

= Űrpolitika =

73 ET EK II II TŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

> A Holdtől a hidegháborúig ----- **Szekér Nóra**

> Baráti segítségnyújtás?
A szovjetek és a magyar űrrepülés ----- **Kiss Szandra**

> Az Interkozmosz mint a propaganda eszköze ----- **Nagy Péter**

= 2025 = 03
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Lengyel Eszter*
Pap Péter István
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedűs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Joó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: Budapest XIV., Városliget. A szovjet tudomány és technika 50 éve, jubileumi kiállítás a BNV területén 1967. szeptember 1–24. között.

A hordozórakéta nélküli Vosztok űrhajó (részlet) (Fortepan / Péterffy István).

Szövegközi fotók: Válogatás az ÁBTL és a *Fortepan* archívumából.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ÁBTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Űrpolitika ===

SZEKÉR NÓRA

A Holdtól a hidegháborúig.

Bay Zoltánnak, a Hold-radar megalkotójának háború utáni küzdelmei
és államvédelmi megfigyelése Magyarországon. 7

KISS SZANDRA

Baráti segítségnyújtás?

A szovjetek szerepe a magyar űrrepülés megvalósításában 37

EDL ANDRÁS

A Kínai Népköztársaság űrprogramja a kezdetektől 1989-ig. 57

NAGY PÉTER

Az Interkozmosz mint a propaganda eszköze.

Vietnám, Kuba és Afganisztán a világűrben 85

=== Disputa ===

POÓR PÉTER

A „kommunista elnyomás” kísértete.

Egy kötet rekonstrukciója 115

=== Szemle ===

TABAJDI GÁBOR

Kémtörténetek másként? 149

PAP PÉTER ISTVÁN

A másik Magyarország: textuális mikrokozmosz 161

Simonyi Károly mérnök, fizikus előadása a Műszaki Egyetemen. Budapest XI., 1977.

Fortepan / Kereki Sándor

= Ūrpolitika =
////////////////

A Tungsram egyik üzeme. Budapest IV. Váci út 77., 1950.

Fortepan / UVATERV

===== Szekér Nóra =====

/// A Holdtól a hidegháborúig

**Bay Zoltánnak, a Hold-radar megalkotójának háború utáni
küzdeldmei és államvédelmi megfigyelése Magyarországon**

„Ma érkezett meg a különlenyomata a holdról visszavert mikrohullámról, azonnal elolvastam és sietek, hogy kifejezzem őszinte bámulatomat. Mint fizikai-technikai teljesítmény olyan színvonalon áll, amelyet Európában csak nagyon ritkán értek el, de ha hozzáveszi az ember, hogy a számításokat az összeomlás alatt végezték el, a kísérleteket pedig a csaknem tönkretett országban, egyidejűleg az Egyesült Izzó csodálatos felépítésével, csaknem hihetetlen. Csodás, hogy milyen serkentően hatnak a katasztrofális külső körülmények, másutt is megfigyelhető volt, a francia fizikusok is különb kísérleti munkát végeztek a háború alatt, mint előtte. Mi itt Angliában úgy látszik nem kaptunk elég nagy pofont, kissé bágyadtak vagyunk, és szeretnénk látni, mit szólna a főnököm, ha azt proponálnám, hogy a holddal akarok érintkezésbe lépni! Még azt sem tudom, keresztül tudom-e vinni a terveimet, hogy Amerikával érintkezésbe lépjek kábeltelefonon?”¹ E szavakkal gratulált Bay Zoltánnak az 1930-as évek elején az Egyesült Izzó mérnökeként is dolgozó Gábor Dénes, miután Bay vezetésével egy tudományos csoportnak sikerült a Holdról visszavert mikrohullámú jeleket észlelhetővé tenni, és egy háborús törmelékekből épített antenna segítségével olyan pontossággal meghatározni a Föld és a Hold közötti (384 ezer km-es) távolságot, ami az amerikai kutatólaboratórium ugyanebben az időben elért eredményeivel vette fel a versenyt.² E sikerrel Bay Zoltán joggal tekinthette magát az űrkutatás egyik úttörőjének.³ Ahogy azt a Budapesti Műszaki Egyetemen tartott 1981-es előadásában kifejtette: „A magyar és egy egyidejű amerikai kísérlet kezdeményezése után kifejlődött rohamlépésekben a radarcsillagászat és megindult a kí-

1 == Gábor Dénes levele Bay Zoltánhoz, 1948. február 23. Lásd: Nagy (szerk.), 1993: 81.

2 == J. H. De Witt ezredes, az U.S. Army Signals Laboratory New Jersey-ben lévő telepén ugyancsak sikeres holdvisszhang-kísérleteket végzett kutatócsoportjával, melyet 1946. január 10-én hozott nyilvánosságra. Bay, 1988a: 178.

3 == Wagner, 1994: 30–35.

sérletezés a világűrben.”⁴ A Hold-kísérlet huszonhárom éves évfordulóján mindehhez pedig büszkén fűzte hozzá, hogy „a radarsillagászat mind a mai napig az újpesti módszert használja, és nem az akkori amerikai módszert”.⁵

A kutatócsoport történetének kezdetei az 1945 előtti időkre nyúlnak vissza, „amikor Magyarország a külső nyomás és a szerencsétlen belső elhatározás folytán belépett a második világháborúba”⁶ – emlékezett vissza Bay Zoltán. A Honvédelmi Minisztérium, miután felmérte, hogy Magyarország légvédelme nem megfelelő, utasításba adta, hogy a hírközlés és a repülőgépek helyzetének felderítése céljából mikrohullámú kísérleteket kell folytatni, melyre az Egyesült Izzó Kutatólaboratóriumát jelölte ki. A feladatot tíz akadémikus végzettségű kutatóból és harminc elektroműszerészből álló csoport kapta meg, amelyet a laboratóriumot vezető Bay Zoltán koordinált. A munkának teljes titoktartás mellett kellett folynia, a tagok a katonai szolgálat alól felmentést kaptak.⁷ Bay, aki a műegyetemi Atomfizikai Tanszék alapító vezetője is volt, a munkába bevonta még két tanársegédjét, Papp Györgyöt és Simonyi Károlyt is. Bay visszaemlékezésében sokak mellett kiemelte azoknak a kutatóknak a munkáját, akiket a törvények zsidónak minősítettek, és akiknek részvételét a titkosan zajló katonai projektbe csak nagy nehezen sikerült elfogadtatni a minisztériummal. A németek többek között a zsidó munkatársakra hivatkozva nem osztották meg a radarkutatások téren elért eredményeiket. Ahogy Bay fogalmazott „sok, már előzőleg felfedezett, de titkolt elvet, eljárást kellett újra felfedeznünk”.⁸ Ennek ellenére a kutatócsoport 1943 végére eljutott odáig, hogy a repülőgépeket már 100 km-es távolságból érzékelni tudta, és megvalósíthatóvá vált egy mikrohullámú radartípus gyakorlati kialakítása, ezzel az elméleti feladatát lényegében el is végezte, a katonai rádiólokátorok kivitelezésébe pedig amúgy sem engedték a civileknek a betekintést.⁹ Ekkor, ahogy Bay Zoltán írja, „a csoportot új feladatok elé állítottam: »Meg fogjuk lokátorozni a Holdat!«”¹⁰ Ez az új célkitűzés lehetőséget adott a társaságnak arra, hogy „a földi kísérletezés határaiból kiszabadulva ott végezzen kísérleteket, ahol eddig csak megfigyelés volt lehetséges”.¹¹ Mindez forradalmi lépésnek számított a tudomány területén, de különleges volt abból a szempontból is, hogy a katonai feladatokkal megbízott csoport 1944-ben sokkal inkább fizikusi, mint a háború végső szakaszában gyakorlati katonai célra hasznosítható problémával fog-

4 == Bay, 1988b: 315.

5 == Kardos, 1976: 79.

6 == Bay, 1988a: 154.

7 == Inzelt, 1989: 80–83.

8 == Bay, 1989a: 156.

9 == Hajdú, 2016: 26.

10 == Bay, 1988a: 162.

11 == Uo.

lalkozhatott. Ez sokban volt köszönhető a katonaság felé összekötő feladatokat ellátó Jáky József alezredes támogatásának, aki már a zsidó munkatársak alkalmazásában is segítséget nyújtott. A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézet Elektronikai szakosztályát vezető Jáky – maga is kutatómérnök, aki a lövedéksebesség-mérés elektromos eljárásai témakörben védte doktoriját – szoros kapcsolatban állt a korabeli műszaki elit tagjaival, és a tudomány iránt érzett elköteleződés erősebben élt benne, mint a katonai szempontok érvényre juttatása.¹²

A Bay-csoport a munkát a német megszállás után is tovább folytatta, az intenzív bombatámadás elől azonban Nógrádverőcére, egy kiürített panzióba telepítették őket. Az akkori fizika egyik legmodernebb kísérletének sajátosságát jól érzékelteti, hogy az előrehaladás egyik fő gátját a „nem kielégítő áramszolgáltatás” jelentette.¹³ De még ennek ellenére is nyár végéig reményteljes eredményeket sikerült elérni a holdvisszhangok mérhetősége terén. A frontvonal folyamatos az ország centruma felé tolódásával azonban a vidéki menedék is egyre kevésbé volt biztonságos, és szeptemberben vissza kellett költözni Újpestre. Az 1944. október 15-i nyilas puccs tett végül pontot a hold-kísérletek ezen szakaszára, a Szálasi-rendszer a csoportot nem ismerte el, a katonaköteles tagokat besoroztatta, a zsidó munkatársak védettségét semmibe vette.

A német megszállás, a Sztójay-kormány, majd a Szálasi vezette hatalom – aminek Bay megfogalmazása szerint „nem is tudtunk más nevet adni, mint »az őrült-ség orgiája«”¹⁴ – és az egyre reménytelenebb háborús helyzet áldatlan állapotokat teremtett.¹⁵ Aschner Lipót vezérigazgatót a megszállás napján tartóztatták le a lakásán, a Tungsram¹⁶ 100 000 svájci frankkal váltotta ki a mauthauseni koncentrációs táborból.¹⁷ A gyár négyszáz zsidó alkalmazottját július 3-án hurcolták el, Bay és Jankovich Dénes közbenjárására – Aschner fogságba kerülése után ők ketten töltötték be az Izzó igazgatói tisztjét – tizenhárom mérnököt sikerült megmenteni a deportálásból. A nyilas puccs után újra elhurcolás fenyegette őket, ekkor is sikerült a menekülés, köztük a radarkísérletek olyan meghatározó kutatóinak is, mint Winter Ernő vagy Dallos György.¹⁸ Utóbbi azonban az ellenállási tevékenységéért letartóztatásba került, és Sopronkőhidán öngyilkosságot követett el.

12 == Hajdú, 2016: 24.

13 == Bay, 1988a: 170.

14 == Bay, 1990: 33.

15 == Haraszti, 2004a: 59–66.

16 == Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. néven 1921-ben jött létre több izzólámpagyár összeolvadásával, amely a Tungsram márkát is tovább vitte. A márka világszerte ismert volt, ezért a cég külföldön az Egyesült Izzó helyett inkább a Tungsram Rt. nevet használta, amely a magyar köznyelvben is elterjedt.

17 == Rojkó, 2016: 176.

18 == Bay, 1990: 26–31.

Bay Zoltán Dallos Györgyön keresztül csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, melynek következményeként a nyilasok fogságába került. Jankovich Dénes segítségével sikerült kiszabadulnia a Margit körüti fogházból, és Budapest ostroma végéig bujkálni kényszerült.¹⁹ Jáky szintén szabotálni igyekezett a megszállókkal való együttműködést, a Haditechnikai Intézet kiürítését ahol tudta, akadályozta; hamis papírokkal és nagy teljesítményű rádió építésével segítette az ellenállást. Családjával együtt az Intézetet ért bombatámadás során halt meg 1945 elején.²⁰

Az újpesti Egyesült Izzóban 1945. január 15-én ért véget a háború. A gyár eszközállományát a nyilas szervek kitelepítési szándéka ellenére is sikerült megmenteni, és az épület is viszonylag éppen maradt.²¹ Bay Zoltán munkatársaival újra hozzá is kezdett a Hold–Föld-távolság méréséhez. A munkát azonban újra félbe kellett hagyni, ugyanis a szovjet katonai parancsnokság utasításba adta az Izzó eszközparkjának hadizsákmányként történő leszerelését. Július 27-ig 700 vagon szállította ki az országból a műszereket és gépeket, a gyár felszerelésének 96%-át. A megközelítőleg 11 millió dollár értékű szállítmányt, adminisztrációs kikapukat kihasználva, nem számították bele a jóvátételbe. A korabeli információk szerint néhány hónap múlva az Ural hegység lankáin dobálták ki őket, ugyanis szükség volt a vasúti kocsikra.²² A kutató munkacsoport tagjait az Orion rádiókészülék-gyár, az Izzó leányvállalata fogadta be, és így 1945 nyarán harmadszor is nekikezdhettek a Hold-reflexiók kísérletnek. Decemberben már állt a Tungsram laboratóriumának tetején a háborús törmelékekből összerakott antenna, a mérési eredmények pedig egyre biztatóbbak voltak. Bay Zoltán 1946. február 6-án sajtótájékoztatót jelentette be, hogy a kísérlet sikerült, megmérték a Hold távolságát. „Dr. Bay Zoltán, a budapesti műegyetem atomfizikai tanszékének professzora, az Egyesült Izzó műszaki vezérigazgatója, markáns arcú fiatal ember. Mikor a sajtó képviselői előtt, a nagy esemény után negyvennyolc órával, rövid előadásban ismertette kísérletének lényegét, az első laikus kérdés csak ez lehetett: Mi jelentősége van tulajdonképpen annak, hogy a rádiólocátor [sic!] Holdra bocsájtott sugarainak visszaverődését a Földön fel lehetett fogni? – Kijutottunk a világűrbe – válaszolt Bay professzor. – A világtörténelem folyamán először sikerült az embernek, az emberi szándéknak, cselekedetnek elszabadulnia a Földről és eljutni a világűrbe”²³ – számolt be a *Jövendő* című újság az új tudományos eredmény jelentőségéről. A kérdésre, hogy e nehéz körülmények között hogyan sikerülhetett egy ilyen, nagy volumenű kísérlet végrehajtása, Bay Zoltán két közmondással válaszolt. Egy óriási adóerőt igénylő, állandó sugárzást

19 == Uo. 51–74.; Hajdú, 2016: 26.

20 == Hajdú, 2016: 26–27.; ÁBTL 3.2.4. K-908. 5. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26.

21 == Koroknai, 1996: 59.; Haraszti 2004b: 65–66.

22 == Hajdú, 2016: 27.; Haraszti: 2004b: 67–69.; Bay, 1990: 109–132.

23 == Békés István: Kijutottunk a világűrbe...!. *Jövendő*, 1946. február 14. 4.

biztosító, nagy és drága állomás első látásra nélkülözhetetlennek tűnik akkor, amikor 384 000 km-t kell leküzdeni, ők azonban – mondta Bay – a „Többet ésszel, mint erővel” népi bölcsességből kiindulva rövid időközökben ismétlődő sugárfelvillanásokkal oldották meg a problémát, és így sikerült olyan adóállomást tervezniük, amely egy kísérleti asztal felén elfért. A másik nagy probléma a visszaérkező energiák észlelése volt. Ezt az amerikai kutatócsoport bonyolult és meglehetősen költséges megoldással oldotta meg, de – mint Bay fogalmazott – szegény ember vízzel főz, és csoportjuk egy olcsó elektromos mérőeszközt, coulométert használt, egy olyan üvegcsövet, amelyben a belevezetett elektromosság növekedésének függvényében gáz keletkezik. Ez tökéletesen funkcionált a Holdról visszaérkező parányi energiák láthatóvá tételére.²⁴

E kísérletnek a tudományos eredményeken túl fontos lélektani hatása is volt. A Bay-csoport köréhez tartozók visszaemlékezésében gyakran megfogalmazódik e világsikerből merített motiváció, hogy hiába lehetetlenítették el a gyárat a németek, majd hurcolták el a szovjetek a gépparkját és műszereit, az Izzó talpra tudott állni, és kutatói a győztes Amerika gazdagon finanszírozott laboratóriumával lépést tudtak tartani.²⁵ A nehézségek és a hátrányok ellenére van tehát esélye a magyarországi tudósoknak is arra, hogy nemzetközi szinten is versenyképesek tudjanak maradni. A mind nyíltabban körvonalazódó diktatúra és elszigeteltebbé váló tudományos élet azonban egyre jobban elbizonytalanította a tudósok egy részének ezt a reményét. Közvetlenül a Hold-kísérletek után Bay egy földbe ásott óriási felületű parabola antenna ötletén gondolkozott. Barátja, Szent-Györgyi Albert folyton biztatta, és – Bay emlékei szerint – találkozásaikkor mindig feltette a kérdést: „Mikor kezdünk el ásni?”²⁶ a kivitelezést pedig az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia keretei között képzelte el. Mindez azonban csak terv maradt. Szent-Györgyi 1947-ben elhagyta Magyarországot, mert nem érezte magát már biztonságban, miután a koncepciós perek éppen zajló sorozata, az úgynevezett összeesküvés-i perek kapcsán személyes érintettsége is felmerült.²⁷ Bay ugyanebben az évben látogatta meg a sikeres amerikai holdkísérlet laboratóriumát New Jersey-ben, és az ott látottak meggyőzték arról, hogy hiába a sok kreatív ötlet a technikai problémák olcsó áthidalására, az űrkutatás terén ezekkel a megoldásokkal csak ideig-óráig lehet elboldogulni, az anyagi támogatás nem nélkülözhető ebben a tudományágban.²⁸ Ekkor döntött úgy, hogy a magyar űrkutatást nem folytatja tovább, és tanítványaival, Simonyi Károllyal, Faragó Péterrel, Papp Györggyel és másokkal visszatért a budapesti Atomfizikai Tanszék keretei között zajló, kisebb anyagi befekte-

24 = = Uo. 5.

25 = = Krómer, 1996: 155–156.; Ilonka, 1996: 909–910.; Bay, 1988a: 152–195.

26 = = Bay, 1988a: 180.

27 = = Palasik, 2017: 85–88.; Szekér, 2024a: 381–392.; Tasiné, 2023: 216–223.

28 = = Bay, 1988a: 179.

tést igénylő részecskegyorsító-kísérletekhez.²⁹ De nem csak a pénzügyi háttér hiányozott az úrkutatáshoz. 1948-ban Bay Zoltán végérvényesen elhagyta Magyarországot. Szent-Györgyihez hasonlóan őt sem a kecsegtető anyagi ígéretetek csábították az Egyesült Államokba, hanem a félelem a politikai üldöztetéstől és a letartóztatástól.

= = „Az utunk – előbb vagy utóbb – itt börtönbe vezet.” –

A Holdradar-kísérletektől az emigrálásig

„Én el merek menni Moszkvába, mert a biológus kutyának se kell. A fizikusokra szükségük van. Én biztosan vissza fogok jönni, de te ne menj, akárhogy hívnak. Mert esetleg visszafelé elfelejtik lepecsételni az útleveledet”³⁰ – hangzott Szent-Györgyi Albert Bay Zoltánnak adott tanácsa 1945 áprilisában. A két tudós épp a szovjet néppel való baráti kapcsolatokat építeni hivatott Magyar–Szovjet Társaság alapítására jött össze, ám a mondatokból jól érződik, mennyi bizalmatlanság élt bennük a szovjet megszállókkal szemben. A két beszélgetőtárs éppen a szovjet néppel a baráti viszony építésére szerveződő Magyar–Szovjet Társaság alapítását előkészítő megbeszélésre jött össze, ennek ellenére e szavakból is érzékelhető, hogy élt bennük egy jó adag bizalmatlanság a szovjet megszállókkal szemben.³¹

De közvetlenül a háborút követő években a nemzetközi hírnév és kapcsolatrendszer ellenére sem volt kérdés számukra, hogy a szovjet érdekszférába kerülő Magyarországon kívánják folytatni életüket. Bay Zoltán, akit mélyen megrendített az Izzó gépeinek elhurcolása és ahhoz kapcsolódóan a szovjetekkel való hadakozás, nagyobb fenntartásokkal nézett a jövőendő együttműködés elé, mint Nobel-díjas barátja, de elfogadta annak érvelését: a demokrácia és a szuverenitás bizonyos fokú megőrzésére talán van lehetőség, még ha erős kompromisszumokkal is – vélte Szent-Györgyi –, de ehhez az kell, hogy a szovjetek ne a szembenállást, hanem a nyitottságot és a baráti kéznyújtást lássák Magyarországból. Mert, a kétszázmilliós Szovjetunióval „barátságban élni nekünk létkérdés”.³² Szent-Györgyiben ez a remény az 1945. május–júniusi moszkvai útjáig tartott, és a szovjet rendszerről szerzett közvetlen benyomásai hatására kezdett el az emigrálás gondolatával foglalkozni, majd ezt az elhatározást az elkövetkező két év eseményei érlelték benne végső döntéssé.³³

Bay Zoltán Holdradar-kísérletét a szovjet tudományos élet is nagyra értékelte. Barulin szovjet követési tanácsos meghívására egy többhetes szovjetunióbeli tudományos út is szóba került.³⁴ A Katonapolitikai Osztály egy fizikusi körökben

29 = = Uo. 180.

30 = = Bay, 1990: 141–142.

31 = = Farkas Á., 2021: 46–49.; Tasiné, 2023: 206–209.

32 = = Bay, 1990: 141–142.; Krajcsír, 2020: 41–45.

33 = = Palasik, 2017: 71–88.; Palló, 1993: 1262–1272.; Szekér, 2023: 208–214.; Tasiné, 2023: 201–204.

34 = = ÁBTL 3.2.4. K-908. 6. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26.

járatos ügynökének beszámolója szerint Bay Illés Bélával és több szovjet szakemberrel még egyeztetett is egy előadókörútról, aminek – visszaemlékezésének tanúsága szerint – szorongva nézett elébe, feltehetőleg nem csak Szent-Györgyi óvó szavai okán.³⁵ A katpolos információforrás mindenestre jóindulatú jellemzést is adott a magyar atomfizikusról: egy igazi tudós, akiben semmi rosszindulat nincs, és egyedüli célja, hogy tudását az egész világ rendelkezésére bocsássa; az amerikai imperializmust és atompolitikát mélységesen elítéli, a rendszerhez való pozitív viszonyulása pedig határozottnak és őszintének látszik.³⁶ A valóságban azonban Bay Zoltánt komoly kétségek gyötörték, és napról napra érték az elbizonytalanító tapasztalatok magyarországi jövőjét illetően. *Az élet erősebb* című önéletrajzában többször megemlíti – a Kiszgazdapárt meggyengítését célzó és a párt Bay baráti köréhez tartozó vezérkarának, Nagy Ferencnek, Kovács Bélának és Varga Bélának a kiiktatását eredményező – 1947-es köztársaság-ellenes „összeesküvési” perek lesújtó hatását. Ennek során nemcsak Szent-Györgyi került gyanúba, barátja és munkatársa, Náray-Szabó István vegyészprofesszor letartóztatásra, de a fővádlott az a Magyar Testvéri Község nevű titkos társaság volt, melynek maga Bay is tagja volt.³⁷ Mélyen megrendítette Szent-Györgyi 1947 nyári emigrálása, de a legközvetlenebb hatás, amely végleg eldöntötte számára a külföldre menekülés kérdését, az Egyesült Izzó elleni, 1947-es amerikai útját követő támadásokhoz kapcsolódott.³⁸ Bay nemcsak tudósként utazott a tengerentúlra, hanem az Izzó igazgatójaként is, hogy a vezetőség két tagjával, Jankovich Dénessel és a jogtanácsos-igazgató Neményi Bertalannal gazdasági tárgyalásokat folytasson. *„1947 június végén hazajöttem a kitűnő szerződésekkel, és megmutattam őket [...] a kereskedelmi igazgatóknak [...]. A plafonig ugrott örömeiben, hogy most már minden rendben van, főleg a General Electric-től kapott kitűnő szerződéseknek örült és úgy vélte, hogy ezekkel most már a gyár jövője biztosítva lesz”*³⁹ – idézte vissza emlékeit Bay. Óriási meglepetésként érte, hogy amikor a Gazdasági Főtanács főtitkárának, Vas Zoltánnak beszámolt az eredményekről, nem gratuláció fogadta, hanem fenyegetések sora. A főtitkár az amerikai tárgyalásokat a magyar gazdaságra veszélyesnek minősítette, majd a Gazdasági Rendőrség jelentéseit húzta elő, amelyek azzal vádolták a Tungsram Rt.-t, hogy milliós tételekben csempész ki értékeket külföldre.⁴⁰ Ezzel megkezdődött az „amerikabarátnak” minősített Izzó vezetőinek államvédelmi zaklatása, az újságokban a vádlalat rágalmazása, a valódi cél pedig az államosítás előkészítése volt. Elsőként a Svájc-

35 == Bay, 1990: 258.

36 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 90. IV/101 jelentése, 1948. január 14.

37 == Lásd: Bay Zoltán levele G. Merva Máriának, 1988. április 9. Csűrös, 2001: 57–59.

38 == Bay, 1990: 186–201.

39 == Inzelt, 1989: 90.

40 == Bay, 1990: 188.

ban tartózkodó Fischmann Leót, a gyár 63 éves vezérigazgató-helyettesét vádolták csempészéssel és valutaüzérkedéssel, a *Szabadság* és számos napilap címlapon hozta a gazdasági rendőrség nyomozásának eredményeként leleplezett „nagyszabású valuta- és aranycsempészés”⁴¹ részleteit. Az ügyre Fischmann 1948. január 23-án bekövetkezett halála tett pontot.⁴² 1947 decemberében letartóztatták Jankovics Dénest, mondván, hogy külföldi kézre akarja játszani a magyar vagyon részét jelentő Izzót. Tíz hónapig tartották fogva a budaörsi internálótáborban, majd minden indoklás nélkül kiengedték. 1949 novemberében szökött ki az országból. Neményi Bertalan az események hallatán úgy döntött, nem tér haza az amerikai útról. Vádemelés ugyan egyik vezető esetében sem történt, de félő volt, hogy a Standard-vagy a MAORT-perekhez hasonlóan egy nagyszabású koncepciós per is kerekedhet az Egyesült Izzó körül.⁴³

Mindeközben zajlott a két munkáspárt egyesülésének részeként a gyár szociáldemokrata pártszervezetének szétverése. Az Izzót, amely a két világháború közötti időkre visszanyúlóan komoly bázisa volt a szociáldemokráciának, kikiáltották a jobboldali szociáldemokraták fészekének.⁴⁴ Bay Zoltán visszaemlékezésében hosszan részletezi a két munkáspárt kiegyenlítetlen küzdelmét, ahol a kommunista oldal erőszakos eszközöktől sem riadt vissza.⁴⁵ A háború alatt Bay kiváló kapcsolatba került az Izzóban a németellenes bázist jelentő szociáldemokratákkal, különösen vezetőjükkel, az Üzemi Bizottság alelnökével, Nagy Pál Jenővel.⁴⁶ Nagy Pál – miután Marosán Györgytől, az SZDP főtitkár-helyettesétől azt az üzenetet kapta, hogy „mondj le mindenről, szállj ki, mert nem tudunk semmiféle védelmet biztosítani”⁴⁷ – megvált a gyárban betöltött posztjaitól, de ez sem volt elég, a pártból is kizárták, és az Izzóból is távoznia kellett.⁴⁸ 1950 júliusában a szociáldemokraták elleni perek során letartóztatták és tizenhárom évre ítélték. Az egyik vádpontként szerepelt ellene, hogy közreműködött Bay Zoltán emigrálásában.⁴⁹

41 == Repülőgépen Svájcba szökött milliós vagyonával az Egyesült Izzó ügyvezető igazgatója. *Szabadság*, 1947. október 16. 1.

42 == Haraszti, 2004b: 81.

43 == Uo. 80–82.

44 == Az Egyesült Izzó 1945 előtti történetének a politikai rendőrség általi összefoglalóját lásd: ÁBTL 3.1.5. O-19313/1. 7–8. Egyesült Izzó vázlatos története, d. n.

45 == Bay, 1990: 145–168.

46 == ÁBTL 3.2.4. K-908. 5. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26. Nagy Pál Jenő Bay halálakor írt visszaemlékezése arátságukról: Nagy Pál, 1992: 13.

47 == Földesi, 1986/II: 6.

48 == Nagy Pál letartóztatása előtt egész oldalas cikk jelent meg a Szabad Népben, mely részletesen beszámolt arról, hogy az Egyesült Izzóban hogyan izgatott a rendszer ellen, hogyan szervezte a munka szabotálasát és agitált a munkáspártok egyesülése ellen. Jobboldali szociáldemokraták ellenséges tevékenysége az Egyesült Izzóban. *Szabad Nép*, 1950. július 7. 7.; Életéről lásd: Földesi, 1986.

49 == ÁBTL 2.1. III/15 (V-142775). 115. Nagy Pál Jenő kihallgatási jegyzőkönyv, 1956. április 26.

Az Egyesült Izzó sorsát az 1948. március 25-i kormányrendelet tette még lehetlenebbé, amely kimondta a száz munkásnál többet foglalkoztató vállalat államosítását. „Az államosítás az Egyesült Izzónál nem várt következményekkel járt. Valamennyi külföldi leányvállalatát és fiókját a lefoglalás veszélye fenyegette, mert azokat – immár magyar állami tulajdonként – a háborús károk fedezésére a volt szövetséges államok zár alá vehették”⁵⁰ – összegezte a rendelkezés következményeit a történész, Haraszti Viktor. A problémát a gazdasági vezetés egy huszárvágással oldotta meg, az Izzót „visszaállamosította”, az 1945 előtti főigazgatót, Aschner Lipótot visszahelyezte a pozíciójába, de ez csupán a zár alá helyezést elkerülő formai intézkedés volt, ami nem sokat változtatott az állami irányításon.⁵¹

Bay Zoltán ezeket az eseményeket nem csupán rosszallással figyelte, de személyében is fenyegetve érezte magát.⁵² 1947 novemberében mint tanút beidézték a Gazdasági Rendőrségre. Azt hitte, hogy a Vas Zoltán által az Izzó ellen felhozott csempészség ügyét vagy az amerikai tárgyalások részleteit kell tisztázni, de ekkor már a veszteséges, vagyis állami szanalásból működtetett vállalat pénzének herdálása volt soron, mégpedig a munkásoknak kiosztott jutalom (13. havi fizetés) ürügyén, amely vádat főként Jankovich Dénes és Nagy Pál ellen kívántak felhasználni. Bay ekkor még egy rövid kihallgatással megúsza a dolgot, de világossá tették számára, hogy egy Izzó elleni eljárásban rá is könnyen osztható szerep. E beidéztést követően Jankovichcsal közösen felkeresték az amerikai követség kereskedelmi attaséját, Harrison Lewist, és bevándorlási vízumot kértek az Egyesült Államokba. „Az utunk – előbb vagy utóbb – itt börtönbe vezet”⁵³ – hangzott az indoklás. A kérvény átfutása azonban hosszú hónapokat vett igénybe, mindeközben Jankovichot pár nap múlva letartóztatták, Bay Zoltánt pedig néhány hét múlva berendelték a politikai rendőrségre. Az éjszakába nyúló procedúra öt órán át tartott több kihallgatósítt bevonásával, akik erős lelki nyomást helyeztek Bayra, és nem rejtették véka alá, hogy a Jankovich körül formálódó koncepció ügy potenciális vádlottjaként tekintenek rá. Óriási megkönnyebbülésként élte meg, hogy aznap éjszaka nem rendelték el a letartóztatását, hanem hazaengedték.⁵⁴ Feltételezhetően védeltséget jelentett számára, hogy atomfizikusként a szovjetek potenciált láttak benne a tudomány területén. 1948 elején is kapott még meghívást Barulin utódjától, Szmirnov követségi tanácsostól, hogy egy esetleges moszkvai útról egyeztessenek.⁵⁵ A fenyegető légkör azonban nemcsak a politikai rendőrség falai között, hanem szabadlábon is érzékelhető volt. A Katonapolitikai Osztály vezetőjétől, a korábban az

50 == Haraszti, 2004b: 83.

51 == Lásd: Haraszti, 2004b: 83–93.

52 == Palasik, 2017: 91.

53 == Bay, 1990: 205.

54 == Uo. 217–228.

55 == Uo. 258.

Egyesült Izzó könyvelőjeként dolgozó Pálffy György tábornoktól kapott ajánlat, hogy legyen az új magyar hadsereg haditechnikai kutatólaboratóriumának vezetője, nem kevésbé volt fenyegető, mint a kihallgatósobában a számtalan vádpont a gazdasági bűncselekményekről.⁵⁶ (Pálffyt, aki személyes ismerőse volt, azért kereste fel, hogy Jankovich szabadlábra helyezésében a segítségét kérje.) 1948 januárjában pedig nem kisebb személyiség, mint Révai József támadta meg azzal, hogy a szociáldemokrata párt titkos tagja. Ez nem volt igaz, de védekezni ellene a titkos tagság lényegét jelentő dokumentálatlanság miatt igen nehéz. Mindenesetre Révai felvetése a „jobboldali szociáldemokraták” elleni támadások légkörében meglehetősen aggasztóan hatott. Azt is tudomására hozták, hogy ennek a híresztelésnek a megcáfolására a kommunista pártba lépés jelenthetne megoldást.⁵⁷

1948 februárjában végül megérkezett a Harrison Lewishoz benyújtott kérelemre a válasz: Bay és családja megkapja a bevándorlási vízumot, ha bármely szabad állam amerikai konzuljánál jelentkeznek. Vagyis az amerikai emigrációhoz Ausztriáig kellett eljutnia. Baynak sikerült a matematikus Alexits György közoktatási államtitkár jóváhagyásával – akit a zsidóüldözések alatt személyesen segített – gyorsított eljárásban egy május eleji bécsi tudományos meghívásra hivatkozva útlevelet szereznie, de azzal a kikötéssel, hogy családja vele együtt nem kaphat utazási engedélyt. Hat hónapos terhes felesége és 11 éves lánya azonban vállalták, hogy megkísérlik a zöldhatáron való átjutást, gyalog, éjszaka, méghozzá annak tudatában, hogy egy embercsempésztől kapott információ szerint minden ötödik embert elfognak szökés közben.⁵⁸ A kockázatos vállalkozás sikerült, a kettévált Bay család tagjai május végén Grazban, az amerikai zónában találkoztak egymással. *„Itt voltunk addig, amíg a fiunk megszületett. [...] Szeptemberben feltettek bennünket a Queen Mary hajóra, ahol amerikai ellátásban részesültünk, mert én már a George Washington Egyetem professzora voltam, így kezeltek, az utamat az egyetem fizette. A hajón volt egy remek kis lakosztályunk, ott már kivételes személy voltam, nem menekült, így érkeztiünk meg Washingtonba szeptember elején, ahol rögtön átvettem egy labor megszervezését, kaptam rá pénzt, munkatársakat, fizetést és egy külön kis épületet, amit úgy neveztek, hogy az egyetem magyar tagozata, mivel a magyar szó volt a leggyakoribb”*⁵⁹ – számolt be Bay Zoltán az emigrálásáról 1989-ben.

= = Célszemély: az Egyesült Izzó igazgatója

Bay Zoltán kihallgatásainak az eddig ismert dokumentumok alapján nem maradt nyoma, de a tevékenységét és az Egyesült Izzóban zajló eseményeket a politikai rendőrség már egészen korán szemmel tartotta. Az üzem megfigyelésről 1945-től,

56 = = Uo. 214.

57 = = Uo. 230–231.

58 = = Uo. 254.

59 = = Inzelt, 1989: 92.

O-2166. számon külön operatív dossziét vezettek.⁶⁰ Ez eredeti formájában nem maradt fenn, de ebből oldalak kerültek be későbbi ügyek dokumentációjába. Így amikor Államvédelmi Hatóság 1952. november 15-én Bay Zoltán személyére K-1419-es számon külön aktát nyitott, a bevezető anyagot ezen O-dosszié róla szóló jelentései adták. Ebből többek között megtudhatjuk, hogy az Izzó államvédelmi ellenőrzésért felelős M/2-es tiszt milyen informátorokon keresztül szerezte az értesüléseit. Bay visszaemlékezésében a kommunista párt szócsöveként gyakran felbukkanó Somlai László, az üzemi bizottság MKP-s elnöke és dr. Tarján György („tipikus esete volt a kommunista infiltrációnak”⁶¹ – írja róla Bay) az Izzó hálózataról készült összefoglaló jelentésben mint csúcsinformátorok kerülnek említésre: „Az üzemben dolgozó dr. Tarján MKP elnökön kívül [Somlai László] látja legtisztábban az Egyesült Izzó helyzetét. Igyekszik azon, hogy minél jobban segítségére tudjon lenni az ÁVÓ-nak. [...] Az üzemben, üb [üzemi bizottsági] vonalon kiépített hálózata van.”⁶² A különböző osztályokon elhelyezett ügynökök a beérkezett információkról azonnal beszámoltak a csúcsinformátornak, „s az pedig nekem”⁶³ – írta az M/2-es tiszt. Az adatgyűjtés fókuszában hangsúlyosan a szociáldemokraták és a kommunisták közötti erőviszonyok mérlegelése állt, ahol jellemző az alábbi summás megállapítás: „a két munkáspárt között a viszony meglehetősen rossz. Ennek az oka Nagy Pál SzDP. üb. elnök, aki a Szélig vonalat”⁶⁴ viszi az üzemben.”⁶⁵ Beszámoló készült a Fischmann Leó személye körül kirobban botrány keltette aggodalomról, a munkások 13. havi bérének kifizetése kapcsán felmerülő vitákról, a vezetőség belső feszültségeiről. A célzatosság a jelentésekben egyértelműen érzékelhető, a kiélezettség elsősorban „Nagy Pál és annak 100 tagú klikkje”,⁶⁶ vagyis a gyár szociáldemokrata törzsgárdája ellen irányult, Bay Zoltánról ugyanakkor visszatérően megállapították, hogy Nagy Pál befolyása alatt áll, és igazgatóként a gyár vezetésében rá támaszkodik. Kiemelték, hogy a vitákban többségében a szociáldemokrata oldal-

60 == A dosszié korabeli formájában nem maradt fenn, azonban oldalak bekerültek belőle Bay Zoltán 1952. november 15-én nyitott K-1419-es aktájába. Ennek részleteiről a tanulmányban későbbiekben még szó lesz. Bay Zoltán állambiztonsági megfigyeléséről lásd még: Gervai, 2015: 62–64.

61 == Bay, 1990: 191.

62 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 18/1. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

63 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 19. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

64 == A szociáldemokrata párton belül Szélig Imre köré szerveződő csoport, a kommunista párt korabeli szóhasználatára szerint a „Szélig-vonal” lett a „jobboldali – revizionista” szociáldemokrata szinonimája.

65 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 18. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

66 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 22. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. december 23.

hoz igazodik, amelynek – nemcsak Révai, de az ÁVO szerint is – a tagja⁶⁷ *„Bay vezérigazgató, aki annak ellenére, hogy proletár, csak nagyobb proletár mint én, lassan a kapitalisták tökéletes védője lesz”*⁶⁸ – állapította meg a jelentés annak kapcsán, hogy Bay a kommunista Tarján tervmegbízotti jelölését semlegesíteni igyekezett. Különösen terhelő információk születtek Jankovich letartóztatása kapcsán, amelyek a tiltakozások és memorandum aláírásának szervezőjeként mutatják be Bayt. A hírforrás még azt is tudni vélte, hogy *„a napokban fel fogja keresni Pálffy [sic!] György altábornagyot és Jankovich ügyében kérni fogja az ő segítségét”*.⁶⁹ Bay aktájában az o-dossziéból átvett, disszidálás előtti utolsó dokumentum arról számol be, hogy *„egy Államvédelmi Osztály igazolvánnyal magát igazoló nyomozó”* érkezett az Izzóba, és jelentkezett Somlainál, azzal a feladattal, hogy *„a jobboldali szociáldemokraták magatartásáról adatot gyűjtsön és Nagy Pál Jenőről kikérje a véleményét”*.⁷⁰ Történelmietlen kérdés, hogy ha Bay Zoltán Magyarországon marad, felhasználták volna-e a szociáldemokraták elleni eljárásokban, az azonban bizonyos, hogy az akta bőven elég olyan adatot tartalmazott, amit egy koncepció eljárásban a bűnösséget bizonyító érvként ellene lehetett volna fordítani.

Bay azonban megszökött az országból, és az államvédelemnek már mint disszidens egyén jelentett feladatot. Miután nyugtázták a szökés tényét,⁷¹ kivizsgálást kezdeményeztek a gyorsított eljárásban kiadott útlevéll kapcsolatban, majd összefoglaló jelentést készítettek a személyéről. Itt Bay megítélése nagyot változott az 1948-as Katpol-ügynöki jellemzéséhez képest: *„a demokráciánknak az ellensége”, „fasiszta szellemű, önző, anyagiás, munkásellenes”, „tanári teendőit a felszabadulás óta igen hanyagul látja el”,* és nemcsak hogy tagja az SZDP-nek, de ez – a jelentés megállapítása szerint – *„köztudomású”* is, emellett pedig arra büszke, hogy a háború alatt rendszeresen kapott meghívást József főhercegtől.⁷² E jellemzéssel lényegében meghatározták azt a beszédmódot, ahogyan innentől ildomos volt – akár belső, akár nyilvános fórumokon – Bay Zoltánról beszélni, és a későbbi összefoglaló jelentésekben e mondatok panelelemként rendszeresen visszaköszönnének. Jól tükrözi ezt a *„hivatalosan elvárt hangvételt”* egy egykori tanítvány recski rabként adott vallomása: *„A tudomány soha nem érdekelte, hanem csak az, hogy mit hoz a konyhára. [...] Bay kimenése nem veszteség nekünk. Egy erőszakos pénzsóvár ember volt, aki odáig sohasem jutott volna el, hogy a nép, a közösségért dolgozni,*

67 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 25. Jelentés, 1948. augusztus. 19.

68 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 15. Jelentés. Egyesült Izzó rt. tervmegbízott kijelölése, 1947. szeptember 17.

69 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 23. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1948. január 14.

70 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 24. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1948. január 20.

71 == A disszidálásra szóló első fennmaradt államvédelmi jelentés 1948. augusztus 19-én kelt, Bay felesége és lánya szökésének körülményeire pedig csak 1948 szeptemberében sikerült fényt deríteni. Lásd Palasik, 2017: 92.

72 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 28. Jelentés, 1948. október 4.

7013
6.

Washington D. C.
1948. okt. 18.

Leendő Csupóka,

nagy megelégedésel lehetett, hogy nyugodalmasan
elintéztem és azóta semmi életfelfrész nem adott
megszámlát. Biztos vagyok benne, hogy Ti
mindenféle életfelfrészre és en felelőseimre, 21
és viszont sok a megelégedés nem is nem lehetett
csupán, mint amit tettem.

Az utóbbiakban voltam, amikor az itteni tudományszak
közvetlenül munkakörülményeire ajándé-
kozhatok. Ugy értem, jobban tudok itt dol-
gozni és a magyar tudományok is többet
használnak, ha elfogadják az ajándékot. Az
ittani tudományom olyan, amit nem lehet
továbbra is csinálni. Ezt ott is lehet ki-
fejleszteni és adni, de a hivatalos helyeken
is, anélkül, hogy megértsék a találatom értékét.
Mint nem lehettem, mint felváltottam és itt ha-
zadok a magyar utján.

A George Washington University adott laborató-
riumot felváltással és asszisztensekkel, nem bi-
za teljesen, hogy mit akartam csinálni. A multi-
plicitás programján dolgozom, ahol még sok a ten-
nivaló.

Remélem, nem lesz annak semmi akadály, hogy ha már politikaiak nem is értek valamit
csupán, tudományomra tekintettel és inkább
többet a leendőre is foglalkozni a megelégedett
is felváltottam problémáimért. Mielőtt el.

ÁBTL - 3.2.4. - K-908

86/49

4013

6.

rendelben Néked is kölcsönlevegőszűrőket, majd
 a fogaim tisztogatására. Azért rendeltem én, mert
 - is van az Eszterházi - Te nevezett személy
 doll.-ban kifizetve.

Az elektronproblémáit kégy szíves támogatással
 is támogatással jól átkészítve és megadják
 adatait. Az erőfeszítésemmel amit ismét, az
 bizonyos, anélkül nem tudnék megoldani.

Officiálisan eljövetelem óta nem voltam sem-
 mit sem tudok, ezért minden kölcsönös ö-
 nösök.

Ismerem a dr. János Kőrösi, Péter és László*
 Buci és Márk** nek a dr. János Kőrösi Kőrösi Kőrösi Kőrösi
 nek is Néked. A kölcsönös minőségét jól tud-
 nak elmagyarázni, mert egy bizonyos időtől,
 adatait - ismét az 25 km - 6. helyen meg. De
 nem volt nek, az a mondják, minden is
 megvan.

Megyek megkérdezni a dr. János Tócsa a dr. János
 Buci és Buci Kőrösi Kőrösi Kőrösi Kőrösi

Cim: 801 South 24-th Str.

ARLINGTON
 VIRGINIA

* Simon, Károly
 János, Péter
 János, János

** Buci
 Márk - a lényeg

ÁBTL - 3.2.4. - K-908

86/50

*illetve a nép megbecsülése a legnagyobb elismerés. Ha itthon maradt volna csak fertőzte volna az ifjú generációt.”*⁷³

„Tudóscsábítás”

Kedves Gyurka!⁷⁴

Washington D. C.
1948. okt. 18.⁷⁵

Biztos vagyok benne, hogy Ti mindannyian elítélték az én lépésemet, én viszont sok töprengés után nem tehettem egyebet, mint amit tettem. [...] A George Washington University adott laboratóriumot felszereléssel és asszisztensekkel, rám bízta teljesen, hogy mit akarok csinálni. [...] Remélem, nem lesz annak semmi akadálya, hogy ha már politikailag nem is értetek velem egyet, tudományosan fenntartjuk az összeköttetést s levelezésben folytassuk a megkezdett és félbehagyott problémáinkat. [...] Nagyon kíváncsi volnék a ti véleményetekre, mert biztosan ti is folytatátok azóta a számításokat. Legfontosabb tudni mindenekelőtt, hogy az erőfüggvénynek van-e a fal felé irányuló gradiense, mert anélkül szintén nincs megoldás. Ha ezt tudjuk, akkor én itt végezhetnék számításokat a fal mögötti termék elhelyezését illetően – az idő állandó figyelembevétele mellett a megoldás kilátásos. [...] Az elektronproblémákat légy szíves Faragóval és Simonyival⁷⁶ jól átbeszélni és úgy adjatok választ. [...] Buci és Márti⁷⁷ sok üdvözetet küldenek Bertának⁷⁸ és Neked. Különben mindketten jól tudnak gyalogolni, mert az éjszaka sötétben, árkon-bokron át 25 km-t tettek meg. De nem volt sok, azt mondják máskor is megtennék. Meleg szeretettel üdvözlő Téged a távolból és Bertának kézcsókjait küldi, Zoltán

E levél volt közvetetten az oka annak, hogy Bay Zoltán ügyét 1949-ben újra elővették. Ugyanis a címzett, Papp György atomfizikus – Bay tanítványa és barátja, a Hold- és a háború alatti radarkísérletekben a jobbkeze – 1949 januárjában az Egyesült Államokba emigrált. „*Dr. Papp György személyével egy igen komoly kutatót veszített el az Egyesült Izzó, ki átállt az imperialisták mellé*” – állapította meg az államvédelem jelentése és hozzátette: „*nevezett disszidálását dr. Bay Zoltán személyének lehet betudni*”.⁷⁹ És ennek a megállapításnak volt is valóságalapja.

73 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 49. Jelentés Bay Zoltánról, 1951. november 11.

74 == Papp György atomfizikus, Bay Zoltán tanítványa.

75 == ÁBTL 3.2.4. 8. K-908. 8. Bay Zoltán levele Papp Györgyhez, kivonat. A kivonat két levélből vett részletek gépelt verziója. Az eredeti, kézzel írt leveleket lásd: ÁBTL 3.2.4. K-908. 86/49–86/53. A forrást mai helyesírás szerint közöljük.

76 == Faragó és Simonyi Károly.

77 == Bay Zoltán felesége és lánya.

78 == Papp György felesége.

79 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 31. Jelentés, 1949. február 10.

Szent-György Albert Amerikába érkezését követően egy alapítványt hozott létre, többek között azért, hogy a magyarországi kutatók kimenekítéséhez pénzt és háttérrel biztosítson. A szervezést a Haditengerészeti Kutatási Hivatala is támogatta.⁸⁰ Bay Zoltán a George Washington Egyetem kísérleti fizika professzoraként bekapcsolódott a tudósok menekítésébe. 1948–49-ben már csak igen keveseket engedtek be az Egyesült Államokba, de az egyetemi oktatói vagy más tudományos státusszal rendelkező személyek jó eséllyel kaptak bevándorlási vízumot. Szent-Györgyiék ezért tudományos intézetekben státusokat kerestek, sok esetben még akár fiktív állásokat és ösztöndíj-meghívásokat is meghirdettek, hogy így biztosítsák Magyarországról a tudomány embereinek a menekülést. Szent-Györgyinek legalább fél tucat kutatót sikerült így a tengerentúlra áthoznia.⁸¹ Papp György emigrálása is ehhez az akcióhoz kapcsolódott, melynek szervezése mögött Bay Zoltán állt.

A fent idézett levél virágnyelven tudatta a három kivételesen tehetséges tanítvánnyal – Bay számára az űrkutatás és az atomfizika terén nélkülözhetetlen munkatársakkal –, Papp Györggyel, Simonyi Károllyal és Faragó Péterrel, hogy az Egyesült Államokban álláslehetőség és bevándorló vízum vár rájuk. Az emigrálás háttéréről, sajnálatos módon, részletes ismeretekkel rendelkezünk, ugyanis Faragó Péter szökési terve – amelyről a későbbiekben hosszabban szó esik – lelepleződött, és az államvédelem számoltatta be őt az eseményekről.⁸² „1949-ben tervezett disszidálásom gyökerei igen messzire nyúlnak vissza”⁸³ – kezdte Faragó a történetek ismertetését. Miután számos külföldi kapcsolatát felsorolta – köztük az amerikai S. Brunauer hadnagyt, aki azért érkezett 1945-ben Magyarországra, hogy feltérképezze a magyar természettudomány helyzetét⁸⁴ –, közvetlen előzményként idézett fel egy 1948 elején adódó lehetőséget. Az akkor még Magyarországon tartózkodó Bay Zoltán az amerikai követségen keresztül kapott felkérést a Massachusettsi Műszaki Egyetemtől (Massachusetts Institute of Technology), hogy három kutatót küldjön ki nyári egyetemre, azzal, hogy a költségeket és az ösztöndíjat az amerikaiak állják. A kiválasztott Papp György, Simonyi Károly és Faragó Péter utazásának előkészítése meg is kezdődött, az ügymenet a kultuszminisztériumon keresztül zajlott, akik azonban elszabotálták a kiküldetést. „Kérvényünket a Kultuszminisztérium útján kell a követségre juttatni. Be is adtuk [...], de pár hét múlva kiderült, hogy a K. M. és a Tervhivatal kulturális osztálya között elveszett. Második kérvényünknek ugyanez lett a sorsa, s az ügy az idő haladta miatt elvesztette aktualitását.”⁸⁵

80 == Moss, 2003: 187–188.

81 == Warren Weaver 1947. november 26-i jegyzetei. Idézi: Moss, 2003: 188. A tudósmenekítésről lásd még uo. 185–188.; Tasiné, 2013: 226.

82 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 62–67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.; lásd még: Szekér, 2020: 53–86.

83 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

84 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 64. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

85 == Uo.

Ezt a próbálkozást több útlevélkérelem követte, sikertelenül. „*A sorozatos kudarc [...] elkeserített*” – vallotta Faragó az említett, kényszer hatása alatt született jelentésében. Ebben a lelkiállapotban érte 1948 októberében Bay Zoltán levele Washingtonból, Faragó Péter szavai szerint azzal az üzenettel, „*hogy volna hely mellette hármunk számára*”.⁸⁶ A korábbi tapasztalatok egyértelművé tették, hogy az utazást hivatalosan engedélyeztetni értelmetlen, tehát szökni kell, ahogy erre Bay is célzott az éjszakai sötétben, árkon-bokron át vezető 25 km-es gyaloglásra utalva. Hármuk közül Simonyi Károly a zöldhatáron való menekülésre „*határozottan nemet mondott*”.⁸⁷

Simonyi Károly (a világűrt megjáró Charles Simonyi édesapja⁸⁸) Bay Zoltán egyik legbizalmasabb munkatársa volt, emigrálása előtt neki adta át az ügyeit a műszaki egyetemen és az Izzó kutatólaboratóriumában.⁸⁹ A nevezetes levél megérkezésekor Simonyi már a soproni Műegyetemen töltött be tanszékvezetői állást, és jó feltételek mellett dolgozhatott a részecskegyorsítón, amit 1951-ben sikeresen el is készített. Későbbi visszaemlékezéseiben többször felelevenítette az emigrálás dilemmáját. „1947-et írtunk, a Műegyetem atomfizikai tanszékén hármásban beszélgetünk virágnyelven [erről] a kérdésről, valahogy így: Fizikusok akarunk lenni? Igen. Lehet itt fizikát csinálni? Nem. [...] Emlékszem, akkor már azt mondtam az egyik beszélgetőtársamnak, ne is haragudjon, professzor úr, bármilyen logikus is ez a következtetés, én akkor is itthon maradok.”⁹⁰ És hozzátette: „Hit, meggyőződés, erős érzelmi kötődés kellett ahhoz, hogy itt maradjak.”⁹¹ Ezt az erős ragaszkodást az 1944–45-ös szovjet hadifogság alatt átélt élménnyel, a hazajutás vágyával kapcsolta össze, ami számára az életben maradás motivációját adta. Mint mondta, „a hadifogságban egyetlen jelszó élt: haza mindenáron, akkor halálos komolysággal megéreztem az »itt élned, halnod kell« igazságát”.⁹² Egyetlen alkalmat tudott felidézni, amikor komolyan „felvillant benne a gondolat”, hogy elhagyja az országot. De ez nem Bay leveléhez, hanem Farkas Mihály honvédelmi miniszter felkéréséhez kapcsolódott, aki a Haditechnikai Intézetbe kívánta bevonni, mint atomtudóst.⁹³ Simonyi Károlyt 1956 után a forradalomban játszott szerepe miatt félreállították (a Központi Fizikai Kutató Intézet forradalmi bizottságának volt az elnöke).⁹⁴ Ez mé-

86 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 65. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

87 == Uo.

88 == Simonyi, 2011: 397–398.

89 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 25. Jelentés, 1948. augusztus 19.

90 == Staar, 1994: 13.

91 == Uo.

92 == Uo.

93 == Uo.

94 == ÁBTL 3.1.9. V-150361. 7–10. Jelentés a KFK-ban történt ellenforradalmi eseményekről, 1959. augusztus 12. „Simonyi Károly, osztályidegen származású, pártonkívüli, a KFKI volt tudományos igazgató helyettese. Párt és szovjetellenes magatartása, mint a »Forradalmi Bizottság« elnöke, fegyelmivel munkahelyéről elbocsátva.”

lyen megviselte, és az atomkutatásokhoz már soha nem tért vissza.⁹⁵ A Kádár-kori visszavonultságában írta meg történeti jelentőségű könyvét, *A fizika kultúrtörténetét*.

Az embercsempéssel a kapcsolatfelvételt és az út előkészítését Papp György felesége vállalta, ami a zöldhatáron két családnak három kisgyermekkel, teljes titoktartás mellett meglehetősen nehéz feladatot jelentett. Az indulást 1949. január első hetére tervezték, utazásuk fedőtörténete szerint a Simonyi családot mennek meglátogatni Sopronba. Papp György, felesége és két gyermeke szerencsésen kijutottak, Faragó kisfia azonban az indulás előtti napon belázasodott, így ők nem tudtak útnak indulni. Pár hét múlva próbálták meg újra elhagyni az országot, de már Sopron felé a vonatúton világossá vált, hogy figyelik őket, és nincs esély a kijutásra. Pappék sikeres szökése után ugyanis a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, sejtve a tervüket, szemmel tartotta a családot.⁹⁶ 1949. május 30-án Faragót az államvédelem Pappék szökésében való bűnrészesség vádjával – de azzal a szándékkal, hogy ügynököknek beszervezze – letartóztatta.⁹⁷ „*A kihallgatásakor eleinte tagadt, csak amikor a felesége előállítását rendeltük el, akkor tört meg, nehogy az előállítására sor kerüljön.*”⁹⁸ A fentebb már említett beszámoltatás a szökésről és az ügynöki beszerkezés megtörtént, ő azonban nem volt elég együttműködő, jelentései semmitmondók voltak, az utasításokat nem hajtotta végre, és az államvédelem megfogalmazása szerint „*reakciós kapcsolatait leépíti, hogy ne kelljen róluk jelentést hoznia.*”⁹⁹ 1952 elején ezért újra őrizetbe vették, és egy kémügybe való érintettségét kezdték firtatni. „*Ettől az időtől kezdve eredményesebben dolgozott*”¹⁰⁰ – állapították meg jellemzésében. Faragó, aki a Központi Fizikai Kutató Intézet reaktorfizikai kutatócsoportját vezette, a forradalom után, 1957-ben elmenekült Magyarországról, és az Edinburgh-i Egyetemen kapott katedrát. Az állambiztonság emberei azonban ide is követték, és külföldi ügynöki munkára akarták kényszeríteni. Faragó közölte, minden következményt vállal, de nem hajlandó tovább együttműködni az állambiztonsággal. Elmondta, hogy lelkiileg összetörte az ügynöki feladatkor: „*csak fizikailag maradtam szabad, mert lelkiismereti kötelezettségeimtől és problémáimtól nem tudtam szabadulni. [...] viaskodtam önmagammal, töltöttem ébren éjszakákat. Ez a munka [...] örök lelki terhet jelentett, mert úgy éreztem, hogy olyasvalamit csinállok, ami az emberi méltósággal nem egyeztethető össze.*”¹⁰¹ Majd hozzáfűzte: „*...az én Magyarországról történt eljövetelemnek nem politikai, nem gazdasági oka volt,*

95 == Simonyi Károly 1956 utáni helyzetéről és lelkiállapotáról lásd: ÁBTL 3.1.2.M-36184/1. 22–23. „Tihanyi Károly” jelentése, 1960. február 2.

96 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

97 == ÁBTL 3. 2.1. Bt-732. 25. Jelentés, 1949. május 19.

98 == ÁBTL 3. 2.1. Bt-732. 28. Jelentés, 1950. július 31.

99 == ÁBTL 3.2.1 Bt-732. 27. Javaslat az r/12 számú ügynök további felhasználására, 1950. július 31.

100 == ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 112. Jelentés „Tudós” ügyéről, 1958. május 29.

101 == ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 127. Jelentés „Tudós” ügyéről, 1958. május 22.

hanem kizárólag és egyedül az, hogy maguktól megszabaduljak”.¹⁰² Végül sikerült kijátszania az állambiztonság zsarolását: a rá küldött tisztet, Szolnok Pétert, aki hivatalosan a magyar követség munkatársa volt, feljelentette a brit hatóságoknál, akik a magyar diplomatát kiutasították Angliából. Az állambiztonság nem zaklatta tovább.¹⁰³ Edinburghban nemzetközi híró atomfizikusként dolgozott, az elektronspin-fizika, az elektron–atom kölcsönhatások területén meghatározó felfedezéseket tett, több Nobel-díjas köszönte meg segítségét az elismerés átvételekor. 86 évesen írt visszaemlékezésében kiemelte: „Bay Zoltán hatása egész pályafutásomra döntő fontosságú volt.”¹⁰⁴

1949-re olyan sok kutató hagyta el Magyarországot, hogy az már a pártvezetést is aggasztotta. Az emigráció körében hazacsábítás céljából propagandamunka kezdődött. A „haladó mozgalomhoz” kapcsolható emigrációs kiadványokban felhívásokat tettek közre, melyben arra buzdították a külföldön élő magyar kutatókat, hogy térjenek vissza Magyarországra, hiszen az „a tudomány és a béke országa lett”.¹⁰⁵ Ezzel párhuzamosan az államvédelem feladatul kapta, hogy derítse fel a magyar tudósok külföldre csábításának hátterét, a külföldi segítőik kapcsolati hálóját és intézményi szintű támogatását. „Tudóscsábítás” címen nyomozásba kezdtek, melynek egyik oszlopos ügye volt Szent-Györgyi és Bay szervezett menekítésének felgöngyölítése, amihez Papp György szökése fontos támpontokat nyújtott. Az államvédelem 1949-ben induló nyomozásának pontos eredményét nem tudjuk, ugyanis a „Tudóscsábításhoz” kapcsolódó dossziék nem maradtak fenn, de abból oldalakat befűztek Bay később nyitott aktájába. Ezekből az oldalakból látható, hogy e nyomozómunka következtében úgy a Bay, mint a Papp család, azok barátai, ismerősei és munkatársai a politikai rendőrség látókörébe kerültek, és nagy igyekezettel gyűjtötték róluk az információkat.¹⁰⁶ Mindemellett megtalálni vélték Bay szökésében és az ő menekítéseiben is a fő amerikai támogatót Stephen Brunauer hadnagy személyében. Ő egy budapesti zsidó család gyermeke, aki 1921-ben emigrált, Teller Ede tanítványaként szerzett doktori fokozatot kémiából, és pályafutása során a tudomány területén jelentős eredményeket ért el. A háború alatt csatlakozott a haditengerészethez, ahol egy robbanóanyagokkal foglalkozó kutatócsoportot vezetett. 1945 elején mint a haditengerészet polgári alkalmazottja érkezett Magyarországra azzal a feladattal, hogy mérje fel a tudomány helyzetét, és alakítson ki kapcsolatot

102 = Uo.

103 = ÁBTL 3.2.1. Bt-732. 93–94. Tájékoztató jelentés, 1962. július 24. Faragó Péter történetét részletesen lásd Székér, 2020: 53–86.; Pál, 2024: 32.

104 = Keszthelyi, 2005: 67.

105 = A *Haladás* 1949. október 27-i számát idézi: Moss, 2003: 196.

106 = Az ezzel kapcsolatban összeállított anyag 1954-ben egyben már nem volt meg az államvédelem iratai között, részekre szedve különböző dossziékhoz csatolták. Lásd: ÁBTL 3.2.4. K-1419. 109. Jelentés, 1954. augusztus 16.; uo. 117. Szolgálati jegy, 1954. augusztus 30.

magyar természettudósokkal. Brunauer sokak mellett baráti viszonyba került Bay Zoltánnal és Faragó Péterrel, akit Bay kért fel, hogy az amerikai hadnagynak nyújtson széles körű áttekintést a magyar atomfizika eredményeiről.¹⁰⁷ Visszatérve Amerikába, bekapcsolódott Szent-Györgyiék menekítési munkájába. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Bayt az Egyesült Államok fővárosában, a George Washington Egyetemen státusz várta, és hogy a tanítványainak is tudott lehetőséget biztosítani. De rajtuk kívül is több magyar kutató köszönheti neki az amerikai bevándorlási vízumot és a tudományos intézetbeli elhelyezkedést. A sors fintora, hogy Brunauert éppen az államvédelem „Tudóscsábítás” ügyében zajló nyomozása idejében fiatalkori kommunista kapcsolata miatt biztonsági kockázati tényezőnek minősítették; az UNESCO-ban dolgozó feleségét erre hivatkozva McCarthy szenátor személyesen támadta meg.¹⁰⁸

= = „Antal László” atomfizikus ügye

Bay Zoltán személyére – ahogy erről már korábban szó esett – 1952. november 15-én nyitottak önálló dossziét, mégpedig az Államvédelmi Hatóság VIII. főosztálya, vagyis a hírszerzés.¹⁰⁹ Innentől nem valamilyen operatív ügy, mint például az Egyesült Izzó megfigyelése részeként vagy a tudósok külföldre csábítása kapcsán foglalkoztak vele, hanem ő maga lett „operatív ügy”. Az aktanyitás előzménye, hogy a hírszerző osztály az ÁVH-n belül önálló szervezeti egységként létrejött.¹¹⁰ Ezzel egyidejűleg megkezdődött a külföldi rezidentúrák felállítása, és a hírszerzés egyik fontos területe a „reakciós”, valamint a tudományos magyar emigráció felderítése lett. Miután előzetes vizsgálódások alapján megállapították, hogy *„az USA-ba való kijutása után Bay aktív magyarországgellenes tevékenységet folytat”,* ugyanakkor *„széles kapcsolatokkal rendelkezik az USA-ban élő magyar természettudományos kutatók körében”,*¹¹¹ tehát az emigráció két olyan csoportjába is beletartozik, amelyeket célcsoportnak minősítettek, szükségesnek látták célszemélyként foglalkozni vele. Az ellene 1952-ben induló titkosszolgálati munka sok tekintetben tükrözi vissza a magyar hírszerzés helyzetét, ezért röviden ki kell térni indulásának és működésének sajátosságaira.¹¹²

„Az állambiztonsági szolgálat felszabadulás első percétől történelmi szükségsszerűség talaján kezdett működni [...]. Ebbe a fejlődési menetbe tartozik a hírszerző szolgálat

107 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 36. Jelentés, 1949. július 12.; ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 69. Jelentés „r/12” USA követségi kapcsolatairól, 1952. november 9.

108 = = Részletesen lásd: Hargittai, 2011: 124–126.

109 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 10. Határozat személyi dosszié felállításáról, 1952. november 15.; lásd még: Gervai, 2015: 62–64.

110 = = Palasik, 2013: 46–48.; Tóth, 2013: 381–400.; Pál, 2024: 11–14.

111 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 10. Határozat személyi dosszié felállításáról, 1952. november 15.

112 = = Vö. Székér, 2024b: 150–151.

létrejötte, működésének beindítása, a 40-es évek végén meghatározott történelmi fejlődésnek megfelelő funkciókkal. [...] A hírszerző szolgálaton belül a tudományos-műszaki hírszerzés elsődleges elgondolásai, tervei, majd az első intézkedések a tevékenység beindítására az 50-es évek elején értek be. Ez pontos dátumhoz nem köthető, de a hírszerzés munkaokmányaiban 1952 közepén jelentek meg az első gondolatok és tervek a szolgálati ág megalapozására”¹¹³ – foglalta össze a háború utáni magyarországi hírszerzés kezdeteit az 1977-es állambiztonsági tankönyv. A többlépcsős fejlődés eredményeképpen megalakult hírszerző főosztály (1950 szeptemberétől Államvédelmi Hírszerző Osztály, egy év múlva VIII. Hírszerző Főosztály) vezetője, Farkas Vladimir visszaemlékezésében kiemeli, hogy a főosztály korlátozott mozgástérrel, szovjet kontroll alatt működött: „Magyarországnak [...] a klasszikus politikai hírszerzésre nem volt szüksége. Sem a nagysága nem igényelte, sem a rendkívül korlátozott külpolitikai szabadsága. Viszont mint katonai és politikai szövetségesnek, minden tőlünk telhető módon segítenünk kellett a Szovjetunió politikai hírszerző tevékenységét.”¹¹⁴ Feltehetőleg Bay Zoltán célszemélyként való kiválasztása is igazodott az atomkutatások iránt erős érdeklődést mutató szovjetek hírigényéhez.¹¹⁵ Egy Amerikában tevékenykedő atomtudós megkörnyékezéséhez a szükséges tapasztalat, mozgástér, klientúra azonban nem állt a magyar hírszerzés rendelkezésére.¹¹⁶ A hidegháború ezen éles szakaszában a magyar követségeknek, így a rezidentúrák alkalmazottainak is, erősen korlátozott volt a mozgása, de a megfelelő nyelvtudással, szakértelemmel rendelkező tisztek hiánya is nehezítette a munkát. A tudományos hírszerzésre fókuszáló tankönyv ugyancsak alátámasztja ezeket a nehézségeket: „...bizonyos tévedést megkockáztatva is el lehet mondani, hogy a szervezeti, szervezési intézkedések valamelyest megelőzték a társadalmi – történelmi szükségletet. Ennek következtében az indulásra, sőt nem túlzás azt mondani az indulás első 1-2 évére az volt jellemző, hogy rendkívüli gondot okozott a feladatok megfogalmazása és a célravezető módszerek kialakítása. [...] Teljes mértékben hiányoztak e téren szükséges minimális tapasztalatok, nem rendelkezünk megfelelő káderekkel sem. A munka ennek ellenére megindult, sok botladozással, konkrét feladatok és koncepciók nélkül, de nagy akarással, érdeklődéssel és eredményekre éhesen.”¹¹⁷ A tankönyv a kudarcok konkrét példájaként pedig éppen a tudós emigráció körében tett próbálkozásokat említi. „Apróbb jellemzőként említhető, hogy ezekben az években néhány igen magas funkcióban lévő bizonyos magyar háttérrel rendelkező angol, amerikai tudós beszervezését

113 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 6–7. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

114 == Farkas V., 1990: 304.

115 == A szovjet tényezőről lásd: Baráth, 2013: 93–107.; Gervai, 2015: 64–66.

116 == A magyar hírszerzés gyengeségeiről lásd: Gervai, 2015: 64.; Pál, 2024: 15–18.

117 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 7–8. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

ifj. Bay Zoltán.

ÁBTL 3.2.4. K_1419_243_001.

irányozták elő terveink, de ezek a célkitűzések nélkülözték a realitást. [...] Fejlődésünk ezen szakasza kb. az 1956-on ellenforradalomig tartott.”¹¹⁸ Bay Zoltán hírszerzéshez kapcsolódó története tökéletesen beillik e kudarcok sorába.

A dosszié megnyitását követően nyolc hónapos feltérképezési munka kezdődött, ahol amerikai vonalról a nyilvánosan megjelent tudományos publikációkon kívül a hírszerzéshez információ nem érkezett. Bayról kizárólag már korábban keletkezett dokumentumokból tudtak tájékozódni, új ismereteket, esetleg operatív lehetőségeket a már korábban feldolgozott magyarországi rokon, baráti, ismeretségi körhöz szorosabb kapcsolatok kiépítésétől lehetett várni. Újabb egy év kellett, hogy az összeállított anyag alapján megszülessen a döntés: Bay Zoltánt – mégpedig „Antal László” fedőnéven – operatív úton megközelítik.¹¹⁹ Két hónap múlva készült el a munkaterv, mely megállapította: „...az, hogy őt magát beszervez-

zük, jelenleg nem reális feladat; célunk most az, hogy melléépüljünk.”¹²⁰ Az idő azonban azt mutatta, hogy a melléépülés sem volt reális feladat. Három fő vonalon tervezték a „realizálást”. Preferált irányként Ifj. Bay Zoltánra, az unokaöcsre szerettek volna alapozni, akivel „Anti” fedőnéven kezdtek foglalkozni, és úgy gondolták, hogy beszervezése után nagybátyja mellé kitelepítik. Első lépésként a környezetéből beszervezett ügynökökkel gondolták megkezdeni a megkönyékezését, de az ügy már itt elakadt, ugyanis három próbálkozásból háromszor vallottak kudarcot. Az unokaöcs mellett Bay Zoltán testvérei és sógorai irányába is tettek lépéseket, de az akciók nem hoztak sikert.

A második út egy amerikai munkatárs hazahozatalának, beszervezésének, majd visszatelepítésének tervére épült. Ehhez kapcsolódóan felmerült Bay tudomá-

118 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 8. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya. 1977.

119 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. Feljegyzés, 1954. július 28.

120 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 128. Munkaterv. „Antall László” ügye, 1954. szeptember 22.

nyos asszisztensének, Monostori Lászlónak („Havas Béla” fn.) a neve.¹²¹ Az aktában nincs nyom arra, hogy a munkatervi bejegyzésen túl ez ügyben bármi történt volna. Papp György („Kárpáti Zoltán” fn.) hazahozatala is felmerült, rá külön aktát nyitottak, és mint atomfizikust önálló ügyként is kezelték.¹²² Családjának több itthon élő tagját is nyomás alá helyezték, hogy az államvédelem kontrollja alatt vegyék fel az Amerikába emigrált rokonukkal a kapcsolatot. Leánytestvérével egy levelet is írtak, amelyben arra kéri bátyját, hogy beteg szüleiére tekintettel térjen vissza Magyarországra.¹²³ A levelet konspiratív úton tervezték kijuttatni a címzett-höz, de az 1956-os forradalom megakadályozta a terv végrehajtását.¹²⁴

Harmadikként a határon 11 évesen átszökött lányát gondolták felhasználni.¹²⁵ Márta Bay Zoltán előző házasságából született. A kapcsolatfelvételt itthon élő anyján keresztül remélték kivitelezni. Egy „legendát” dolgoztak ki: az anyát a Magyarok Világszövetségének munkatársa (valójában az ÁVH tisztje) kereste fel azzal az álhírrrel, hogy Márta a Szövetséghez fordult, hogy segítséget kérjen az anyjával való kapcsolatfelvételben és egy esetleges hazatelepülésben. Az akció azonban már azon elbukott, hogy az amerikai rezidentúra még Bay lányának kilétét és pontos címét sem tudta megállapítani. Annak felderítése is nehézséget okozott, hogy a leány milyen formában használja a nevét az Egyesült Államokban.¹²⁶

„Antal László” ügyén nagy energiákkal dolgoztak az államvédelem tisztjei számos ember életét megkeserítve, de érdemben semmit nem haladtak előre. A 3–6 havi rendszerességgel benyújtott beszámolók és munkaterv az első verziót ismételtették a határidők módosításával. Az akta egyik utolsó dokumentuma Washingtonból érkezett 1956 nyarán, és örömmel tudatta, hogy sikerült Antal lányának címét felkutatni,¹²⁷ majd a pár nappal későbbi jelentés reménykedve állapította meg: *„Antal lányán keresztül is kialakulhat valami.”*¹²⁸ A kialakulás lehetőségét azonban elmosta a forradalom. „Antall László” aktájának 1956. augusztus 22-vel vége szakad. A Kádár-rendszer hírszerzése nem indította újra az ügyet, ők már más utakon jártak a magyar emigráció megkönyvezésében.

121 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 124. Feljegyzés, 1954. szeptember 15.

122 = = ÁBTL 3.2.4. K-908. Lásd még Gervai, 2015: 63–64.

123 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-450. 46–47. Levél Drága Gyurikám! megszólítással, d. n.

124 = = ÁBTL 3.2.1. Bt-450. 51. Határozat, 1957. október 3.

125 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 226–227. Feljegyzés „Antal” ügyében, 1955. szeptember 28.

126 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 231–232. Feljegyzés „Antal” ügyében, 1955. szeptember 28.; Gervai, 2015: 63.

127 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 238. Jelentés, 1956. augusztus 20

128 = = ÁBTL 3.2.4. K-1419. 239. Jelentés, 1956. augusztus 22.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga
 - III/15 (V-142775). Pillér Gyula és társai
- 3.1.2. Munka dossziék
 - M-36184/I. „Tihanyi Károly”
- 3.1.5. Operatív dossziék
 - O-19313/I. Egyesült Izzó
- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
 - V-150361. 1956-os monográfia. Minisztériumok, budapesti iparvállalatok és főhatóságok.
- 3.2.1. Bt-dosszié
 - Bt-732. „Tudós”
- 3.2.3. Mt-dosszié
 - Mt 564/I. „Tudós”
- 3.2.4. Kutatódossziék
 - K-908. Papp György
 - K-1419. Bay Zoltán, dr
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyag
 - A-3005/31/I. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bay, 1988a

Bay Zoltán: Visszaemlékezés a magyar holdvisszhang-kísérletekre.
In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 152–195.

Bay, 1988b

Bay Zoltán: A világűr-kísérletek alapvető fizikai jelentősége.
In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 315–336.

Bay, 1990

Bay Zoltán: *Az élet erősebb*. Csokonai–Püski, Debrecen–Budapest.

Baráth, 2013

Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*.
Gondolat, Budapest.

Csűrös (szerk.), 2001

Én *vagyok*. In *memoriam Kodolányi János*. Szerkesztette: Csűrös Miklós.
Nap Kiadó, Budapest.

Farkas Á., 2021

Farkas Ádám: *A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945–1949*.

Doktori disszertáció. ELTE, Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/61908/dissz_farkas_adam_tortenelemtud.pdf;jsessionid=2E362D2A8E712FD89D5729C07F2E8547?sequence=1 (utolsó letöltés: 2025. 10. 03).

Farkas V., 1990

Farkas Vladimir: Nincs mentiség. Az ÁVH alezredese voltam. Interart, Budapest.

Földesi, 1986

Földesi József: Közülük egy. I–III. Új *Tükör*, 20. sz. 6–8.; 21. sz. 6–8.; 22. sz. 6–9.

Gervai, 2015

Gervai András: *Titkos Magyarország*. Kalligram, Budapest.

Hajdú, 2016

Dr. Hajdú Ferenc: Az 1946-os Hold-radar kísérlet katonai háttere.

Haditechnika, 2. sz. 24–28.

Haraszti, 2004a

Haraszti Viktor: Háborúban (1939–1944). In: *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*.

Szerkesztette: Koroknai Ákos. Aschner Lipót Alapítvány, Budapest. 59–66.

Haraszti, 2004b

Haraszti Viktor: Hányatott évek (1945–1949). In: *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*.

Szerkesztette: Koroknai Ákos. Aschner Lipót Alapítvány, Budapest. 65–89.

Hargittai, 2011

Hargittai István: *Teller*. Akadémia, Budapest.

Ilonka, 1996

Ilonka Mária: Radar-hullámok a Holdról. Az utolsó interjú Budincsevits Andorral.

Élet és Tudomány, 29. sz. 909–910.

Inzelt, 1989

Inzelt Annamária: Beszélgetés Bay Zoltánnal. *Valóság*, 2. sz. 80–93.

Kardos, 1976

Kardos István: Beszélgetés Bay Zoltánnal. *Valóság*, 5. sz. 73–80.

Keszthelyi, 2005

Keszthelyi Lajos: Faragó Péter. *Fizikai Szemle*, 2. sz. 67.

Koroknai, 1996

Koroknai Ákos: A Tunggram Rt. első évszázada. *Honismeret*, 4. sz. 57–63.

Krajcsír, 2020

Krajcsír Lukács: Menedék a laboratóriumban. In: *Magyar Hősök. Elfelejtett életutak a 20. századból*. Szerkesztette: Csókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán. MCC–NEB–Mandiner, Budapest. 41–45.

Krómer, 1996

Dr. Krómer István: Mit jelent számunkra a sikeres Hold-radarkísérlet?
Elektrotechnika, 4. sz. 155–156.

Moss, 2003

Moss, Ralph W.: *Szent-Györgyi Albert*. Typotex, Budapest.

Nagy (szerk.), 1993

Bay Zoltán pályája és példája dokumentumokban. Szerkesztette: Nagy Ferenc.
BETTER–OMIKK–Püski, Budapest.

Nagy Pál, 1992

Nagy Pál Jenő: Aki letapogatta a Holdat. Virág helyett prof. dr. Bay Zoltán koporsójára. *Ring*, 45. sz. 13.

Pál, 2024

Pál István: *New York – Washington – London. Fejezetek a pártállami hírszerzés angol–amerikai osztályának történetéből, 1950–1970*. Gondolat, Budapest.

Palasik, 2013

Palasik Mária: A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest. 47–103.

Palasik, 2017

Palasik Mária: Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán válaszútjai 1945–1948. In: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerkesztette: Papp Gábor. Kossuth, Budapest. 71–102.

Palló, 1993

Palló Gábor: Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat. *Magyar Tudomány*, 10. sz. 1262–1272.

Rojkó, 2016

Rojkó Annamária: Százezer svájci frank Aschner Lipóért. *Napút*, 5. sz. 172–182.

Simonyi, 2011

Simonyi, Charles: Nagyságrendi becslés. Emlékek Édesapámról. *Természet Világa*, 9. sz. 397–398.

Staar, 1994

Staar Gyula: De mi az igazság... Egy természettudós paradigmái. Interjú Simonyi Károllyal. *Kortárs*, 2. sz. 1–15.

Staar, 1987

Staar Gyula: „Iszonyú rendet vágtam”. Beszélgetés Simonyi Károly Kossuth- és Állami-díjas professzorral. *Forrás*, 10. sz. 1–25.

Szekér, 2024a

Szekér Nóra: „...képtelen voltam visszatérni”. Adalékok Szent-Györgyi Albert emigrálásának okaihoz. In: *Megismerni a megismerhetetlent. Tanulmányok Baráth Magdolna tiszteletére*. Szerkesztette: Gecsényi Lajos. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 381–392.

Szekér, 2020

Fizikus az állambiztonság hálójában. *Betekintő*, 4. sz. 53–86.

Szekér, 2023

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marzlakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Jaffa, Budapest.

Szekér, 2024b

Szekér Nóra: A tudományos emigráció és a magyar állambiztonság. In: *Szemelvények a magyar emigráció történetéből*. Szerkesztette: Heil Kristóf Mihály. Gondolat–RETÖRKI, Budapest. 146–166.

Tasiné, 2023

Tasiné Csúcs Ildikó: *Szent-Györgyi Albert – a tudós politikus*. Typotex, Budapest.

Tóth, 2013

Tóth Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest. 381–446.

===== Sajtó =====

Jövendő, 1946

Szabadság, 1947

Szabad Nép, 1950

Kulcsszavak

=====

politikai rendőrség, Rákosi-rendszer, tudomány

/ From the Moon to the Cold War /

**The Post-war Struggles and State Surveillance of Zoltán Bay,
creator of the Moon radar, in Hungary**

This article reconstructs the implementation of the Hungarian moon radar experiment led by Zoltán Bay, while analyzing how Hungary's postwar state-security apparatus framed and constrained Bay and his scientific milieu. Drawing on internal designations and ÁVH dossiers, it traces the shift from wartime microwave research to the systematic post-1945 surveillance of laboratories, party cells, and factory committees. The tightening political climate, forced nationalizations, and state-security pressures curtailed further space research plans; by 1948 Bay had left Hungary, joining a broader wave of Cold War scientific emigration. The findings demonstrate that surveillance practices did not merely monitor Hungarian science, but actively reshaped research agendas, personnel mobility, and institutional futures.

A felvétel Farkas Bertalan úrhajós (jobbra)
látogatása alkalmával készült. Gyulaháza, 1980.

Fortepan / Szalay Béla

===== Kiss Szandra =====

/// **Baráti segítségnyújtás?**

A szovjetek szerepe a magyar űrrepülés megvalósításában

= = Bevezetés

Az amerikaiak holdra szállása, 1969 júliusa után az űrverseny fokozatosan veszített az intenzitásából, de ez nem jelentette egyúttal azt is, hogy megszűnt volna a rivalizálás a két hidegháborús nagyhatalom között. A történelmi elsőségek és a vezető szerep megszerzésére való törekvést fokozatosan felváltották a tudományos kísérleteket előtérbe helyező űrprogramok, így például az űrállomások létrehozásának gondolata. Az 1975-ben megvalósuló közös amerikai–szovjet űrrepülésre, az Apollo-Szozuz Tesztprogramra nemcsak úgy tekinthetünk, mint az űrversenyt szimbolikusan lezáró eseményre, hanem mint egy új szakasz kezdetére, amikor már inkább az együttműködésen volt a hangsúly. Ugyanakkor nemcsak az Apollo–Szozuz volt az egyetlen nemzetközi kooperációban megvalósuló űrprogram. A szovjetek az 1960-as évek közepétől kezdve együttműködést kínáltak néhány szocialista országnak, amely először az Interszputnyik-, majd az Interkozmosz-programhoz vezetett. Ezekkel az együttműködésekkel a Szovjetunió elsősorban azt a narratívát próbálta meg erősíteni, hogy még mindig képes vezető erőként jelen lenni a világűr felfedezésében. Mindezt úgy, hogy az amerikaiakkal ellentétben ők nem zárkoznak el attól, hogy más országok is részt vegyenek a kozmosz meghódításában.

Az Interkozmosz a Szovjetunió által vezetett, a szocialista országokkal közösen megvalósított űrprogram volt, amelyben lehetőséget biztosítottak arra, hogy – egy fajta baráti segítségnyújtás eredményeként – a résztvevő országok egy-egy állampolgára is eljusson a világűrbe, amire addig csak az amerikai asztronautáknak és a szovjet kozmonautáknak volt lehetősége. A nemzetközi kooperációban megvalósuló tudományos űrprogram nem mellesleg alkalmas volt a szovjetek propagandacéljainak megvalósítására is. Magyarország egyike volt annak a nyolc országnak, amelyek csatlakoztak a szovjetek kezdeményezéséhez. Ennek köszönhetően Farkas Bertalan 1980. május 26-án a Szozuz-36 fedélzetén az első magyarként járhatott a Szaljut űrállomáson. Magyarország ezzel a hetedik olyan ország lett, amely űrhajóst küldött a világűrbe.

Tanulmányomban az Interkozmosz program bemutatása mellett azt kívánom ismertetni, hogy milyen szerepet játszottak a szovjetek az első magyar űrrepülés megvalósításában, mennyire támogatták a magyar űrtevékenységek megvalósítását, és mennyire befolyásolták a sajtóban megjelenő információkat a magyar űrrepülésről.

= = = Előzmények

A magyar vagy magyarországi vonatkozású űrtevékenységek történetében mindekelőtt négy tudóst érdemes kiemelni a 20. század elejéről, akiknek a munkássága később az alapját adta a világűr felfedezésének. Hermann Oberth, erdélyi szász származású fizikus, a rakéatechnológia területén ért el kimagasló eredményeket. Többek közt hozzá fűződik a többlepcsős, folyékony hajtóanyagú rakéták építési és működési elvének kidolgozása. Már az 1910-es években felismerte, hogy az űrrepülést folyékony hajtóanyagú rakétákkal lehet megvalósítani. Az 1923-ban megjelent *Rakétával a bolygóközi térbe* című könyvével vált széles körben is ismertté. 1929-től együtt dolgozott azzal a Wernher von Braunnal, akinek a német V-2 rakéta megalkotásán kívül kiemelt szerepe volt az amerikaiak sikeres holdra szállásában is 1969-ben. 1955 és 1958 között Oberth is az alabamai Huntsville-ben található Redstone Arsenal bázison dolgozott, amely a rakétakutatásairól volt ismert.¹ Szintén a rakéatechnológia egyik kiemelkedő alakja volt Kármán Tódor, aki 1926-tól vendégprofesszorként, majd rendes tanárként oktatott a Pasadenai Kaliforniai Műszaki Egyetemen (California Institute of Technology). 1936-ban rakéta-kutatócsoportot hozott létre, majd 1944-ben társaival megalapította a Jet Propulsion Laboratoryt (JPL), amelynek 1944-ig igazgatója is volt. A JPL Pasadena közelében rakétafejlesztő központként jött létre, az amerikai hadseregnek 1954-től kezdve fejlesztettek rakétákat. A NASA (National Aeronautics and Space Administration) 1958-as megalakulása után a bolygó kutatási programok kerültek az intézethez, mint például a Ranger- és a Surveyor-program.² Érdemes még megemlíteni Fonó Albert nevét is, aki többek közt a sugárhajtás területén alkotott kimagaslót. A sugárhajtás elvét alkalmazó találmánya (légi torpedó) 1915-ben jelent meg. 1928-ban dolgozta ki a hangsebességnél gyorsabban haladó repülőgépek számára alkalmas hajtóművet (lég-sugár motor).³ Nem hagyható figyelmen kívül Bay Zoltán 1946. február 6-án, Budapesten elvégzett kísérlete sem, amikor is először észlelték a radarhullámok Holdról történő visszaverődését. A kísérlet lényege, hogy elektromágneses hullámokat sugároznak a Holdra, és az onnan visszaverődő jelekből vonnak le különféle következtetéseket.⁴

1 = = Dr. Remes, 2020: 12.; Abonyi–Szentesi–Mihály, 1984: 522–523.

2 = = Abonyi–Szentesi–Mihály, 1984: 317–318.

3 = = Uo. 183.; Fonó, 2025.

4 = = Kocsis–Ólmosi, 2011: 13.; Abonyi–Szentesi–Mihály, 1984: 66, 253.

Az űrverseny a világűr felfedezéséért és meghódításáért folytatott rivalizálás volt az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közt, amely 1957-től 1975-ig tartott. Egyrészt egy tudományos, technológiai verseny volt többek között a rakéta-technológia, a mérnöki, orvos- és természettudományok terén, másrészt hatalmi és presztízsharc a két hidegháborús nagyhatalom közt. Az elérendő célok között szerepelt például az első emberrel végrehajtott űrrepülés megvalósítása, a világűr felfedezésében betöltött vezető szerep biztosítása és a holdra szállás. Az űrversenyt három kisebb szakaszra lehet felosztani: a szovjet sikerek időszaka (1957–1965), az amerikai sikerek időszaka (1965–1969) és a verseny enyhülése (1969–1975). Az űrverseny kezdetének a szovjet Szputnyik-1 műhold sikeres Föld körüli pályára állítását tekinthetjük, amelyre 1957. október 4-én került sor. Ezt követően a szovjetek több elsőséget is elértek, ők juttattak fel először élőlényt a világűrbe (Lajka kutya, Szputnyik-2, 1957), ők hajtották végre az első űrrepülést (Jurij Gagarin, Vosztok-1, 1961), de hozzájuk köthető az első szimultán végrehajtott űrrepülés (Vosztok-3 és Vosztok-4, 1962) és hogy először lépett ki a világűrbe, azaz tett űrsétát ember (Alek-szej Leonov, Voszhod-2, 1965). Emellett a szovjetek voltak ebben az időszakban az egyetlenek, akik női űrhajóssal is teljesítettek űrrepülést (Valentyina Tyereskova, Vosztok-6, 1963).⁵ Az Egyesült Államok mindeközben létrehozta 1958-ban a NASA-t, bejelentette a Mercury-programot és annak űrhajóseit (1959),⁶ majd Gagarin űrrepülését követően Kennedy elnök határozta meg az amerikai űrprogram fő célját, miszerint még az évtized végéig embert juttatnak a Holdra, és sikeresen vissza is térnek onnan.⁷ Ennek eredményeként jött létre a Gemini- és az Apollo-program. Az előbbi program fő célja a minél több tapasztalat szerzése mellett a holdra szálláshoz elengedhetetlen technológiák tesztelése volt, míg az Apollo-program kifejezetten a Hold elérését tűzte ki célul. Amíg az amerikaiak rendelkeztek egy központi szervezettel, valamint rövid, közép- és hosszú távú céllal, addig a szovjet űrprogramokra nem volt jellemző ez a fajta tudatosság. Nem volt egy egységes szervezet, ami koordinálta volna az űrprogramot. Szergej Koroljov, akit a szovjet űrkutatás atyjának neveznek, fontos szerepet játszott az elért eredmények megvalósulásában, ugyanakkor 1966-ban bekövetkezett halála után nem találtak megfelelő utódot.⁸ A szovjet űrrepülések fő célja alapvetően a különféle rekordok felállítása volt. Az űrversenyben bekövetkezett fordulat az 1960-as évek közepére tehető. A Szovjetunió űrprogramjai lelassultak, elsősorban anyagi okok, valamint az elavult technológiák alkalmazása miatt, míg a NASA által felépített amerikai űrprogramok ekkortájt kezdtek el eredményesek lenni. Az első igazán kiemelkedő amerikai

5 = = Abonyi–Szentesi–Mihály, 1984: 159, 862–864, 889–890.

6 = = Dancsó, 2004: 21–22.; Portree, 1998: 7–11.; Press Conference of Mercury Astronaut Team, 09. April 1959.

7 = = Special message to Congress on urgent national needs, 25 May 1961.

8 = = Siddiqi, 2008: 342–346.

eredmény a Hold megkerülése volt az Apollo-8 űrrepülése során 1968 decemberében, melyet a már említett sikeres holdra szállás követett néhány hónappal később. Ezt követően az Egyesült Államok még öt alkalommal jutott el az égitestre 1972-ig, mikor is anyagi megfontolásokból a tervezettnél előbb megszüntették az Apollo-programot.⁹ A szovjetek is rendelkeztek Hold-programmal, ugyanakkor az N-1 hordozórakéta totális kudarca, anyagi megfontolások és technológiai lemaradás miatt elvetették azt, és inkább egy űrállomás (Szaljut-1, 1971) létrehozására koncentráltak.¹⁰ Az űrverseny szimbolikus lezárásának az 1975-ben végrehajtott közös Apollo–Szojuz Tesztprogramot tekinthetjük, amikor is egy Apollo és egy Szojuz űrhajó dokkolásával elsőként hoztak létre nemzetközi űrállomást.

Az űrverseny ideje alatt alapvetően az Egyesült Államok, valamint a Szovjetunió volt az a két nagyhatalom, amely érdemi felfedezéseket, tudományos eredményeket tudott elérni a világűr felfedezésében és megismerésében. Rivalizálásukból fakadóan mindkét nagyhatalom a másik legyőzésére fókuszált, így nem igazán történt érdemi információmegosztás a két fél közt. Mivel a kozmosz feletti dominancia megszerzésére fókuszáltak (az amerikaiak a holdra szállás megvalósítására, míg a szovjetek eleinte a minél több történelmi elsőség megszerzésére), az űrverseny első szakaszában nem merült fel, hogy más országokat is bevonjanak az űrkutatásaik megvalósításába. A két fél közötti rivalizálás mellett azonban a technológiai feltételek és az űrprogramok anyagi vonzata is szerepet játszott abban, hogy önállóan más államok számára nem volt elérhető az űrrepülés. Ahhoz ugyanis, hogy megvalósítható legyen egy ilyen küldetés, szükség volt megfelelő humánerőforrásra, hordozórakétára, űrhajóra és megfelelő anyagi háttérre. Ez változott meg az 1960-as évek közepén a Szovjetunió javaslatával, hogy csatlakozzanak más államok is a világűr békés célú felfedezéséhez. A szovjetek gyakran alkalmazták a világűr békés célú meghódításának, felfedezésének üzenetét, amikor az űrrepüléseikről kommunikáltak,¹¹ még úgy is, hogy a Védelmi Minisztériumhoz tartoztak az űrprogramok, ami miatt katonai vonatkozásúnak és ezáltal titkosnak számítottak.

= = Az Interkozmosz-program és Magyarország

Alekszej Koszigin, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke 1965-ben levélben állt elő azzal a javaslattal a szocialista országok számára, hogy ők is csatlakozhatnak a világűr békés célú kutatásához. Ez tekinthető az Interkozmosz-program kezdő lépésének. Az ötlet váratlanul tűnhetett, ugyanakkor a világűr felfedezéséért folytatott amerikai–szovjet verseny, a vietnámi háború, a tudományos-technológiai kutatásokban való kooperációs lehetőség és a szocialista országok effajta együttműkö-

9 = = Abonyi–Szentesi–Mihály, 1984: 33–43.

10 = = Johnson, 1995: 25–32.

11 = = Maurer et al. 2011: 6.

désében rejlő propagandalehetőségek miatt a Szovjetunió kiváló lehetőséget látott abban, hogy bevonja szövetségeseit is az űrkutatásba.¹² A javaslat még csak tudományos együttműködésről, kutatásról szólt, űrrepülésről, közös űrprogramról ekkor még nem beszélhetünk. A nemzetközi együttműködéshez ekkor Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság és Románia, majd később, 1979-ben Vietnám is csatlakozott. Az 1965-ben kezdődő egyeztetések nyomán 1966. május 30-án a Szovjet Tudományos Akadémia vezetésével létrejött a Nemzetközi Együttműködési Tanács a világűr békés felderítéséért.¹³ 1967-ben Magyarország a többi országgal együtt aláírta az Interkozmosz-egytműködést, amely három évvel később, a wrocław-i értekezleten vált hivatalosan is Interkozmosz-programmá.¹⁴

Az Interkozmosz együttműködés alapvetően négy területre fókuszált: kozmikus fizika (például kozmikus sugárzás vizsgálata, a felső légkör és az ionoszféra kutatása), kozmikus meteorológia (meteorológiai műholdakról, felhőképekről kapott adatok felhasználása időjárás előrejelzésre), űrbiológia és orvostudomány (például az űrrepülés hatása az emberi szervezetre, kozmikus radiobiológia), űrhírközlés (például új frekvenciasávok használata űrtávközlési rendszerek hatékonyságának fejlesztésére).¹⁵ Ez az együttműködés egészült ki 1976-ban a közös űrrepülésekkel. A rakéatechnológia és az ezzel kapcsolatos fejlesztések nem képezték az együttműködés részét, mivel azt a Szovjetunió biztosította a részt vevők számára. A hordozórakéták fejlesztése óriási költségekkel járt, amit a partnerállamok nem tudtak volna biztosítani. Maga az Interkozmosz-program nem rendelkezett önálló, külön költségvetéssel, a szovjetek pedig nem hozták nyilvánosságra azt, hogy egy adott évben mennyit költöttek egy-egy űrprogramra.

Több mint egy évtizednek kellett eltelnie az űrkutatásban való részvételről tett első javaslatoktól addig, hogy a részt vevő országok lehetőséget kapjanak egy-egy emberes űrrepülésre. Összesen kilenc közös űrrepülés megvalósítását tartották reálisnak a szovjetek. A közös űrrepülések szovjet kezdeményezése mögött praktikus érvek is meghúzódtak. A Szaljut űrállomást alapvetően hosszú távú űrbéli munkavégzésre hozták létre, viszont az űrállomást kiszolgáló Szojuz űrhajó biztonságosan 90-100 napot tudott a világűrben tölteni. Ennek a problémának a kiküszöbölésére azt a megoldást találták ki, hogy rendszeresen cserélik az űrhajót. Ezáltal felszerelést, élelmiszer-utánpótlást tudnak küldeni a kozmonautáknak, míg a visszatérő egységgel filmfelvételek, tudományos kísérletekről készített jegyzőkönyveket és mintákat lehet visszahozni. Először automatizált, személyzet nélküli repülésekre került sor, de hamar felismerték a szovjetek azt is, hogy ezeket az alkalmakat

12 = = Kocsis–Ólmosi, 2011: 13–18.; Dr. Remes, 2020: 21.

13 = = Burgess–Vis, 2016: 1–9.

14 = = Csák, 1980: 110.

15 = = Dr. Kónya, 1971: 90.; Benkó, 1979: 183–185.

akár arra is használhatnák, hogy két-két űrhajós is meglátogassa a Szaljuton tartózkodókat. További motivációt jelentett az is, hogy ismét lehetőségük nyílt arra, hogy megelőzzék az amerikaiakat, akik ebben az időszakban állapodtak meg az Európai Űrügynökséggel (European Space Agency), hogy együttműködnek a Spacelab űrállomás létrehozásában. A megállapodás kitért arra is, hogy európai űrhajósoknak is lehetősége lesz az űrrepülésre, amelyre 1980 után kerülhetett sor.¹⁶

1976. július 13-án született meg az egyezség, amely szerint a Szovjetunió biztosítja a repülés lehetőségét a részt vevő országok egy-egy űrhajósának, biztosítja az ehhez szükséges eszközöket, a felkészítést, valamint a kiképzés és az űrrepülés minden költségét. A tagállamoknak az űrhajósok egyéni felszereléséhez tartozó ruházatot, egyéb berendezéseket kellett biztosítani, ezenfelül a lakhatás és az étkezés költségeit kellett finanszírozniuk.¹⁷ Magyarország vonatkozásában a Politikai Bizottság 1980. július 22-i üléséről készített jegyzőkönyv szerint ez a költség elérte a 42 millió¹⁸ forintot.¹⁹

A látszólag a keleti blokk országainak együttműködéseként létrejövő projekt tehát valójában a Szovjetunió vezetésével valósult meg, hiszen a szovjetek biztosították az anyagi hátteret, a technikai hátteret és eszközöket. Azaz bár a tagállamok részt vettek a program kidolgozásában és megvalósításában, az irányvonalakat a szovjet fél határozta meg, a döntéseket ő hozta meg. A részt vevő országok és a Szovjetunió között folyamatosak voltak az egyeztetések az Interkozmoszban megvalósítandó tevékenységekről. A közös űrrepülésekről szóló javaslat a szovjetektől származott, amelyet a partnerállamok készségesen és lelkesen fogadtak. Politikai és propagandacélok egyaránt meghúzódtak a kooperáció mögött, elsősorban a Szovjetunió részéről. Egyrészt az Interkozmosz-program alkalmas volt arra, hogy demonstrálja a szocialista országok közötti együttműködést, a Szovjetunió vezető szerepét és a szocialista ideológia felsőbbrendűségét. Habár a holdra szállást követően az űrverseny intenzitása csökkent, és inkább a tudományos kutatások kerültek előtérbe, ez nem jelentette azt, hogy a Szovjetunió ne próbálta volna meg visszaállítani a vezető szerepét az Egyesült Államok mellett. Erre pedig jó lehetőséget szolgáltatott az Interkozmosz-program. Amíg a NASA csak amerikai állampolgároknak adta meg a lehetőséget arra, hogy asztronautákká váljanak, addig a szovjetek kitérték kapuikat más nemzetek előtt, hogy megtapasztalhassák ők is a világűr csodáit. A programhoz elméletileg bármely ország csatlakozhatott.

16 = = Oberg, 1981: 184–185.; Newkirk, 1990: 159–160.

17 = = Kocsis–Ólmosi, 2011: 19, 68.; Csák 1980: 111.

18 = = A magyar űrrepülésre fordított összeg, átszámolva a 2025-ös értékre, körülbelül 2,39 milliárd Ft-ot jelent.

19 = = A Politikai Bizottság határozata az űrrepülés tapasztalatairól 1980. július 22. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1980. július 22-én megtartott üléséről. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 247.

A legénység összeállítása, valamint az űrrepülések sorrendje előre meghatározott feltételek mellett történt. Az űrhajósjelölteknek ugyanazon feltételeknek kellett megfelelniük, mint a szovjet kozmonautatársaiknak. A kiválasztási folyamatot minden ország maga koordinálta az utolsó szakaszig, de a végső döntést a szovjetek hozták meg, ahogy ők tettek javaslatot arra is, hogy ki lesz az elsőszámú jelölt, és ki a tartalékpilóta. Az űrhajó parancsnoka mindig szovjet állampolgár volt, míg a többi ország jelöltjei kutatóűrhajósként utazhattak a Szaljut-6 űrállomás fedélzetére. Első körben az Interkozmosz-programban legnagyobb részt vállaló három ország, azaz Csehszlovákia, az NDK és Lengyelország kapott lehetőséget az űrrepülésre.²⁰ Ezen államok már a program kezdetétől fogva részt vettek különféle fedélzeti műszerek és eszközök kidolgozásában a szovjetekkel együttműködve, erre hivatkozva kaptak kiemelt státuszt az űrrepülések sorrendjének eldöntésekor. Arra vonatkozóan, hogy esetleg anyagi hozzájárulás tekintetében is nagyobb szerepet vállaltak-e, mint a többi állam, nincsenek pontos információk a szovjet űrprogramok költségvetésének nem nyilvános volta miatt. Az eredetileg felállított sorrendet a lengyelek kifogásolták, a keletnémetek után kerültek volna ugyanis csak sorra, így módosították a sorrenden. A többi ország esetében egy nagyon egyszerű és talán triviálisnak tűnő elv döntött: a cirill ábécé szerinti sorrend. Mivel hazánk orosz neve България, a cirill ábécében pedig a „Б” a harmadik betű, Magyarország a lista ötödik helyére került, Bulgária után.²¹

Ahogyan azt már korábban említettem, Magyarország 1965-ben fogadta el a Szovjetunió javaslatát, és csatlakozott az indulóban lévő, szovjet vezetésű, űrkutatást célzó együttműködéshez. A javaslat elfogadását követően kormánybizottság létrehozására került sor, elnökének pedig Jánossy Lajost, a Magyar Tudományos Akadémia alelnökét jelölték ki. A bizottság feladata volt, hogy kidolgozzák azokat a magyar elképzeléseket és a hozzájuk kapcsolódó feladatokat, amelyek a nemzetközi együttműködésben való részvételhez szükségesek. Ez a szervezet felelt a részt vevő intézmények munkájának koordinálásáért, a feladatok végrehajtásának ellenőrzéséért, valamint képviselte a kormányt a nemzetközi tárgyalásokon.²²

Az űrhajósok kiválasztásának folyamata minden országban egységes elvek alapján történt, melynek alapjait a korábbi űrrepülések tapasztalatai és válogatási elvei

20 = HU-MNL-OL-XIX-A-83-a-175-581 615. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1976. évi szeptember hó 9-i üléséről: Jelentés a magyar állampolgároknak az űrutazásokban való részvételéről folytatott tárgyalásokról, 1976. szeptember 9.

21 = Kocsis–Ólmosi, 2011: 20.; Szabó 2019: 44.

22 = Kocsis–Ólmosi, 2011: 13–18.; MOL XIX-A-83-a. Jegyzőkönyv a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1965. évi április hó 29-i üléséről: A Szovjetunió Kormányának levele az űrkutatás terén létesítendő együttműködésről, 1965. április 29. MNL-OL-XIX-A-83-b A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3015-1966. számú határozata: Az űrkutatással kapcsolatos tudományos és ipari tevékenységben való részvételről, 1966. január 11.

adták. A jelentkezők vadászgép- vagy vadászbombázórepülőgép-vezetők közül kerülhettek ki, akikre orvosi vizsgálatok vártak. Természetesen a kiválasztási folyamat során is a szovjeteké volt a végső és döntő szó. A jelöltek kiválasztása a küldő ország feladata volt, majd a végső négy jelölt közül a szovjet Legfelsőbb Orvosi Bizottság választotta ki azt a két személyt, akik megkezdheték az űrhajóskiképzést.²³ A kiválasztási folyamat minden országban egységes feltételrendszer mellett zajlott le. A leendő űrhajósoknak, mint említettük, vadászgép- vagy vadászbombázórepülőgép-pilótának kellett lennie, mérnöki végzettséggel kellett rendelkeznie, és orosz nyelvtudással, ami a kiképzés és a kommunikáció nyelve volt. Fontos kritérium volt még az életkor (35 évnél nem lehetett idősebb) és a magasság (nem lehetett 180 cm-nél magasabb). Emellett különféle speciális orvosi vizsgálatokon és teszteken kellett részt venniük, amelyeket Magyarország esetében a ROVKI (Repülőorvosi Vizsgáló és Kutató Intézet) végzett el.²⁴

Magyarországon a kiválasztási folyamat 1977-ben indult meg. Első körben 95 potenciális jelöltet válogattak ki, majd a lista 28 főre szűkült, végül 7 személy került be abba a csoportba, akiken már a szovjet orvosok végeztek el a további vizsgálatokat. 1977 decemberében kiválasztották azt a négy jelöltet (Farkas Bertalan, Magyarai Béla, Buczkó Imre és Elek László századosok), akikre további vizsgálatok vártak a Szovjetunióban. Bő két hónappal később, 1978. február 16-án érkezett a hivatalos értesítés, mely szerint Farkas Bertalan és Magyarai Béla lett a két kiválasztott űrhajósjelölt. Ekkor még nem lehetett tudni, hogy kit fognak végül kiválasztani, és ki kapja meg a tartalékos szerepét.²⁵ A legideálisabb jelöltnek mind a magyar, mind a szovjet vizsgálatok alapján Farkast tartották, így ő folytathatta a felkészülést azzal a tudattal, hogy ő lehet majd Magyarország első űrhajója, míg Magyarira a tartalék űrhajós szerepe várt azzal, hogyha bármi váratlan történik a felkészülés során, azonnal beugrásra kész állapotban legyen.²⁶

A magyar űrrepülés időpontját eredetileg 1979-re tűzték ki, azonban a bolgár űrrepülés során fellépett problémák miatt a magyarok küldetését el kellett halasztani. Végül 1980. május 26-án indult el útjára a Szojuz-36 űrhajó, fedélzetén Valerij Kubaszov űrhajóparancsnokkal és Farkas Bertalan kutatóűrhajóssal. Magyarország hetedik nemzetként járhatott a világűrben. Farkas összesen nyolc napot, húsz órát és 45 percet töltött a világűrben.

23 == Dr. Remes, 2020: 81–83.

24 == Hall–Shayler–Vis, 2005: 206–211.

25 == Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata a közös magyar–szovjet űrrepülés előkészítését koordináló bizottság létrehozására, 1979. január 9. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 93–97.

26 == Dr. Remes, 2020: 152.

= = Tömegtájékoztatás és propaganda

A szovjetek korábbi tapasztalatai, valamint alkalmazott sémái, modelljei az űreredmények kommunikációja kapcsán megfigyelhetőek voltak a magyar űrrepülésről szóló tömegtájékoztatás során is. Hasonló üzeneteket, szlogeneket és szimbólumokat figyelhetünk meg a Farkasék űrrepüléséről szóló anyagokban, mint amiket a szovjet űrpropagandában alkalmaztak. A szovjet űreredmények ábrázolásával kapcsolatosan általánosságban az alábbi motívumok jelentek meg a propagandában és a tömegtájékoztatásban: hősiesség, a szocialista ügy képviselője, tudományos eredményesség. A kozmonauták esetében ismerté váltak információk a családi életükről, munkahelyi szokásaikról, a párt iránti elköteleződésükről.²⁷ Átlagembereknek mutatták őket, akik rengeteg tanulással, kemény munkával jutottak el a világűrre. A munkásosztály tagjaként, a szovjet tudomány fejlettségének köszönhetően érték el sikereiket, amit a szocializmusnak köszönhetnek. Erre a mintára alapozva építették fel a magyar űrhajós médiamegjelenését is.

Az űrrepülések ideje alatt a szovjetek szervezték és intézték a tömegtájékoztatást végző szakemberek munkáját. Ennek a feladatnak a koordinálásáért a Szovjetunió Külügyminisztériumának Sajtóosztálya volt a felelős. Az űrrepülésről megjeleníthető anyagokat a szovjetek kontrollálták, ők döntöttek arról, hogy mi kerülhet adásba, és mi nem, milyen kérdéseket lehet feltenni az érintetteknek, és még azt is meghatározták, hogy a feltett kérdésekre milyen tartalmú válaszokat várnak el.

Az Interkozmosz-űrrepülések felépítése, ábrázolása nem sokban tért el attól, ami a korábbi, csak szovjet űrrepülések bemutatását jellemezte. Mivel az itt végrehajtott űrrepülések is szovjet irányítással zajlottak, ez a párhuzam magától értetődőnek is tekinthető. Másrészt adott volt a szovjetek részéről a minta, hogy hogyan lehet és érdemes felépíteni az űrhajósok nyilvánosság előtti képét, mindezt úgy, hogy az űrrepüléssel egy időben vált nyilvánossá a kiválasztott űrhajós személye is.

A tömegtájékoztatásban való megjelenéssel és a propagandacélú felhasználásra vonatkozóan már az űrrepülést megelőzően érkeztek ajánlások a szovjetek részéről, amiben az alapelvárásokat és a különféle feladatokat fogalmazták meg, amelyeket minden részt vevő országnak figyelembe kellett vennie akkor, amikor a saját űrrepüléséről szóló sajtóanyagokat készítették elő. Egy 1977. decemberi értekezlet során az alábbi ajánlásokat fogalmazták meg: koordinátorokat, koordinációs csoportokat kell kijelölni, akik a közvélemény formálása mellett a szimbolikus jellegű tevékenységek előkészületeit is elvégzik. Másrészt a közös űrrepüléssel kapcsolatos tájékoztató anyagokat előre el kell készíteni és el kell juttatni a Szovjetunió Interkozmosz Tanácsához, amely többek közt tartalmazott 4-5 olyan nyilatkozatot, amelyet

²⁷ = = Siddiqi, 2011: 58–76.

az érintett űrhajós, a mi esetünkben Farkas Bertalan, elmondhatott a nyilvánosság előtt. Az újságírói és a tudományos tájékoztatás határai a minimumra voltak szorítva.²⁸

Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1978. december 5-i ülésén többek között a magyar űrrepüléssel kapcsolatos propagandatevékenységet is megvitatták.²⁹ A szovjetek tájékoztatták a magyar felet a tömegtájékoztatás megszervezésével kapcsolatos feladatokról és elvárásokról. Ahhoz pedig, hogy egységes legyen az űrrepüléssel kapcsolatos kommunikáció minden területen, a tömegpolitikai munkáért, annak koordinálásáért az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztálya volt a felelős. A javaslat tartalmazta azokat az irányelveket, főbb pontokat és üzeneteket, amelyeket a tömegtájékoztatás, valamint a propagandatevékenység során figyelembe kellett venni. Ilyen volt többek között az, hogy a közös űrrepülés bizonyítéka a szocializmus életképességének és dinamikus fejlődésének, amit az új magyar műszerek vagy a kísérleti módszerek bemutatásakor ki lehet emelni, hangsúlyozva a magyar munkások, mérnökök, tudósok együttes erőfeszítését, ami az eredményes küldetéshez vezetett. De olyan elemeket is kiemeltek, mint a világűr békés célú kutatása, a szocialista nemzeti öntudat növekedése azáltal, hogy hazánk a hetedik országgá válik majd, aki a világűrben jár. Ezen az ülésen ismertették azt is, hogy milyen jellemvonásokat kell tartalmaznia az űrhajós és a tartalék bemutatásának. A magyar űrhajósról megjelenő sajtóanyagok alapján egy bátor, a munkájában kiemelkedő személyként kell bemutatni, aki kitartó munkával és tanulással képessé vált bonyolult és sokféle képességet igénylő feladatok elvégzésére.³⁰ Ez később az alábbiak szerint jelent meg az űrrepülésről és Farkas Bertalanról megjelent sajtóanyagokban: Tanulmányainak és munkája során elért eredményeinek ismertetésekor kitüntetésait, parancsnokai dicséretét, hozzáállását, kiemelkedő teljesítményét emelték ki.³¹ A tudósítások során folyamatosan beszámoltak arról, hogy milyen kísérleteket hajtanak végre az űrállomás fedélzetén, milyen feladatokat kell Farkasnak elvégeznie, ezzel is mutatva feladatainak összetettségét.³² Emellett ki-

28 == A moszkvai magyar nagykövetség jelentése a közös űrrepülés előkészületeiről a melléklet: A Szovjetunió Interkozmosz Tanácsának elvárásai a tömegtájékoztatásban, 1978. december 12. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 83–84.

29 == HU-MNL-OL-M-KS 288-41. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a magyar űrhajós felbocsátásával kapcsolatos tömegpolitikai munkára, 1978. november 28.

30 == Uo.

31 == Az űrkutatás új hősei. *Népszabadság*, 1980. május 27. 1.; A Farkas család Csillagvárosban. *Népszabadság*, 1980. május 27. 3.; A pápaiak büszkesége. *Népszabadság*, 1980. május 28. 3.; Magyar űrhajós a Szojuz 36 fedélzetén. *Népszava*, 1980. május 27. 2.; Szovjet–magyar páros a világűrben. *Magyar Nemzet*, 1980. május 27. 1.

32 == Együtt dolgozik a négy űrhajós. *Népszabadság*, 1980. május 29. 1-2.; A négy űrhajós sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1980. május 31. 1-2.; A magyar–szovjet űrpáros útjának krónikája. *Népszabadság*, 1980. június 1. 8.; Farkas Bertalan és Valerij Kubaszov öt műszaki tudományos kísérletet hajtott végre. *Népszava*, 1980. június 3.; Hét vége a kozmoszban. *Magyar Nemzet*, 1980. június 1. 3.

emelték a hozzáállását, baráti viszonyát Magyarival és Kubaszovval, tökéletes felkészültségét és feladat-végrehajtásait is.³³

Ugyanezek az irányelvek jelentek meg az 1980-as első magyar–szovjet űrrepülésről szóló agitációs és propaganda munkatervben is. Az űrrepüléssel kapcsolatosan folyamatos tájékoztatást vártak el, amely kihangsúlyozza a magyar űrhajós eredményeit, a magyar–szovjet együttműködést, a tudományos munka eredményeit, az űrrepülés eredményeinek gyakorlatai célú felhasználását. A propagandatevékenység három szakaszra volt felosztva: az első a figyelem felhívásáról szólt, és a felbocsátástól az űrrepülésről szóló hivatalos közleményig tartott. A második szakasz az űrrepülés időtartamát fedte le egészen a magyar űrhajós hazaérkezéséig. A harmadik szakasz az ünneplés időszakának tekinthető, hiszen a hazaérkezéstől a szovjet vendégek, például Valerij Kubaszov és Alekszej Jeliszejev űrhajósok elutazásáig tartott.³⁴ Az előkészítő szakasz rövidségét egyrészt az indokolta, hogy bár az tudvalevő volt, hogy Magyarország részt vesz az Interkozmosz-programban, és lehetősége lesz űrrepülésre is, a közvélemény számára a jelöltek személye az indítás pillanatáig nem volt ismert. Ez egyúttal azzal a hátránnyal is járt, hogy hiába voltak előkészítve a sajtóanyagok, készültek felvételek a felkészülésről, a kiválasztásról, ezeket csak az indítás bejelentését követően lehetett nyilvánosságra hozni. A szovjeteknél ez egy bevett gyakorlat volt, sem a küldetéseket, sem a még nem repült űrhajósokat nem ismerhette a nyilvánosság az űrverseny időszaka alatt. Ezzel szemben például az amerikaiak csak az első két űrrepülés esetében titkolták az asztronauta személyét.

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya koordinálta az űrrepüléssel kapcsolatos propagandatevékenységeket, így a sajtóban megjelenő anyagokat (belső és külföldön egyaránt) és az űrhajósok hazaérkezését követő eseményeket, rendezvényeket, melyhez részletes munkatervet³⁵ is kidolgoztak a szovjetek és az Interkozmosz Tanács iránymutatásai alapján. Az űrrepülésről készített propagandaanyagokat az Agitációs és Propaganda Osztály juttatta el alsóbb szintekre. Így például különféle plakátokat, *Képes Híradót*, agitációs kiadványokat (például *Képes Újság*,

33 = A négy űrhajós sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1980. május 31. 1–2.; Nemzetközi sajtóértekezlet Bajkonurban. *Népszabadság*, 1980. június 5. 1–2.; A Szozuz-36 a Szaljut-6 pályáján. *Magyar Nemzet*, 1980. május 28. 1.; Készülődés a visszatérésre. *Magyar Nemzet*, 1980. június 3.; Valerij Kubaszov nyilatkozata. *Esti Hírlap*, 1980. május 27. o. n.

34 = Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának munkaterve az első magyar–szovjet űrrepüléssel kapcsolatos propagandára, 1980. április 30. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 100–112.; Budapestre érkezett a szovjet–magyar űrpáros. *Népszabadság*, 1980. június 17. 1.

35 = Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának munkaterve az első magyar–szovjet űrrepüléssel kapcsolatos propagandára, 1980. április 30. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 100–112

Néphadsereg különszáma).³⁶ A tömegtájékoztatást tekintve a legnagyobb feladat a Magyar Rádióra és a Magyar Televízióra hárult, amelyek folyamatosan beszámoltak az űrrepülésről, valamint a hazatérést követően a különféle látogatásokról, rendezvényekről. Emellett a nyomtatott sajtó is folyamatosan beszámolt Farkas Bertalanék tevékenységéről.³⁷ A különféle sajtótermékek főszerkesztőinek több értekezletet is tartottak az ezekkel kapcsolatos sajtófeladatokról.³⁸ Az űrrepülésekről szóló tájékoztatókban, a megjelenő sajtóanyagokban kiemelt szerepet kapott a tudomány és a technika fejlődésének bemutatása. Beszámoltak például arról, hogy a világűrben megszerzett adatokat hol és miként tudják itt a Földön hasznosítani a mindennapokban, így például a mezőgazdaságban, a térképek elkészítésében, légifelvételek különféle területeken való alkalmazásában.³⁹ Kiemelték a széles körű tudományos együttműködések, a hazai kutatók és tudósok munkáját.⁴⁰ A beszámolók folyamatos részét képezte az űrállomáson végzett tudományos munka ismertetése is.⁴¹ Az űrrepülésről szóló beszámolók mellett nyilatkoztak különféle szakértők, tudósok is, mintegy elmagyarázva a folyamatokat, amik a világűrben történnek egy-egy űrrepülés során.⁴² Ezek a beszámolók azonban sok konkrét részletet nem tartalmaztak.

Az űrverseny során a szovjeteknél gyakori motívum volt a világűr békés célú meghódításának, felfedezésének üzenete. Ez a motívum még a leginkább kiélezettebb időszakban is állandó részét képezte a szovjet kommunikációnak, nem volt ez másként az Interkozmosz-űrrepülések ideje alatt sem. Kádár János és Leonyid Brezsnyev magyar és szovjet pártfőtitkár üdvözlétében is úgy hivatkoztak az Interkozmoszra, mint a világűr békés célú meghódítását célzó programra.⁴³

A szocialista nemzeti öntudat növelésére alkalmas üzeneteket is tartalmaztak a megjelent sajtóanyagok, cikkek. A *Népszabadság*ban az alábbi sorok jelentek meg Farkas űrrepülésének első napján: „*A nemzeti büszkeség érzése azzal a mély internacionalizmussal párosul, amellyel a szocialista országok összefogásának eredményeként a szovjet tudomány oldalán részt vehetünk ebben a nagyszerű tudományos*

36 == Körlevél propagandaanyagok szétosztásáról, 1980. május 10. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 113–114.

37 == Kocsis–Ólmosi, 2011: 32–34, 37, 4.

38 == Értekezletek a sajtó feladatairól, 1980. május–június. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 161–162.

39 == G. Makszimov: Földi adatok a kozmoszból. *Népszabadság*, 1980. május 27. 7.

40 == Szabó László: Hazánk flai a világűrben. *Népszabadság*, 1980. május 27. 7.

41 == Feszített munkanap a Szaljut-6 űrállomáson, *Népszabadság*, 1980. május 30.; A négy űrhajós sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1980. május 31.; Az űrnégyes szombati munkanapja. *Népszabadság*, 1980. június 1. 1.

42 == Az első magyar űrutazás egy tudományos folyamat szerves része. *Esti Hírlap*, 1980. május 27., o. n.; Vendéglátó Szaljut-6. *Esti Hírlap*, 1980. május 28., o. n.

43 == Kádár János és Leonyid Brezsnyev üdvözllete. *Népszabadság*, 1980. május 29. 1.

*vállalkozásban.*⁴⁴ Többször is utaltak a testvéri együttműködésre Magyarország és a Szovjetunió között, ahol az internacionalista segítőkészséget, a szocialista országok összefogását emelték ki. Nem maradtak említés nélkül a korábbi Interkozmosz-küldetések és a korábban megkezdett tudományos munkák folytatásai sem.⁴⁵

Az agitációs és propagandatevékenységbe nemcsak a tömegtájékoztatási anyagok tartoztak bele, hanem a kereskedelmi forgalomban megjelenő emléktárgyak, édességek, ruházati termékek is. Az űrrepülés kezdetének másnapjára, azaz május 27. reggelére 280 bolt kirakata ünnepelte az első magyar űrhajós útját. Ezek mellett országszerte 15 000 plakát jelent meg, kereskedelmi forgalomba került 50 000 űrhajós-golyóstoll, 100 000 képeslap, 5000 poszter, 180 000 jelvény, de a boltok polcaira került matrica, társasjáték, bábfigura és kártyanaptár is. A ruházati termékek között trikó, sapka, lenszatyor, farmertáska, de még nyakkendő is emléket állított Farkasék űrrepülésének. Az élelmiszerek terén űrkonzerv, csokoládé és filteres tea közül választhattak a polgárok. A legnépszerűbb cikkek az apróbb termékek, mint például a golyóstoll, jelvény, matrica, csokoládé voltak. A nagyobb értékű termékek iránt azonban a vártnál kisebb volt a kereslet. A hétköznapi termékek mellett százforintos címletű emlékérmeket is kibocsátott a Magyar Nemzeti Bank.⁴⁶

= = Összegzés

Habár az Interkozmosz egy nemzetközi együttműködés keretei között végrehajtott program volt, amelyben a résztvevő országok maguk is hozzájárultak a saját űrrepüléseik sikeres végrehajtásához, alapvetően szovjet irányítású kooperációról beszélhetünk, ami esélyt adott arra, hogy olyan országok is részt vegyenek a világűr felfedezésében, amelyek önállóan minden valószínűség szerint nem tudtak volna eljutni a kozmikus magasságokba. Természetesen a nagyközönség számára egyfajta baráti segítségnyújtásként kommunikálták mindezt, melynek háttérében komoly szovjet érdekek voltak, politikai és propagandacélok egyaránt. A Szovjetunió egyrészről ezzel kívánta bizonyítani, hogy még mindig vezető és meghatározó szereplője a világűr felfedezésének. A közös űrrepülések egyúttal arra is jók voltak, hogy alátámasszák a szocialista ideológia felsőbbrendűségét. Hiszen míg az amerikaiak űrprogramja ekkor még exkluzív volt, és nem adott teret és lehetőséget más nemzetek számára, addig a szovjetek kitárták ajtajukat más országok, természetesen elsősorban a saját érdekszférájukba tartozók előtt is. Ezzel is azt a narratívát próbálták meg erősíteni, hogy a szocializmusban mindenki egyenlő, mindenkinek megvan a lehetősége ugyanazon célokat elérni. Hiszen, nézzék csak meg, egy magyar, egy

44 = = Uo.

45 = = Szabó László: *Hazánk flai a világűrben. Népszabadság*, 1980. május 27. 7.

46 = = A Magyar Nemzeti Bank közleménye a 100 forintos névértékű űrhajós emlékérme kibocsátásáról, d. n. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 128.; Kereskedelmi előkészületek, 1980. június 3. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 133–135.

bolgár, egy cseh vagy épp egy vietnámi ember előtt is ott a lehetőség, hogy kozmonautává váljon, részt vegyen a világűr felfedezésében, és hozzájáruljon az űrrel kapcsolatos tudományos tevékenységekhez.

A Szojuz-36-tal Magyarország hetedik nemzetként csatlakozhatott ahhoz a szűk csoporthoz, akik űrhajóssal rendelkeztek. Farkas Bertalant hasonlóan sztárolták Magyarországon, mint a szovjet kozmonauta társait. Megkapta a Magyar Népköztársaság Hőse, a Magyar Népköztársaság Űrhajósa, A Szovjetunió Hőse és a Lenin-rend kitüntetésekét.⁴⁷ A magyar űrhajópárost Magyarországra való visszatérésükkor ünnepséggel fogadták, majd országjáró útra indultak a velük együtt érkező szovjet delegációval együtt. Ferihegyi megérkezésüket követően a Kossuth téren fogadták őket, az országjáró turnéjuk során pedig ellátogattak többek között Pápára, Zánkára, Farkas szülőfalujába, Gyulaházára, de látogatást tettek Nyíregyházán és Miskolcon is.⁴⁸ Farkas Bertalan nemzeti kincssé vált, az ország Bercijévé, aki az űrben végzett tudományos tevékenységével és munkájával példaképpé vált a hazai fiatalok előtt. Az űrrepülésével kapcsolatos propagandatevékenység és tömegtájékoztatás esetében a szovjet hatás érezhető, még úgy is, hogy a hazai aktuális viszonyokat figyelembe véve a magyarok igyekeztek egy szerényebb, a hazai állapotokra tekintettel lévő, a többi, már sikeresen teljesített küldetésen túl lévő ország tapasztalataira is tekintettel levő propagandát felépíteni.⁴⁹ A szovjet hatások, elemek és motívumok természetes velejárói voltak a magyar űrrepülésről kialakított képnek. A hasonló ideológiai környezet, politikai berendezkedés és a szovjet érdekszférához való tartozás determinálta a hasonló motívumok alkalmazását, amit lényegében csak a hazai viszonyokhoz kellett igazítani. Magyarországra is igaz volt az, hogy nagyobb figyelmet kapott az űrrepülésben részt vevő személy, Farkas Bertalan, mint az, akinek „csak” a tartalék szerepe jutott.

Ha az űrkorszak történelmét nézzük nemzetközi szinten, akkor az Interkozmosz közel sem tűnik egy jelentős hatású programnak. Habár számos országot hozzásegített ahhoz, hogy elmondhassa magáról, hogy járt állampolgára a világűrben, nem kapott akkora figyelmet nemzetközi téren, mint azok az űrprogramok, melyek az űrverseny intenzív szakaszában valósultak meg. A magyar űrrepülés vonatkozá-

47 = A Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a Miniszttertanács határozatai kitüntetés adományozásáról, 1980. június. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 126–127.

48 = Az űrhajósküldöttség Magyarországra érkezése, 1980. június 17. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 207–208.; Látogatás Zánkán, 1980. június 24. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 209–210.; Az űrhajópáros Szabolcs-Szatmárban. *Népszava*, 1980. június 20. 3.; Borsodban vendégeskedtek az űrhajósok. *Népszava*, 1980. június 21. 3.

49 = Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottságnak a közös űrrepülés előkészületeiről és a tudományos program legfontosabb kérdéseiről, 1979. január 9. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 89–90.; Javaslat a Politikai Bizottságnak a szovjet–magyar közös űrrepülésben résztvevők magyarországi programjára, 1980. május 27. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 194.

sában például Nagy-Britanniában érdektelenség jellemezte a sajtót, Ausztria esetében mérsékelt figyelem, míg az NSZK-beli sajtóvisshangot pozitívan értékelte a követségről származó jelentés. A Sajtóosztály által készített feljegyzés szerint a bécsi székhelyű, de Budapesten is akkreditált tudósítók, valamint a nyugati, „tőkés” jelzővel illetett tudósítók részéről sem mutatkozott érdeklődés a szovjet–magyar űrrepülés iránt.⁵⁰ Ugyanakkor a megvalósításban részt vevő országok számára ez a program óriási jelentőséggel bírt az 1970-as évek végén, az 1980-as évek elején.

=== Levéltári források ===

Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-a: Minisztertanács (Testület), Jegyzőkönyvek és mellékleteik

XIX-A-83-b: Minisztertanács (Testület), Előterjesztések és határozatok

M-KS 288-41: MSZMP Központi Szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság) iratai

=== Hivatkozott irodalom ===

Abonyi–Szentesi–Mihály, 1981

Abonyi Ivánné – Szentesi György – Mihály Szabolcs: *Űrhajózási lexikon*. Akadémiai Kiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Benkó, 1979

Benkó György: Az Interkozmosz-program. In *Csillagászati Évkönyv 1980*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Burgess–Vis, 2016

Burgess, Colin – Bert Vis: *Interkosmos. The Eastern Bloc's Early Space Program*. Springer-Praxis Publishing, Chichester, UK.

Csák, 1980

Csák Elemér: *Foglalkozása űrhajós*. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

⁵⁰ == A londoni nagykövetség jelentése, 1980. június 24. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 218–219.; A bécsi magyar nagykövet jelentése, 1980. június 17. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 221.; A bonni nagykövetség jelentése, 1980. június 23. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 214–217.; Feljegyzés a magyar–szovjet közös űrrepüléssel kapcsolatos sajtófeladatokról, 1980. június 25. Idézi: Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011: 163–164.

Dancsó, 2004

Dancsó Béla: *Holdséta. A Holdra szállás története*. Novella Kiadó, Budapest.

Dr. Kónya, 1971

Dr. Kónya Albert: Magyarország és az Interkozmosz-program. *Haditechnika*, 5. évf. 3. sz. 90–93.

Dr. Remes, 2020

Dr. Remes Péter: *Az első magyar űrrepülés története*. Szerzői magánkiadás, Kecskemét.

Hall–Shayler–Vis, 2005

Hall, Rex D. – David J. Shayler – Bert Vis: *Russia's Cosmonauts. Inside the Yuri Gagarin Training Center*. Springer-Praxis Publishing, Chichester UK.

Johnson, 1995

Johnson, Nicholas L.: The Soviet Reach for the Moon: The L-1 and L-3 Manned Lunar Programs and the Story of the N-1 „Moon Rocket”. (2. ed.) Cosmos Books, Washington D. C.

Kocsis–Ólmosi, 2011

Kocsis Piroska – Ólmosi Zoltán: Bevezetés. A közös magyar–szovjet űrrepülés és a hatalom. In *Iratok a közös magyar–szovjet űrrepülésről 1979–1980*. Szerkesztette: Kocsis Piroska, Ólmosi Zoltán. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011

Iratok a közös magyar–szovjet űrrepülésről 1979–1980. Szerkesztette: Kocsis Piroska, Ólmosi Zoltán. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Maurer et al., 2011

Maurer, Eva et al.: Introduction: What Does 'Space Culture' Mean in Soviet Society. In Eva Maurer et al.: *Soviet Space Culture. Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies*. Palgrave Macmillan, New York.

Newkirk, 1990

Newkirk, Dennis: *Almanac of Soviet Manned Space Flight*. Gulf Publishing Company, Houston, Texas.

Oberg, 1981

Oberg, James E.: *Red Star in Orbit*. Random House Inc., New York – Toronto.

Portree, 1998

Portree, David S. F.: *NASA's Origins and the Dawn of the Space Age*.

NASA History Division Office of Policy and Plans, Washington D. C.

Siddiqi, 2008

Siddiqi, Asif A.: Soviet rocket man was known in West. *Spaceflight*, vol. 50. 342–349.

Siddiqi, 2011

Siddiqi, Asif A.: From Cosmic Enthusiasm to Nostalgia for the Future.

A Tale of Soviet Space Culture. In Eva Maurer et al.: *Soviet Space Culture*.

Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies. Palgrave Macmillan, New York.

Szabó, 2019

Szabó Dániel: Politikai attrakció az államszocializmus idején Csongrád megyében, avagy Farkas Bertalan űrrepülése. *Bonus Nuntium*, 4. sz. 41–65.

=== Online források ===

Agreement on Co-Operation in the Exploration and Use of Outer Space for Peaceful

Purposes Hivatkozás linkje: [https://www.ops-alaska.com/IOSL/V2P3/1976_](https://www.ops-alaska.com/IOSL/V2P3/1976_IntercosmosAgreement_EN.pdf)

[InterkosmosAgreement_EN.pdf](https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20862/volume-862-I-12343-English.pdf) (utolsó letöltés: 2025. augusztus 13.) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20862/volume-862-I-12343-English.pdf> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 14.).

Fonó, 2025

Magyar feltalálók és találmányaik: Fonó Albert. <https://www.szttnh.gov.hu/hu/magyar-feltalalok-es-talalmanyaik/fono-albert> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 16.).

Papers of John F. Kennedy. Presidential Papers. President's Office Files. Speech Files.

Special message to Congress on urgent national needs, 25 May 1961 <https://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKPOF-034-030.aspx> (utolsó letöltés: 2025. szeptember 29.).

Press Conference of Mercury Astronaut Team, 9 April 1959. 14:00, Washington

D. C. Hivatkozás linkje: <https://www.nasa.gov/wp-content/uploads/static/history/40thmerc7/presscon.pdf> (utolsó letöltés: 2025. szeptember 30.).

===== Sajtó =====

Esti Hírlap, 1980

Népszabadság, 1980

Népszava, 1980

Magyar Nemzet, 1980

George Washington szobra és az Apollo 10 kabinja
az Amerikai Egyesült Államok pavilonjánál a Budapesti
Nemzetközi Vásáron. Budapest XIV., Városliget, 1970.

Fortepan / Nagy Gyula

Kulcsszavak

=====

hidegháború, Szovjetunió, úrpolitika

/ Friendly Assistance? /

The role of the Soviets in the realization of Hungarian space flight

In the mid-1960s, negotiations began between the Soviet Union and several socialist countries, including Hungary, on the establishment of cooperation in space exploration. For the Soviet Union, the Interkosmos program was an opportunity to try to maintain or rather uphold the appearance of its leading role in space exploration. Therefore, it was important for them to know how each country communicated about the space program, what messages it conveyed, and how much work it put into the successful implementation of the joint space program.

In my study, in addition to presenting the Interkosmos program, I would like to describe the role played by the Soviets in the realization of the first Hungarian space flight, the extent to which they supported Hungarian space activities, and the influence they had on the information published in the press about Hungarian space flight.

A Hősök tere a Szépművészeti Múzeum előtt.
A felvétel az 1949. augusztus 14-től 28-ig tartott
II. VIT (Világírfúsági Találkozó) résztvevőivel
készített film forgatásán készült, 1949.

Fortepan / Chuckyeager tumbler

= = = = Edl András = = = = =

/// A Kínai Népköztársaság úrprogramja a kezdetektől 1989-ig¹

= = = A Kínai Népköztársaság dilemmája

1949. október 1-én a Tian'anmen² téren Mao Zedong³ (1893–1976) kikiáltotta a Kínai Népköztársaságot. Ezzel véget ért a „szégyen évszázada”, a kínai történelmi emlékezetben még mindig jelentős szerepet játszó időszak, melynek során külföldi hatalmak sokszor katonai eszközökkel rákényszerítették akarataikat Kínára. Ugyancsak ezzel az eseménnyel, *de facto* lezárult az 1911 óta tartó széttagoaltság utolsó felvonásaként értékelhető polgárháború is. A siker azonban nem volt teljes. Habár a harcok véget értek, a kommunistákkal szemben álló nacionalista Guomintang⁴ egy része Tajvanra menekült, és nem adták fel teljesen a reményt, hogy majd visszatérhetnek a szárazföldre és újra átvehetik az ország vezetését. Mao tudta, hogy az amerikai kormányzaton belül sokan támogatják ezeket az ambíciókat, így a veszély nem volt elhanyagolható, de a megfelelő flotta és légierő nélkül nem is gondolhatott Tajvan elfoglalására. Ugyanakkor a kommunisták előtt ott állt az újjáépítés és Kína modernizációjának hatalmas feladata, amihez különféle erőforrásokra és szakemberekre volt szüksége.

Mao 1949 decemberében Moszkvába utazott és megpróbálta meggyőzni Sztálint, hogy megéri Kínának segíteni, mivel így egységfrontot alkothatnak a kapitalis-

1 = = A tanulmány a 2024. június 11-én rendezett „Baráti segítségnyújtás a békés űrverse nyért: az Interkozmosz és Magyarország” nevű konferencián tartott előadás alapján készült.

2 = = 天安门

3 = = A tanulmányban a kínai szavakat, beleértve a neveket is, a nemzetközileg elfogadott pinyin átírással közöljük, de hangsúlyjelek nélkül, majd lábjegyzetben. Ez alól egyedül a magyar köznyelvben meghonosodott városnevek (pl. Peking) képeznek kivételt.

4 = = Teljes nevén Zhongguo Guomintang 中國國民黨, amely a magyar szakirodalomban Kínai Nacionalista Párt vagy Kuomintang néven szerepel. 1912-ben alapították, 1927 és 1949 között hivatalosan a szárazföldi Kína vezető pártja volt. A kommunistákkal folytatott polgárháború elvesztése után annak tagjai és vezetői 1949-ben Tajvanra menekültek. A Guomintang jelenleg is a tajvani politikai élet egyik meghatározó pártja.

tákkal szemben és az együttműködésnek gazdasági és katonai előnyei is lehetnek. Sztálin, meglehetősen hosszú szüneteket tartott az egyes tárgyalások között, így Mao közel két hónapig tartózkodott Moszkvában. Emiatt az egyeztetések meglehetősen feszült hangulatban teltek, mivel Mao úgy érezte, Sztálin nem kezelte egyenrangú félként.⁵ Végül egy hosszú folyamat eredményeképpen 1950. február 14-én aláírták a szovjet-kínai barátsági, szövetségi és segítségnyújtási szerződést. A szerződés több fontos területet lefedett, pl. a két ország megállapodott, hogy ha az egyiket támadás érné, a másik segítségére siet majd, illetve a Szovjetunió vállalta Kína gazdasági és tudományos megsegítését is. A Szovjetunió technológiát, kb. 10 000 szakértőt és mintegy 300 millió dolláros kölcsönt biztosított. Kína cserébe elismerte a Mongol Népköztársaság függetlenségét, valamint mezőgazdasági terményeket és nyersanyagokat szállított. Ezek a fejlemények a nyugati hatalmak figyelmét sem kerültk el, például egy 1950. októberi CIA-jelentés beszámolt arról, hogy a szovjet tanácsadók segítségével végzett megnövelt kitermelésnek hála, Észak-Kínából havonta 500 tonna volfrámot, az összes Dél-Kínában kitermelt molibdént és kb. 60 tonna ónt szállítanak a Szovjetunióba.⁶

A békés újjáépítés helyett Peking rövidesen egy újabb komoly kihívással szembesült, ami további segítségkérésre sarkallta a kínai vezetést. Ez az új kihívás az 1950. június 25-én meginduló koreai háború volt, amire a kínai forrásokban gyakran az *Amerikának ellenállni, Koreát segíteni* (Kangmei Yuanchao)⁷ jelmonddal utalnak. A pekingi vezetés attól tartott, hogy Észak-Korea veresége esetén az ország nem tölthetné be ütközőállam szerepét, és Kína sokkal sebezhetőbb lesz. Ezért egyeztettek a szovjetekkel, és úgy döntöttek, csapatokat fognak küldeni a félszigetre. A kínai alakulatok úgy vettek részt a harcokban, hogy Kína *de iure* semmilyen hivatalos hadüzenetet nem küldött. Végül Észak-Koreát többéves küzdelem után sikerült ugyan megmenteni, de ennek súlyos ára volt. Ha más nem is, a veszteségek egyértelművé tették: a kínai haderő technikailag messze el van maradva az Egyesült Államoktól.

A kínai haderő fejletlenségének tudatát csak még jobban megerősítette az első tajvani válság. A konfliktus 1954 szeptemberében indult, mikor Peking utasítására a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg tüzérsége lőni kezdett néhány tajvani fennhatóság alatt álló szigetet. A kommunista vezetés célja Kína regionális pozíciójának erősítése és a hírek szerint készülőben lévő tajvani–amerikai szövetség meg-

5 == A két államfő közti viszonyhoz kötődik egy orosz napilapban nemrégiben megjelent hír. Igor Atamenko egykori hírszerző azt állítja, olyan levéltári adatokra bukkant, amelyek szerint Mao moszkvai látogatása alatt a szovjet hírszerzés megszerezte Mao székletét, hogy annak összetételét elemezve több információhoz jussanak mentális állapotát illetően. Ezt a hírt az FSZB nem erősítette meg.

6 == CIA, 1950.

7 == 抗美援朝

akadályozás volt.⁸ A válság azonban épp hozzájárult ahhoz, hogy 1954 decemberében a Tajvant irányító Kínai Köztársaság és az Egyesült Államok megkötötte a Kínai–Amerikai Kölcsönös Védelmi Szerződést, ami egészen 1979-ig, a Kínai Népköztársaság elismeréséig érvényben is volt. A válság során az amerikai kormányzat több képviselője, pl. John F. Dulles külügyminiszter és a vezérkari főnök, nyilvánosan megemlítette, hogy akár atomfegyvert is bevethetnek. Létezik olyan feltevés, ami szerint Mao szándékosan élte ki a tajvani konfliktust, ezzel akarta provokálni Eisenhowert, és éppen azt akarta elérni, hogy az Egyesült Államok atomcsapással fenyegetse meg Kínát.⁹ A mögöttes logika alapján egy ilyen fenyegetés segíthetett rábírni a szovjeteket a segítségnyújtásra.

Mindenesetre a kínai vezetés döntésre jutott: Kínának saját atomfegyverre van szüksége, és a célba juttatásához szükséges rakétára is szert kell tennie. Ez utóbbi pedig lényegében megnyitja a kaput a világűrhez. Ezeknek az eszközöknek pedig nemcsak tényleges katonai haszna volt, hanem propagandaértékük is, aminek Mao különösen nagy jelentőséget tulajdonított. Terveit már 1955-ben közölte a párt vezetésével, és felvázolta a későbbi *két bomba, egy műhold* (liang dang yi xing)¹⁰ projekt koncepcióját. A cél egy nukleáris robbanófej, egy interkontinentális ballisztikus rakéta és egy műhold létrehozása volt. A párt támogató volt, de pontosan tudták, hogy Kína ezt egyedül nem vagy csak sokkal lassabban tudná megvalósítani. Túl sok minden hiányzott, így a program egyelőre nem indulhatott el. Ahogy az ország iparosításához és újjáépítéséhez, eme cél valóra váltásához is anyagi források, illetve még magasabb tudásszint és eszközök kellettek.

= = = Ismét a Szovjetunió

Kézenfekvő volt újra a Szovjetunióhoz fordulni. Sztálin 1953. március 5-én meghalt, és az új szovjet vezetővel, Hruscsovval kezdetben elfogadható volt a viszony. Hruscsov hatalomra kerülése után Mao támogatta, hogy megszilárdíthassa pozícióját. 1957-ben még sikerült megújítani a szovjet–kínai barátsági, szövetségi és segítségnyújtási szerződést, aminek hála a szovjetek támogatást nyújtottak a rakéta fejlesztésben és a nukleáris programban is.¹¹ A szovjet eredmények magukért beszéltek, mivel 1957 májusában sikeresen teszteltek egy nukleáris töltet hordozására is alkalmas rakétát, az R-7-est. Ugyanennek a rakétának egy módosított változata juttatta a világűrbe 1957. október 4-én a Szputnyik-1-et, a világ első műholdját.

8 = = Matsumoto, 2012.

9 = = Chang–Halliday, 2006: 388–395.

10 = = 两弹一星

11 = = Shen–Xia, 2015: 217–219.

1958 januárjában a szovjetektől érkező egyik legfontosabb segítség két darab R-2-es rakéta¹² átadásában realizálódott.¹³ Ez a technológia már nem számított a legfejlettebbnek, azonban a kínai szakemberek az R-2 alapos tanulmányozásával tudták elkészíteni a saját 1059 kódjelű kísérleti rakétájukat, ami nagyban segítette a későbbi Dongfeng¹⁴ (DF), vagyis a Keleti Szél elnevezésű ballisztikus rakétacsalád első példányainak elkészülését.¹⁵ Ugyanebben az évben Peking el tudta indítani a *két bomba, egy műhold* nevű programot, mivel a szovjet segítség mellett már saját szakértőkkel is rendelkeztek. Ennek a csoportnak a magját több külföldről hazatért kínai tudós alkotta, de erről később esik szó.

Vannak szakértők, akik szerint a szovjet segítség lényege nem is az R-2-es rakéták átadása volt, sokkal inkább az általános ipari háttérrel volt kapcsolatos, nem konkrét technológiákkal. Ennek mértéke korlátozott volt, mivel a szovjetek felsőbb utasításra sokszor kitérő, elégtelen válaszokat adtak, lévén csak olyan információkat adhattak át, ami nem veszélyeztette a szovjetek vezető helyzetét. A félig megválaszolt kérdések sokszor inkább visszafogták a fejlesztést, emiatt a szovjet tanácsadók távozása még motiválóan is hathatott a kínaiakra.¹⁶ Azt azonban biztosan tudni, hogy a szovjetek katonai téren számtalan kiképzőt és tanácsadót küldtek, valamint technológiát is adtak át. Például olyan légvédelmi rakétákat, amivel 1959. október 7-én sikeresen lelőttek egy, a tajvani légierőhöz tartozó, amerikai gyártmányú, RB-57D típusú felderítőgépet Peking közelében.¹⁷ Igaz, ez az átadott felszerelés sem volt csúcstechnológia, és erről a kínaiak is tudtak, de így is jobb volt, mint amivel előtte rendelkeztek, és fel tudták használni a lehetőséget a tanulásra.¹⁸

Az 1958-as év nem csak a januárban leszállított R-2 típusú rakéták átadása miatt volt fontos. Ugyancsak 1958-ban indult el a kínai műhold pályára állítását kitűző 581-es¹⁹ projekt. A gyűlés, ahol a terveket felvázolták, egy politikailag túlfűtött, nagy ígéretekkel tarkított esemény volt. A különböző munkacsoportok 972 különféle tervezetet nyújtottak be és 102-ről azt állították, meghaladja majd

12 = = A német V-2-es rakéta inspirálta első szovjet fejlesztés az 1950-ben hadrendbe állított R-1-es rakéta volt, amit röviddel később követett a kínaiaknak átadott valamivel nagyobb és fejlettebb R-2-es.

13 = = Jersild, 2013.

14 = = 东风

15 = = Lewis–Xue, 1991: 212.

16 = = Liu–Liu, 2009: 66–110.

17 = = Jelen ismereteink szerint ez volt az első légvédelmi rakétával lelőtt repülőgép a történelemben.

18 = = Shen–Xia, 2015: 221.

19 = = A kínai fejlesztési projektek száma általában azt az évet és hónapot jelöli, amikor a projekt elindulásáról érdemi döntés születik, de nem feltétlenül a tényleges elindulás időszakát. Ez alól akadnak kivételek.

a nemzetközi szintet.²⁰ A műholdprogram elindult, s habár ekkor készült el Kína első űrközpontja, a szovjet határhoz közel elhelyezkedő Jiuquan létesítmény, de a kitűzött 1959-es indítási cél annyira irreális volt, hogy a programot rövidesen leállították, és ezt követően realitásosabb ütemben haladtak.

1958 augusztusa és decembere között zajlott a második tajvani konfliktus is. Peking próbára akarta tenni a tajvani–amerikai együttműködést és a Köztársaság haderejét, de az amerikai közbelépés miatt ismét csak nem tudtak elfoglalni tajvani irányítás alatt álló szigeteket. Mao ebben az évben indította el az ún. nagy ugrást (1958–1960) is. Ez utóbbi Mao és híveinek irreális terve volt. A hangzatos kijelentések szerint tizenöt év alatt a kínai ipari termelés utoléri majd Nagy-Britanniát, húsz év alatt pedig az Egyesült Államokat, bízva a tömegek forradalmi lendületében. 1958 nyarán Mao még olyan megjegyzést is tett, hogy erre akár pár év is elég lesz.²¹ A végeredmény szinte teljes kudarc volt, és a mezőgazdasági termelés visszaesése miatt 1959 és 1961 között konzervatív becslések szerint²² legalább 30 millió ember halt éhen, de az újabb kutatások szerint a 45 millió áldozat sem elképzelhetetlen.²³

Habár a szovjet–kínai együttműködés még tartott, de a felszín alatt már érlelődött a konfliktus. Hruscsov kritikus álláspontot foglalt el Sztálinnal szemben, és sok mindenben mérsékeltebb irányvonalat képviselt. Ezt az enyhülést Mao reakciónak ítélte, mivel Hruscsov túlságosan is békülékeny hangot ütött meg az ellenségnek tekintett kapitalista Egyesült Államokkal. A két ország eltérő stratégiai érdekei mellett a két vezető közötti egyre rosszabb viszony döntő hatással volt a kapcsolatokra. Hruscsov 1958 nyarán Pekingben tett látogatásakor Mao szándékosan lekezelően bánt a szovjet vezetővel, például egy medencében úszkálva tárgyalt az úszni alig tudó Hruscsovval.²⁴

A szovjet vezetés azt is nehezítette, hogy 1958-ban a második tajvani válság kirobbanása előtt Peking nem egyeztetett velük a Tajvan elleni katonai akciókról. Ráadásul a válság során egy rakétegyezményével összefüggő nézeteltérés is történt. A tajvani légierő egyik amerikai gyártmányú Sidewinder levegő-levegő rakétája kínai területen lezuhant. A szovjetek szerették volna megkapni a rakétát, hogy tanulmányozhassák, de csak hosszú idő után kapták meg, ráadásul rosszul összeszerelve, és a kulcsfontosságú infravörös irányítórendszer is hiányzott belőle.²⁵ Érthető módon a szovjeteket és a kínaiakat is érdekelte a technológia, ugyanakkor már a kezdetekor is meglévő bizalmatlanság és információ-visszatartás itt is akadályként jelentkezett. Ebben és a hasonló eseményekben Hruscsov a kapcsolatok

20 == Kulacki–Lewis, 2009: 6–7.

21 == Yang, 2012: 11–13.

22 == Smil 1999.

23 == Yang, 2012: 5–7.

24 == Li, 1994: 261.

25 == Shen–Xia, 2015: 224–226.

romlását látta. A viszony annyira megromlott, hogy 1959 nyarán Hruscsov visszavonta az összes szovjet szakértőt, beszüntette a további segítségnyújtást, és törölte az 1959-re ígért működőképes atombomba átadásának tervét. Ám mire ez megtörtént, addigra a kínai fél már kapott kísérleti nehézvízes reaktorokat és urándúsítással kapcsolatos technológiákat.²⁶

Mao a szovjetek távozása után indította el az önálló kínai atomfegyverprogramot, ez volt az 596-os projekt, kódnevén Miss Qiu.²⁷ Ez a program és a rövid életű 581-es projekt már számtalan kínai kutatót fogott egybe. Ezek a tudósok sokszor az Egyesült Államokban tanultak és felbecsülhetetlen tudást hoztak haza magukkal. Itt érdemes hosszabban ismertetnünk a kínai űrprogram atyjának tartott Qian Xuesen²⁸ (1911–2009) korai munkásságát és hazatérését, mivel története számos tanulságot tartogat, és példája mai napig része a politikai diskurzusnak.

= = = Qian Xuesen

A szélesebb körben ismert narratíva szerint Qian Xuesen az amerikai paranoia áldozata volt, és igazságtalanul bántak vele, de mint látható lesz, ez közel sem ilyen egyszerű. Akkoriban hagyta el Kínát, amikor a kínai kommunisták megkezdték a Hosszú Menetelést, hogy kitörjenek a nacionalista csapatok egyre szorosabb gyűrűjéből. Qian a Massachusetts Institute of Technology (MIT) diákja volt, majd évekig dolgozott az amerikai haderőnek, többek között a második világháború végén részt vett a Paperclip műveletben is, melynek során német rakétákat, dokumentációt és szakembereket vittek az Egyesült Államokba.²⁹ Még a második világháború alatt Kármán Tódor ajánlására kapott olyan pozíciót, ami először tette lehetővé számára, hogy bizalmas és titkos kutatási projekteken vegyen részt, annak ellenére, hogy nem volt amerikai állampolgár. Részt vett a rakétakutatásokban kiemelkedő jelentőségű Jet Propulsion Laboratory alapításában, és nemcsak a szintén jelentős California Institute of Technology (Caltech), hanem az ország egyik legjobb szakembereként tartották számon.

Az Egyesült Államokban a hidegháború megindulásával egyre inkább nőtt a fenyegetettség érzése és a kommunista befolyással szembeni védekezés igénye. Harry S. Truman elnök 1947 márciusában kiadta a 9835-ös számú rendeletét, a *Hűség rendeletet* (Loyalty Order), és ennek megfelelően több mint 2 millió szövetségi alkalmazottat vetettek alapos vizsgálat alá. Ugyanebben az évben az Igazságügyi Minisztérium 4984 militáns kommunistát vett számba, és 91,4%-ukat külföldi születésűként határozta meg. Ezek az előzmények jól mutatják a kormányzaton belül meggyökeresedő hozzáállást és a fokozódó gyanakvást.

26 == Liu–Liu, 2009.

27 == Wang–Zhang–Li, 2013.

28 == 钱学森

29 == Impey, 2015: 140.

Ebben a légkörben tartotta meg beszédét 1950 februárjában Joseph McCarthy szenátor, amiben többeket név szerint kommunistaszimpatizánsnak nevezett, s ezek a vádak számos karriernek vetettek véget. A 1950. június 25-én meginduló koreai háború csak tovább fokozta a kommunistaellenes hangulatot. Ebben az időszakban több kínai származású tudós, újságíró, illetve kínai szervezet került a hatóságok látókörébe.³⁰ Ezek közé tartozott az 1935 óta az Egyesült Államokban tartózkodó Qian Xuesen is.

Qian laza kapcsolatban állt Sydney Weinbaummal, egy 1922-ben emigrált orosz tudóssal, aki szintén dolgozott egy ideig a Caltechnél. Az FBI kémkedés vádjával letartóztatta, mire Qian több más tudóssal együtt nyíltan kiállt mellette, ami gyanússá tette őt. Valamivel később visszavonták Qian titkos kutatásokban való részvételhez szükséges jogosultságát, és ő feltehetőleg nagyon bántónak találta ezt az eljárást, mivel két hétre rá felmondott és úgy döntött, visszatér Kínába. Többen megpróbálták maradásra bírni, és Qian még beleegyezett, hogy augusztus 23-án részt vegyen egy meghallgatáson Washington D. C.-ben. Ám ekkora már megvett egy augusztus 28-ára szóló repjegyet egy hongkongi járatra, és megbízott egy költöztető céget is, hogy segítsenek a holmiját hajóval Kínába szállítani. A washingtoni meghallgatás alatt Qian több alkalommal nyíltan kijelentette, hogy el akarja hagyni az országot. Épp emiatt az egyik pártfogója – aki eredetileg nagyon szerette volna, ha tovább marad – végül felhívta az Igazságügyi Minisztériumot, és követelte, hogy a tudóst tartsák az országban. Qian erről mit sem tudott, és a meghallgatás után repülőre szállt, de mire a gépe földet ért Los Angelesben, már várta egy hivatalnok a bevándorlásiaktól, és átadta neki a végzést, miszerint nem hagyhatja el az Egyesült Államokat.³¹

Amit Qian szintén nem tudott, hogy időközben a költöztető cég emberei értesítették a vámügyet, mivel gyanúsaknak ítélték a holmijai között lévő, rakétákról és az atombombáról szóló kivágott újságcikkeket, és egyes dokumentumokon állítólag bizalmas vagy titkos felirat szerepelt. Innentől kezdve a dolgok felgyorsultak, és Qian-t szeptember 7-én letartóztatták. A jegyzeteiről végül kiderült, hogy nem tartalmaztak titkos anyagot, de a gyanút ez sem oszlatta el, főleg, hogy több ízben hangsúlyozta, számára az első a kínai emberek jóléte. A bevándorlási hivatal ki akarta utasítani az országból, de az igazságügy közbelépett, mivel tudása túlságosan értékes volt. Ezért egy köztes megoldásként úgy döntöttek, nem hagyhatja el Los Angeles megyét, és megfigyelés alatt tartották.

Évekig tartó pereskedés és vizsgálatok után Qian 1955-ben egy júniusi napon sikeresen megtevesztette az őt megfigyelő ügynököket és feladott egy levelet egy Belgiumban élő rokonának, aki ezt továbbította a család Sanghajban élő barátjának, ő pedig eljuttatta a levelet a kínai kormánynak. Valamivel később, 1955. au-

30 == Brooks, 2015: 99–100.

31 == Chang, 1995: 155.

gusztus elsején a koreai háborút követő fogolycsere-tárgyalások során Wang Bing-nan kínai küldött új javaslattal állt elő: Qian elengedését kérte, és cserébe tizenegy, Koreában fogságba esett amerikai pilóta szabadon bocsátását ajánlotta fel. Pár nap múlva Eisenhower elnök engedélyezte, hogy elhagyja az országot, amit 1955. szeptember 17-én családjával együtt meg is tett, és a hajója októberben kikötött Kínában.³² Dan Kimball, a haditengerészet államtitkára, az egyik legnagyobb ostobaságnak nevezte, amit az országa elkövetett, hiszen Qian nem volt kommunista, de rákényszerítették, hogy elmenjen.³³ Az ő szavait és Qian példáját a mai napig gyakran használják ellenérvként, ha az amerikai hatóságok fellépnek a kínai diákok és kutatók jelentette biztonsági kockázatokkal szemben.³⁴

Az eddig elhangzottakkal szemben van több részlet, ami már ritkábban jelenik meg a Qian Xuesen értékelő írásokban, különösen, ha azok az írások az idegenekkel szembeni gyanakvás negatív oldalát igyekeznek kiemelni. Az első ilyen részlet Kimball szerepét érinti. Habár őt és az előző bekezdésben látható véleményét szeretik érvként használni, az ő szerepe sokkal összetettebb. Mikor Qian 1950 augusztusában Washingtonba utazott a meghallgatásra, épp Kimball volt az a pártfogó, akinek Qian mesélt arról, hogy Kínába akar utazni. Kimball hívta fel az Igazságügyi Minisztériumot is, ragaszkodva ahhoz, hogy ne engedjék elhagyni az országot.³⁵ Bármennyire is szeretne volna, ha Qian önként marad, nem voltak fenntartásai azzal kapcsolatban, hogy a kínai szakember értékes tudását, akár annak szabadságát korlátozva is, az Egyesült Államokban tartsa.

Qian meggyanúsítása látszólag önbeteljesítő jóslattá vált, és emiatt akart hazatérni Kínába. Ugyanakkor 1955-ig tartó korlátozása és megfigyelése egy más szempontból helyes döntés volt, hiszen megakadályozta tervezett hazaútját, és ez lelassította a kínai rakétaprogram fejlődését.

Vannak a háttérben más tényezők is, amelyek a Qiant áldozatként bemutató narratívából hiányoznak. Zhou Enlai³⁶ (1898–1976), a központi katonai bizottság elnöke (később külügyminiszter és miniszterelnök), már 1949 nyarán megemlítette, hogy fontos lenne hazahívni a képzett kínai szakembereket, különösen az Egyesült Államokból. Qian Xuesen volt az egyik ilyen szakember, és 1949 májusában a Chicagói Egyetemen dolgozó Ge Tingsui kínai professzor továbbított neki egy titkos levelet az ún. Északi Irodától. A levelet a kínai kormánnyal kapcsolatban álló Cao Richang professzor írta, aki a Hongkongi Egyetemen tanított. Írásában hazatérésre biztatta Qiant, kilátásba helyezve, hogy az Észak-Kínában kiépí-

32 == Meihua Shiji, 2021.

33 == GALCIT, 2025.

34 == Kivelson–Michelson, 2023.

35 == Chang, 1995: 155.

36 == 周恩来

teni tervezett kínai repülőgépipar fontos szereplője lehet. Mindemellett Cao javasolta, hogy ha hazatérne, jöjjön elsőként Hongkongba, ahonnan segítik majd hazaújtját.³⁷

Úgy tűnik, Qian már a biztonsági jogosultságai megvonása előtt felkészült arra, hogy minél előbb elhagyhassa az Egyesült Államokat. 1949 júliusában például elintézte a bankjában, hogy bármikor felvehessen pénzt, az akkoriban szokásos akár több napos banki ügymenetet megkerülve. Lehetséges, hogy a Caltech-nél is csak azért vállalt el egy megbízatást, hogy kivárhassa a megfelelő alkalmat a hazatérésre.³⁸ Ez utóbbi állítás nehezen igazolható, mindenesetre az biztos, hogy Qian ekkor már tudta: szívesen látnák Kínában, és nagy eséllyel magas beosztást kapna.

Az északi iroda titkos levelén kívül más üzenetek is érkeztek. Qian 1949 októbere után több és egyre sürgetőbb levelet kapott apjától, amiben arra kérte fiát, hogy mielőbb térjen haza. Qian gyanította, hogy apja talán kommunista nyomásra írja ezeket a leveleket, és a levelekről tudó ismerősei szerint vívódott magában. Azt nem tudni, hogy a korábban már említett repjegyet azért vette-e egy Hongkongba tartó járatra,³⁹ mert igénybe akarta venni a Cao által 1949-ben felajánlott segítséget. Ennek lehetett egyszerű gyakorlati oka is, mivel a polgárháborút épp csak lezáró Kína kapuja valóban Hong Kong volt, és rendszeres nemzetközi járataival praktikus választásnak bizonyult.

Kínában hősként fogadták, Mao pedig rábízta a kínai rakétaprogramot, ami a Védelmi Minisztérium 1956-ban megalakult Ötödik Kutató Akadémiájának (Guofangbu diwu yanjiuyuan)⁴⁰ vezetését is jelentette. Itt 160 tehetséges friss diplomás dolgozott az irányítása alatt.⁴¹ Qian Xuesen nemcsak az Egyesült Államokban szerzett műszaki tudását vitte magával, hanem jártas volt az amerikai szervezési módszerekben is, így a kínai rakétakutatás neki köszönhetően hatalmas ugrást tett előre.⁴²

= = Kína önálló útra lép

A szovjetek távozása és a nagy ugrás 1960-ra már nyilvánvaló kudarca után Kína nem volt könnyű helyzetben, de ahhoz már elég segítséget kapott, hogy a fejlesztési programok ne omoljanak össze. A Dongfeng (DF) ballisztikus rakétacsalád első tesztjére 1960-ban került sor. A DF-1-nek, a szovjet R-2-es módosított másolatának a teljesítménye még meglehetősen kicsi volt, körülbelül 500 kg-os hasznos terhet tudott 500 km távolságba eljuttatni. A rakétacsalád hosszas fejlődésen ment keresztül, és a jelenlegi DF-41-esek már 15 000 km-es hatótávval rendelkeznek, a hasznos teher

37 == Lü, 2022: 155–156.

38 == Uo. 156.

39 == Chang, 1995: 152–153.

40 == 国防部第五研究院

41 == Harding, 2013: 83–84.

42 == Eastin, 2024.

pedig 2500 kg körül mozog.⁴³ Azonban az űrprogramhoz más típusú rakéták szükségesek, így Kína megkezdte a Changzheng (CZ),⁴⁴ vagyis a Hosszú menetelés elnevezésű rakétacsalád fejlesztését is.

A nagy ugrás kudarca után megindult az 1965-ig tartó ún. kiigazítás politikája. Ez egy sokkal realisabb, nem a maoista ideológia talaján álló politikát követett. Ezzel párhuzamosan Mao Zedong nem bukott meg teljesen, de a hatalma csökkent.⁴⁵ Ezekben az években számos, az űrprogram szempontjából is jelentős eredmény és kezdeményezés született.

Az atombomba és az annak hordozására alkalmas interkontinentális ballisztikus rakéták (ICBM) kialakítása mellett – akárcsak a többi atomhatalom esetében – a kínai vezetőkben is felmerült az elhárító rendszerek kifejlesztésének ötlete, mivel az űrben elhelyezett felderítő és kommunikációs műholdak egyre fontosabb szerepet játszottak a katonai műveletekben, s ehhez rövidesen a navigációs műholdak is csatlakoztak. Tisztában voltak vele, hogy ha ezeket az eszközöket meg tudnák semmisíteni, az nemcsak elrettentő hatással lenne, de egy tényleges konfliktus végkimenetelét is nagyban befolyásolná.

1964 februárjában egy megbeszélés során Mao megkérdezte Qiant, hogy lehetséges volna-e lelőni egy rakétát, amire Qian igennel válaszolt. Mao hozzátette, ahol lándzsa van, ott pajzsra is lennie kell, vagyis fel kell készülni a védekezésre is, nem elég az atombomba, a hordozóeszköz és az ehhez szorosan kapcsolódó űreszközök fejlesztése. Ennek a beszélgetésnek a következményeképpen indult el az atomtámadás elleni védekezést fókuszba helyező 640-es⁴⁶ projekt, és Mao lándzsa és pajzs gondolata lett a program vezérelve.⁴⁷ A cél egy olyan rakétavédelmi rendszer kiépítésére irányult, ami főként az Egyesült Államok és a Szovjetunió ballisztikus rakétáit hárította volna el. A projekt vezetését Song Jian⁴⁸ repülőmérnökre bízta.⁴⁹

43 == Kína a 2025. szeptember 3-án tartott ünnepi felvonuláson bemutatta az új DF-61-es változatot is, de ennek képességeiről és rendelkezésre álló mennyiségről még nem tudni biztosat.

44 == 长征一号

45 == Gernet, 2001: 500.

46 == A számozás itt némileg eltért a megszokottól, mivel nem az indítás hónapját jelöli, hanem azt jelzi, ez volt az első projekt, aminek a szándéka abban az évben megfogant, maga a program hivatalosan csak 1966-ban indult el.

47 == The Institute of Contemporary China Studies, 2010.

48 == Song Jian (1931–): repülőmérnök, demográfus és politikus. Kiemelkedő szerepet játszott a kínai tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéta (JL-1) kifejlesztésében és a későbbi egyke-politika pártfogója.

49 == Stokes, 1999: 118.

A 640-es projekt egy összetett program volt és több alprogramot tartalmazott. A 640-1-es alprojekt az elhárító rakétákra fókuszált, a 640-2-es az ugyanezt a szerepkört betöltő lövegekre összpontosított, míg a 640-3-as a rakétaelhárító lézerek kifejlesztését kezdte el. A 640-4-es alprojekt inkább az észlelést lehetővé tevő radarokra és az információtovábbításra összpontosított, míg a 640-5-ös a légkörbe visszatérő töltetek fizikájára koncentrált.⁵⁰ Az egész projekt egy nagy rendszerbe szeretne volna integrálni ezeket az eszközöket, ami a valós idejű információtovábbítást is biztosított volna.

Az űrtevékenység szempontjából mindegyik alprogramnak volt jelentősége, mivel ezeket az eszközöket (már ha működnek) nemcsak a világűrbe kilépő, majd a légkörbe visszatérő rakéták és töltetek elhárítására, de műholdak megsemmisítésére is fel lehet használni. Ezekben az években Kína technológiai bázisa még viszonylag fejletlen volt, és nem tudták a rakétavédelemhez és a műholdelhárításhoz szükséges eszközöket előállítani, illetve nagy számban és jó minőségben legyártani. Ennek ellenére az 1970-es évekre sikerült kifejleszteni egy olyan rendszert, amely képes volt észlelni a nagy hatótávolságú rakéták indítását, ami a hatékony védekezés első feltétele. Emellett több más alprogram is korlátozott eredményeket ért el, például sikerült egy ígéretesnek tűnő elhárító rakétát is létrehozni, ez volt a HQ-8I, amit később átneveztek Fanji-1-re (FJ-1).⁵¹ Ezt később továbbfejlesztették, és az FJ-3 verzió is elkészült. Sokszor erre a projektre úgy hivatkoznak, mintha eleve műholdelhárító (ASAT)⁵² képességek kialakítása lett volna a cél, ám ez téves, mivel ez csak egy kis részterülete volt a tevékenységi körüknek.

Habár a teljes rendszer végül soha nem vált teljesen üzemképessé, a fejlesztés során a kínai mérnökök hasznos tapasztalatokat gyűjtöttek, mivel megteremtették a koncepcionális és technológiai alapokat a fejlettebb műholdelhárító képességek következő évtizedekben történő fejlesztéséhez. Ezek egyik eredménye a DF-21 közepes hatótávolságú ballisztikus rakéta egy módosított változata, amit a 2007-es sikeres kínai ASAT-teszthez használtak. Egyes feltevések szerint ez a változat a Kai-tuozhe-1 (KT-1) nevű rakéta volt, amely kb. 100 kg-ot tudott alacsony Föld körüli pályára (max. 2000 kilométer, de reálisan inkább pár száz kilométer) juttatni.⁵³

A megszerzett tudás és tapasztalat mellett a részt vevő tudósok közül később többen vezető pozíciókba is kerültek, köztük Song Jian is, akinek karrierje Mao halála után ívelt fel igazán.⁵⁴ Mindezen eredmények ellenére az alprojektek lassan haladtak, és a hamarosan meginduló belpolitikai felfordulás itt is érezte hatását.

50 == The Institute of Contemporary China Studies, 2010.

51 == IMR Reporter, 2025.

52 == A szakirodalomban gyakran használt ASAT kifejezés az angol anti-satellite szó rövidítése.

53 == IMR Reporter, 2025.

54 == Stokes, 1999: 118.

A 640-es alprogramokat egyenként leállították, és végül Deng Xiaoping⁵⁵ az 1980-as évek elejére törölte az egész programot. De röviddel ezután a kínai vezetés újra kénytelen volt fontolóra venni a műhold- és rakétaelhárítás lehetőségeit.⁵⁶

Az 1966-ig tartó periódusban még három fontos fejleményéről kell szót ejtenünk. Az egyik az 596-os projekt sikere. Kína 1964. október 16-án sikeresen végrehajtotta az első kísérleti atomrobbantását.⁵⁷ A tesztet Zhou Enlai jelentette be, és egyúttal kritizálta is az Egyesült Államokat, valamint az imperialista nukleáris zsarolás gyakorlatát, ami egyben utalás is volt az első tajvani válság alatti amerikai fenyegetésekre. Ezt a tesztet hamarosan több másik is követte, illetve 1967-ban sikeresen teszteltek egy hidrogénbombát is.

A következő esemény az első kínai műhold megalkotására irányuló második próbálkozás volt. Mint korábban szó volt róla, az első programot az irreális elvárások és a gazdasági nehézségek miatt leállították, és a fő fókusz a rakéták fejlesztése kapta. Zhao Jiuzhang kutatómérnök és az első kínai műhold fő konstruktorra 1964 októberében megtekintette a DF-2-es ballisztikus rakéta tesztjét, és arra a következtetésre jutott, hogy a kínai rakéták teljesítménye már lehetővé teszi egy kínai műhold pályára állítását. 1964 decemberében Zhao részt vett a harmadik kínai népi kongresszuson a tudományos bizottság elnökeként. Itt be is nyújtotta javaslatát Zhou Enlainak, amit Qian Xuesen is reálisnak tartott.⁵⁸ Mao és Zhou Enlai támogatásával 1965-ben egy több héten át tartó konferencián kitűzték az úgynevezett 651-es terv részleteit, amely nagyban meghatározta az elkövetkező évek fejlesztéseit, beleértve a rakéták és műholdak fajtáit is.⁵⁹

A harmadik jelentős fejlemény a kínai Föld-megfigyelő műholdak fejlesztésének megindulása. Peking belátta, hogy szükségük van ezekre az űreszközökre, mind polgári, mind katonai téren. A Fanhui Shi Weixing (FSW),⁶⁰ szó szerinti fordításban a „visszaszerezhető műhold” program ötletét 1965-ben vetette fel Qian Xueseng, a hasonló amerikai és szovjet eszközök mintájára. A kommunista vezetés alapvetően kedvezően fogadta és az első elemzéseket végre is hajtották ugyanebben az évben. Zhao Jiuzhang lett a projekt vezetője, míg az ugyancsak amerikai oktatásban részesült Wang Xiji (a Changzheng-1 tervezője) a főmérnök. Ám a belpolitikai folyamatok jelentősen befolyásolták a további munkát. Ugyanebben az időszakban egyre erősebbek lettek a Mao politikáját, különösen a nagy ugrást bíráló hangok is, amit Mao nem akart eltűnni, és elkezdte egy politikai válaszlépés kidolgozását.

55 == 邓小平

56 == MacDonald–Ferguson, 2015.

57 == Lewis–Xue, 1991: 212–218.

58 == Kulacki–Lewis, 2009: 10–11.

59 == Harding, 2013.

60 == 返回式卫星

= = Mao Zedong búcsúja: a kulturális forradalom (1966–1976)

Mao, hogy belpolitikai ellenfeivel leszámolhasson, 1966. május 16-án megindította az 1976. október 6-ig tartó Nagy Proletár Kulturális Forradalmat. Kezdetben egy egyszerű kulturális mozgalomnak tűnt, ami le akar számolni az ósdi és kapitalista elemekkel, de a mozgalom nagyon hamar tisztogatásokba és nyílt erőszakba torkollott. Az értelmiségiek és a hierarchiában magasabban elhelyezkedő tekintélyszemélyek célpontokká váltak, és az ún. vörösgárdisták elvakultan pusztítottak és kíméletlen erőszakot alkalmaztak. Az általános felfordulás közepette sok tudóst és oktatót megöltek vagy meghurcoltak, köztük a Kínai Tudományos Akadémia több száz tagját. A dolgok odáig fajultak, hogy már Mao is aggódni kezdett, és megpróbálta korlátozni a vörösgárdisták fegyverhez jutását, illetve a hadsereg alakulatai is felléptek ellenük.⁶¹ 1972-től már inkább az úgynevezett *négyek bandája*⁶² irányította a folyamatokat, de ők sem tudták stabilan kezükben tartani a hatalmat.

Ezekben a zavaros években mégis történtek előrelépések. 1970. április 24-én, a japánok első műholdja után nem sokkal útjára indították a Changzheng-1 (CZ-1)⁶³ rakétát, vagyis a Hosszú Menetelés-1-et. A Changzheng-1 voltaképpen egy módosított ballisztikus rakéta volt, mely képes volt 300 kilogrammnyi terhet alacsony Föld körüli pályára juttatni.⁶⁴ Ez a rakéta volt az, amely feljuttatta Kína első műholdját, mely a Dongfanghong-1⁶⁵ nevet viselte. Az űreszköz francia segítséggel épült és német elektronikát is tartalmazott. Ennél az eszköznél különösen élesen megjelent Mao Zedong értékítélete a propagandát illetően. Az egyik leghatékonyabb eszköznek tartotta nemcsak a kínai lakosság és a belpolitika befolyásolására, hanem a globális közvélemény formálására is. A 170 kg-os tömegű műhold nevének jelentése „a Kelet Vörös”, ami a kulturális forradalom idején nem hivatalos himnusszá előlépett, Maót dicsőítő forradalmi dal első szavai voltak. A műhold ugyanezt a forradalmi dalt sugározta, miután pályára állt. A pályáját úgy választották ki, hogy áthaladjon a nyugati kapitalista államok felett, és arra is ügyeltek, hogy a felületét fényes lemezekkel borítsák be, ami különösen jól láthatóvá tette az eszközt. Az üzenet bármennyire is túlzónak tűnt, célba ért, a globális közvéle-

61 == Gerrig, 2011: 501.

62 == A négyek bandája a Kínai Kommunista Párt baloldali szárnyához tartozó vezetők közül állt. A tagok között volt Jiang Qing (Mao felesége) és négy regionális pártvezető: Zhang Chunqiao, Yao Wenyuan és Wang Hongwen. Nehezen lehet megállapítani, mely intézkedéseket hozták meg Mao parancsára, és mi volt a saját kezdeményezésük. Épp ezért Mao halála után könnyű volt őket hibáztatni a kulturális forradalom minden rossz eleméért.

63 == 长征一号

64 == Az alacsony Föld körüli pályát (LEO) kifejezést általában a 160–2000 km közötti magasságra használják. Az űrbéli aktivitás itt a legintenzívebb, és az űrszemét java része is itt található, különösen a 200–500 km közötti tartományban.

65 == 东方红一号

mény számára is ismerté váltak a kínai eredmények. Mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy ha nincs a kulturális forradalommal járó zűrzavar, lényegesen hamarabb teljesült volna ez a cél.

A kulturális forradalom okozta visszaesést jól mutatja a Fanhui shi, vagyis a kínai Föld-megfigyelő műholdprogram esete. A programvezető Zhao Jiuzhangot 1968-ban hurcolták el otthonából a vörösgárdisták, és egy átnevelőtáborba vitték, ahol vagy megölték, vagy altatókkal öngyilkosságot követett el.⁶⁶ Wang Xijit szobotázssal vádolták, de még Qian Xuesent is egyszerű munkássá fokozták le. A programot Zhou Enlai közbelépése mentette meg, és 15 fontos tudóst olyan stratégiai rakéta-programokhoz helyezett át, amelyeknél még Mao sem engedte az erőszakot. Mindezen elképesztő körülmények ellenére a program 1974-re elkészült az első példánnyal. Az FSW program első típusát (FSW-o) 1974 és 1987 között használták, míg az FSW-I-eseket 1993-ig. Ezeket az eszközöket végül a 2006-ban induló Yaogan program műholdjai váltották fel. A tárgyalt időszakban nagy szerepet játszó FSW-o típusok a fedélzeten lévő filmtekercs elhasználása után újra beléptek a Föld légkörébe, és a földet ért visszatérő egységet begyűjtötték a kékpek előhívása céljából. Az első példány pályára állítása kudarcot vallott, de végül 1975. november 26-án egy Changzheng-2 típusú rakétával sikerült a világűrbe juttatni az első működőképes egységet.⁶⁷

A vörösgárdisták erőszakos fellépései mellett további károkat okoztak az intézményeken belüli rivalizálások. Például a rakétafejlesztésekért felelős Hetedik Gépipari Minisztérium⁶⁸ berkein belül 1966 szeptemberére megalakult a 915-ös és a 916-os tömegfrakció. Ironikus módon mindkét csoport Mao támogatását hangsúlyozta, csak a minisztériumon belül álltak szemben egyes vezetőkkel. A két csoport között fizikai összecsapásokra is sor került, sőt a 916-os frakció 1967 januárjában erőszakkal eltávolította a minisztert az intézmény éléről, és saját emberét ültette a helyére. Ez nagyon hamar instabillá tette a munkát, így a vezetés kénytelen volt kemény kézzel fellépni, és katonai irányítás alá helyezni a minisztériumot. Az űrprogramot végül sikerült működőképesen tartani, ami nagyrészt annak köszönhető, hogy az űrprogramnak komoly presztízsértéke volt minden fontos politikai csoport számára.⁶⁹

Habár az intézmények dolgozói közt a viszály megszűnt, maga az űrprogram nem maradt mentes a belpolitikai küzdelmektől, és a Kínai Kommunista Párton belüli rivális politikai csoportok különféle, az űrprogramhoz kötődő intézményeket hoztak létre. 1972 után a komoly hatalmat birtokló négyek bandája Sanghajban

66 == 1999-ben posztumusz ő is megkapta a „két bomba, egy műhold” kitüntetést.

67 == Li–Wang–Guo–Jin, 2024: 303–321.

68 == A korábban már említett, 1956-ban alapított Ötödik Kutató Akadémia kibővítésével létrejött minisztérium.

69 == Li et al., 2017: 102–115.

alapított meg egy intézménykomplexumot. Itt kezdték meg 1969-ben egy általuk favorizált rakétatípus, a Fengbao-1⁷⁰ (Vihar-1) fejlesztését, amely a Changzheng-1-hez hasonlóan katonai ballisztikus rakéta (DF-5) technológián alapult. Az erre fordított erőforrások nem tekinthetők triviálisnak, mivel az intézmény 1978-ban már több mint 24 000 embert foglalkoztatott.⁷¹ Felmerült, hogy a négyek bandájának sanghaji rakétaprogramját Zhou Enlai és köre azért támogatta, mert ezt szükséges kompromisszumnak tartották a régebb óta futó űrprogramok megőrzése érdekében.⁷² A Fengbao első indítására 1972. augusztus 10-én került sor, de 1981 után már nem használták, és CZ rakétákkal helyettesítették.⁷³

A kulturális forradalom idején, 1967-ben hozták meg a döntést az első kínai emberes űrrepülés kivitelezéséről. A kétszemélyesre tervezett űrhajó a Shuguang-1⁷⁴ nevet kapta. A konferencia időpontja után kapta a projekt a nevét (714-es projekt),⁷⁵ és az első repülést 1973-ra tervezték. Lényegi munkát azonban alig tudtak folytatni, mivel a kulturális forradalom egy újabb, 1971-es tisztogatási hulláma során a projekt több kutatója célkeresztbe került, ráadásul a megfelelő költségvetés sem állt rendelkezésre, így a programot rövidesen törölték.⁷⁶ Az első kínai űrhajós világűrbe juttatását majd csak az 1992-ben indított 921-es program érte el.

A Mao Zedong nevével fémjelzett korszak egyik legjelentősebb külpolitikai fejleményét az 1972-es év hozta el. Az amerikai kormányzat Henry Kissinger amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó aktív szerepvállalásával 1970 októberében újra kommunikációs csatornákat keresett Kínához. Az volt a cél, hogy kihasználják a megromlott szovjet–kínai viszonyt, illetve csökkentsék a Tajvan és az éppen zajló vietnami háború miatt fennálló feszültséget. Kissinger végül pakisztáni diplomatakon keresztül üzent Kínának, amire Zhou Enlai 1970 decemberében kedvező választ küldött. Kissinger 1971 júliusában Pakisztán hathatós segítségével egy titkos utat tett Kínába és az előkészítő tárgyalások sikere után Nixon elnök 1972-ben Pekingbe érkezett. Ez a sokszor hangoztatott kommunizmusellenessége miatt sokak számára meglepetésként hatott.⁷⁷ A kezdeti megbeszélések nem tartalmaztak lényeges világűrrel kapcsolatos pontokat, de ez a kapcsolatfelvétel jelentette a Mao halála utáni korszak több fontos megállapodásának alapját.

Az űrprogramok tekintetében Kína 1979-től amerikai fejlesztésű LANDSAT földmegfigyelő műholdakat és vevőállomásokat is vásárolhatott, ezzel az első komoly

70 == 风暴一号

71 == Li et al., 2017.

72 == Chandrashekar, 2022: 13–15.

73 == Li et al., 2017.

74 == 七一四工程

75 == 曙光一号

76 == Harding, 2013: 86.

77 == Burr (szerk.), 2002.

űrtechnológia transzfer is létrejött a két ország között. A Challenger űrsikló 1986. januári katasztrófája után az amerikai indítási kapacitásokban jelentkező hiányt – Ronald Reagan elnök engedélyével – 1988-tól részben kínai rakétákkal pótolták.

= = Deng Xiaoping és az együttműködés kibontakozása (1976–1989)

Mao 1976. szeptember 9-én meghalt, a négyek bandája októberre elveszítette hatalmát; a kulturális forradalom gyakorlatilag véget ért. 1977-ben ezt hivatalosan is kimondták, és a négyek bandája pár éven belül bíróság elé került. Az ország vezetése rövidesen Deng Xiaoping kezébe került, aki nagymértékben korlátozta a hadsereg szerepét, és 1978-ban meghirdette a négy modernizáció eszméjét, ami egy kiegyensúlyozottabb fejlesztést jelentett. Deng az űrprogramon belül is nagyfokú átalakításokat kezdeményezett és egy racionálisabb, a kereskedelmi előnyökre fókuszáló irányt szabott meg. Ettől függetlenül a katonai célkitűzéseket sem vették el, ilyen volt például a Csendes-óceán déli részét elérni képes nagyobb hatótávolságú ballisztikus rakéták kifejlesztése vagy az első, tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéta sikeres tesztje. Előbbit 1982. május 18-án, míg a második célt 1982. október 12-én sikerült elérni.⁷⁸

Az emberes űrrepülés programját (714-es projekt) 1980-ben meghatározatlan időre leállították, elsősorban forráshiány miatt. Az akkori befektetések a lakosság életének megkönnyítését célozták, s ehhez a legalkalmasabb eszközök a műholdak voltak. A gazdasági-civil területre való fókuszálás közvetetten elősegítette a katonai űrképességek fejlődését is. Ez minden ország űrprogramjára igaz, függetlenül azok eredeti célkitűzéseitől.

Az űrtevékenységben részt vevő vállalatok és intézmények a korábbi időszakban teljes mértékben állami finanszírozással működtek, ami teret engedett a kevésbé hatékony működésnek. Az 1980-as évek elejére azonban csökkentették az állami finanszírozást, így a források szűkössége miatt az érintett vállalatok kénytelenek voltak sokkal innovatívabb módon tevékenykedni és új bevételi forrásokat találni. Emiatt elkezdtek fogyasztási javakat előállítani: motorokat, autókat, hűtőgépeket stb. Egy másik, hosszabb távú stratégia volt a külföldi befektetők megnyerése. 1985 májusában jelentették be Genfben, hogy a Changzheng rakétákkal hajlandóak bérindításokat vállalni és műholdakat az űrbe juttatni. A Challenger 1986-os katasztrófája, valamint az európai Ariane rakéták kudarcai jó alkalmat kínáltak a piaci térnyerésre. 1987 augusztusában sikeresen teljesítettek egy francia megbízást, 1988-ban pedig egy német megrendelést.⁷⁹

Az általános trendeken kívül érdemes alaposabban szemügyre venni, hogyan alakult az Egyesült Államokkal 1972 óta egyre jövedelmezőbbé váló együttműkö-

78 == Chen, 2016: 171–178.

79 == Uo.

dés. A közös stratégiai és gazdasági érdekek olyan kooperációt is elindítottak, aminek komoly biztonsági vonatkozásai is voltak. Az első ilyen esetnek Deng Xiaoping 1979-es amerikai látogatása számított, ahol a fő cél az együttműködés elmélyítésén kívül a délkelet-ázsiai helyzet megtárgyalása volt. A vietnámi vezetés az ország egyesítése után, kihasználva az ország jól felszerelt és tapasztalt haderejét, terjeszkedésbe kezdett és bevonult Kambodzsába. Ez sértette Peking érdekeit a térségben, és Deng tudni akarta, hogy az Egyesült Államok mit lépne, ha Kína megtámadná Vietnámot. Carter ezt nemcsak jóváhagyta, hanem aktív segítséget is nyújtott Kínának. 1979-ben az amerikaiak műholdfelvételeket osztottak meg a kínai határ mentén elhelyezkedő szovjet csapatok pozíciójáról.⁸⁰ Ennek fontossága értetetőbbé válik a kínai korlátozott Föld-megfigyelő képességek ismeretében.⁸¹ Peking attól tartott, hogy Vietnam megtámadása esetén a szovjetek esetleg hátba támadhatják őket a szoros Moszkva–Hanoi-viszony miatt, de az amerikai hírszerzési adatok megnyugtatták őket.⁸²

Egyes híradások szerint ugyanezen látogatás utolsó éjszakáján Deng Xiaoping egy különleges kérése is teljesült, és a legnagyobb titokban felkereste a CIA központját is Langley-ben. Jellemző, hogy a látogatásra éjszaka került sor, mikor az ügynökség legtöbb alkalmazottja, mit sem sejtve a szokatlan vendégről, az otthonában aludt. Az amerikaiak megmutatták neki a műholdas felvételeket elemző részleget és több más zárt területet. Ezt követően a CIA igazgatója, Turner admirális és Deng egy rövid megbeszélést tartott egy másik együttműködés megkezdéséről, ami később *Project Chestnut* néven vált ismertté.⁸³

A művelet léte és lényege a szélesebb közönség számára a *The New York Times* 1981. június 18-án leközölt cikkéből derült ki, ami részletesen taglalta a Kína nyugati részén található Xinjiang tartományba telepített elektronikus hírszerző állomás működését. A lap szerint ezt 1980-ban nyitották meg, és a fő feladata két szovjet rakétatesztelő létesítmény megfigyelése volt.⁸⁴ A CIA-nak korábban már volt két hasonló feladatot ellátó állomása Iránban (Tacksman I. és II.), ám az 1979-es iráni forradalom után el kellett hagyni ezeket, és jelentős információhiány keletkezett. Ezért különösen fontos volt a Kínával kötött megállapodás, mivel így pótolni tudták ezt a kiesést. Az új xinjangi létesítmény amerikai technikával, de kínai személyezettel működött, és a begyűjtött információkhoz mindkét fél hozzáfért, ezek segítettek a fegyverzetkorlátozási megállapodások ellenőrzésében is.

80 == Li–Wang–Guo–Jin, 2024.

81 == Az első kínai földmegfigyelő műholdat 1975-ben állították pályára, de ez még filmtekercset használt, ezért nagyon körülményes volt a felvételek begyűjtése és elemzése, valamint nem készíthettek tetszőleges számú képet.

82 == Lardner–Smith, 1989.

83 == Spyspace, 2023.

84 == Taubman, 1981.

Az állomás ötletét elsőként 1978-ban vetették fel az amerikaiak, de akkor a kínai fél még nem ment bele. Az Egyesült Államok és Kína 1979. január 1-én hivatalosan is felvette a diplomáciai kapcsolatokat. Nem sokkal később, január 16-án az iráni sah száműzetésbe vonult, így az amerikai fél részére az állomás kérdés újra időszerrév vált. 1979 áprilisában az akkor még szenátor Joe Biden is szorgalmazta az állomás létesítését egy Pekingben tett szenátusi látogatás során.⁸⁵ A *Washington Post* szerint 1989-re még további 9 állomás létesült, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy az Tian'anmen téri eseményekre adott amerikai reakció nem volt különösebben erős. Ez a cikk már meg is nevez két helyszínt Xinjiangban: Qitai és Korla.⁸⁶ A Szovjetunió 1991 decemberében bekövetkező széthullása után az állomásokat az 1990-es évek elején bezárták. A Project Chestnut jelentősége nem csak a szovjet rakéták közös megfigyelését jelentette, sokkal fontosabb hozadéka volt, hogy a két ország megkezdett egy olyan biztonsági együttműködést, aminek során technológiaszere történt, és ez nagyban hozzájárult a két fél közötti bizalom kialakulásához, ami alapvető feltétele volt az üregyüttműködésnek.

Emellett 1971 és 1979 között az amerikaiak katonai célokra is használható technológiát adtak el Pekingnek. Az ürtevékenység esetében például az 1978 novemberében kiadott 43-as elnöki utasítás (Presidential Directive/NSC 43) világűrre vonatkozó része kimondja, hogy az Egyesült Államok segít Kínának egy geoszinkron távközlési műhold megvásárlásában. A technológiaátadással kapcsolatos problémákat egy viszonylag alacsony kapacitású műhold felajánlásával kívánták megoldani. Emellett beleegyeztek, hogy visszatérítendő alapon biztosítanak egy LANDSAT földi állomást, valamint LANDSAT adathasználatot és ezzel kapcsolatos képzést.⁸⁷ A kínai fél cserébe segített ellátni a szovjetek ellen harcoló afgán felkelőket. Henry Kissinger korábbi külügyminiszter, Zbigniew Brzezinski az amerikai kormány nemzetbiztonsági tanácsadója és Michael Pillsbury elemző és Kína-szakértő is részt vett ezeken a tanácskozáson, és akkor még mindannyian a Kínával való szorosabb együttműködést szorgalmazták, bízva abban, hogy egy stabil kooperáció alakulhat ki a két hatalom között.⁸⁸

= = Kína és az SDI

Deng Xiaoping az 1980-as évek elejére gyakorlatilag az atomtámadások és a műholdak elhárítását kutató 640-es program minden alprogramját törölte, mivel nem hoztak igazán látványos eredményeket. De röviddel ezután a kínai vezetés újra kénytelen volt fontolóra venni a műhold- és rakétaelhárítás lehetőségeit.⁸⁹ Mikor Ronald

85 = = Uo.

86 = = Lardner–Smith, 1989.

87 = = 150 – Presidential Directive/NSC 43.

88 = = Pillsbury, 2016: 79–82.

89 = = MacDonald–Ferguson 2015.

Reagan 1983. március 23-ai televíziós beszédében bejelentette a *Stratégiai Védelmi Kezdeményezés* (Strategic Defense Initiative, SDI) elindítását, nem csak a szovjetekben merült fel, hogy az űrbázisú eszközökkel is ellátott amerikai rakétaelhárító rendszer felboríthatja a nukleáris egyensúlyt. Deng Xiaoping egy 1985-ben adott interjúban megemlítette, hogy az SDI komolyan megkérdőjelezné Kína nukleáris elrettentő képességét.⁹⁰ A nyilvánosságra került CIA-dokumentumokból az is kiderült, hogy a kínai vezetés tágabb stratégiai nézőpontból is rálátott a helyzetre. Feltételezték, hogy az SDI elindulása miatt a Szovjetunió is hasonló fejlesztésekbe kezdhet, ami a kínai korlátozott nukleáris arzenál elrettentő hatását még inkább csökkentené, immár a Szovjetunióval szemben is. Ennek okán érthető, hogy kínai tisztségviselők folyamatosan kérdéseket tettek fel amerikai attaséknak és más küldötteknek, s igyekeztek minél több információt begyűjteni a szovjet ballisztikus-rakéta-elhárító képességekről. Az 1984-es sikeres amerikai ASAT-teszt sem kerülte el a figyelmüket.⁹¹

A kínai vezetés más módon is reagált. Már jó ideje tudták, hogy Kína egyelőre nem veheti fel a versenyt a két szuperhatalommal, és a 640-es és 640-1-es projekt technikai alapjainak elégtelensége is friss tanulság volt. Nyilvánvaló volt, hogy be kell hozniuk a technikai és tudásbeli lemaradást. Már Deng Xiaoping 1979. januári látogatása előtt is felvetette a kínai kormányzat, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően nagyon szívesen küldenének 700 kínai diákot az Egyesült Államokba, amit további ezrek követnének. A megállapodást megkötötték, és a Deng látogatását követő öt évben több mint 19 000 kínai diák érkezett az USA-ba.⁹²

Az SDI és a várható szovjet válaszok is hozzájárultak egy új lendület kialakulásához. 1986-ben az űrkutatáshoz és a nukleáris szektorhoz is kötődő négy kutató,⁹³ látva az SDI-ban alkalmazni kívánt technológiákat, egy tervezettel fordultak Deng Xiaopinghez. A *863-as program* (hivatalos nevén: Nemzeti High-Tech Kutatási és Fejlesztési Program) célja az volt, hogy segítse Kínát abban, hogy „az új globális kihívásoknak és versenynek” meg tudjon felelni. A Tudományos és Technológiai Minisztérium (MOST) felügyelete alatt álló program a biológia, az űrrepülés, az információs technológia, a lézerek, az automatizálás, az energia, az új anyagok és az oceanográfia fejlesztésére összpontosított.

Érdemes megjegyezni, hogy ugyan a program Kína általában vett tudományos és technikai képességének javítására irányult, mégis 18, a haderő számára is

90 == Southerland, 1985.

91 == CIA, 1985.

92 == Pillsbury, 2016: 75.

93 == Wang Daheng mérnök és optikára specializálódott fizikus volt; Wang Gangchang nukleáris és részecskefizikával foglalkozott; Yang Jiachi fizikus, szakterülete a műholdak irányítása és automatizációja volt, illetve részt vett a Dongfanghong-1 megalkotásában; Chen Fangyun elektromérnök volt, a műhold-telemetry és -követés szakértője.

fontos technológia található a listán. Egy külön kutatócsoport tanulmányozta az amerikai SDI programban felvetett koncepciókat és technológiai lehetőségeket, mint például a lézereket, az űrbázisú elhárító eszközöket, a kinetikus elven működő ASAT fegyvereket és további technikákat.⁹⁴ Deng Xiaoping két napon belül jóváhagyta a tervezetet, és sürgette a részletek mielőbbi kidolgozását. A javaslatot tevő tudósok eredetileg a 15 évesre tervezett projekthez 200 millió jüanos támogatást igényeltek, azonban meglepetésükre a kormányzat 10 milliárd jüant különített el erre a célra, ami az 1986-os költségvetés majdnem 5%-a és az akkori védelmi költségvetésnek a fele volt.⁹⁵ A Központi Bizottságon belül élénk vita folyt arról, hogy inkább a katonai fejlesztéseket vagy a polgári alkalmazásokat részesítsék-e előnyben. Deng egyértelműen a vegyes, illetve polgári alkalmazásokat tartotta fontosabbnak. Egy későbbi interjúban hangsúlyozta, hogy ő maga ugyan nem tudós, kívülről, de lelkesedik a tudomány iránt, és tudja, enélkül Kína nem fejlődhet.⁹⁶

A hivatalos narratíva szerint Deng szerepe volt a leglényegesebb, de Zhao Ziyang kínai miniszterelnök szerepe is nagyobb figyelmet érdemel. 1980-as kinevezése óta egyre nagyobb szerepet játszott az 1978-ban meghirdetett „reform és nyitás” (gaige kaifang)⁹⁷ koordinálásában. Ez a politika Kína gazdasági és társadalmi modernizálását tűzte ki célul. Zhao egy 1983. október 9-én tartott beszédében (kb. fél évvel az SDI bejelentése után) a századfordulóra egy olyan technológiai forradalmat jósolt, ami teljesen megváltoztatja majd a világot és a társadalmat. Véleményét több idézettel támasztotta alá, de kiemelte az amerikai futurologus, Alvin Toffler 1980-as *The Third Wave* című művének egyik fő gondolatát. Toffler szerint a fejlődő országok egy teljesen új utat járhatnak be, s ezáltal technológiai nagyhatalmakká válhatnak. Zhao és munkatársai eme gondolatok által áthatott hosszú távú és innovatív politikát hoztak létre, amivel Kínát pontosan ebbe az irányba kívánták terelni. Ez a megközelítés a mai napig hatással van a kínai politikára.⁹⁸

A 863-as projektet 1988 augusztusában kiegészítette a csúcstechnológiai kereskedelmi iparágak fejlesztését célzó *fáklya program* (Csúcstechnológiai Iparfejlesztési Terv). Célja a csúcstechnológiai kutatási eredmények kereskedelmi hasznosításának elősegítése, valamint a kínai csúcstechnológiai iparágak kialakulásának és

94 == MacDonald–Ferguson, 2015.

95 == Kulacki–Lewis, 2009: 24.

96 == 年邓小平亲自决策启动“863”计划 1986-ban Deng Xiaoping személyesen döntött a „863-program” elindításáról. <https://cpc.people.com.cn/n/2014/1231/c69113-26308784.html> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.).

97 == 改革开放

98 == Gewirtz, 2019.

növekedésének ösztönzése volt.^{99, 100} Lényegében a 863-as program és a köréje szerveződő egyéb kezdeményezések teremtették meg a jelenlegi teljesítmények tudományos és technikai alapjait.

További fontos tényezőként Deng Xiaoping továbbra is a legfőbb hatalom birtokosa volt, ugyanakkor az 1987-ben megtartott 13. népi kongresszuson kinevezett, vagy pozícióikat megerősítő kínai vezetők (pl. a korábban már említett Zhao Ziyang) tovább erősödtek a párton belül, és újult erővel kezdte támogatni az űrprogramot. Sikerült nemzetközi együttműködési szerződéseket is kötniük, és több sikeres külföldi megbízást is végrehajtottak. Ez értékes valutát hozott az államkasszába, amit további technológia és felszerelés vásárlására használtak fel, és fejleszteni tudták a releváns szakképzést is. A képességek fejlődését mutatja, hogy 1989-ben Kína már 25 – köztük 11 visszatérésre is alkalmas – műholdat bocsátott fel, melyek között voltak időjárás-előrejelző, navigációs, kommunikációs és más űrkutató eszközök is.¹⁰¹

= = Egy korszak vége

A Szovjetunió 1989 közepére már a súlyos válság jeleit mutatta, és jelentősen meggyengült a befolyása Kelet-Európában. Kínában ugyanebben az időszakban tiltakozások kezdődtek, és a pekingi tüntetők – köztük sok diák – 1989 tavaszán elfoglalták a Tian'anmen teret. Más városokban is hasonló tüntetések zajlottak. Végül a kínai vezetés Deng Xiaoping egyre keményebb álláspontját követve úgy döntött, karhatalmi erők bevetésével számolják fel a szervezkedést. A hadsereg bevetésének dátuma 1989. június 4-ére esett, innen származik az esemény kínai elnevezése is, a hat-négyes incidens (liusi shijian).¹⁰² Több százan veszítették életüket. A nyugati világban és Japánban is számottevő volt a közvélemény felháborodása, lépéseket követeltek, de a nemzetbiztonsági és a gazdasági érdekek erősebbnek bizonyultak. Az akkori amerikai elnök, George Bush habár látszólag szankciókat hozott, titokban elküldte nemzetbiztonsági tanácsadóját, hogy jóindulatáról biztosítsa Deng Xiaopinget. Ez később kiderült, és befolyásolta a következő választások eredményét is. A Tian'anmen téren zajló események annyira nem zavarták meg a két országot

99 = = Renminwang, 2014.

100 = = Későbbi kiegészítő programok: az alapkutatásra irányuló 973-as program, valamint az egyetemi reformokat előtérbe helyező 985-as projekt és a 211-es program. Mindezek a kínai kutatók Nyugatra küldésén alapultak, akiket később hazahívták, hogy otthon kamatoztassák a tudásukat. Bármilyen mércével is mérjük, ezek és a kapcsolódó erőfeszítések hatalmas sikert arattak.

101 = = Chen, 2016.

102 = = 六四事件

együttműködését, hogy 1989. december 19-én Bush már engedélyezte kínai rakéták használatát három amerikai műhold pályára állításához.¹⁰³ Ami az 1990-es években ténylegesen törést okozott a kínai–amerikai közös űrtevékenységben, már kívül esik e tanulmány keretein.

Kína 1956-ban a korábbi évek geopolitikai eseményeinek, illetve javarészt a nukleáris fegyverek jelentette fenyegetésnek a hatására kezdett bele saját rakétafejlesztéseibe és ehhez kapcsoltan saját űrprogramjába. Mao Zedong mindenképpen szerette volna atomhatalommá tenni Kínát, míg az űrprogram inkább propagandacélokat szolgált számára, ezzel kívánta demonstrálni az ország erejét és képességeit. A számos elindított program nemegyszer a kialakult belpolitikai küzdelmek – például a kulturális forradalom erőszakhulláma – miatt került törlésre, vagy szenvedett el komoly késlekedéseket. Ennek ellenére Kína jelentős eredményeket könyvelhetett el, miközben igyekezett a legtöbbet kihozni a szovjet, majd az amerikai kapcsolatokból is. Az 1989-ig tartó időszakban, de különösen a Deng Xiaoping nevével fémjelezhető korszakban több olyan reformot és programot indítottak el, ami a következetes végrehajtás révén végül nemcsak az ország jelenlegi gazdasági teljesítményét, hanem a kínai űrtevékenység világszínvonalát is biztosította.

=== Online megjelent források ===

CIA, 1950

CIA: Shipment of Strategic Minerals from China to the USSR. October 19, 1950, dokumentumszám: CIA-RDP82-00457R006100130006-8 <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp82-00457r006100130006-8/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 11.).

CIA, 1985

CIA, China's Concerns About the Strategic Defense Initiative. Január 22., dokumentumszám: RDP85T01058R000100880002-8. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T01058R000100880002-8.pdf> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 17.).

150 – Presidential Directive/NSC 43. Washington, November 3, 1978. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v13/d150> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 17.).

<https://cpc.people.com.cn/n/2014/1231/c69113-26308784.html> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.).

¹⁰³ == Chen, 2016.

= = = = Hivatkozott irodalom = = = =

Brooks, 2015

Brooks, Charlotte: *Between Mao and McCarthy: Chinese American Politics in the Cold War Years*. University of Chicago Press, Chicago.

Burr (szerk.), 2002

The Beijing-Washington Back-Channel and Henry Kissinger's Secret Trip to China. Szerkesztette: William Burr. NSA Electronic Briefing Book, No. 66.

Chandrashekar, 2022

S. Chandrashekar: *China's Space Programme: From the Era of Mao Zedong to Xi Jinping*. Springer Publishing, Singapore.

Chang, 1995

Chang, Iris: *Thread of the Silkworm*. Basic Books, New York.

Chang–Halliday, 2006

Chang, Jung – Halliday, Jon: *Mao. Az ismeretlen történet*. Európa Kiadó, Budapest.

Chen, 2016

Chen, Yanping: China's Space Policy – a Historical Review. *Space Policy*, 37. sz. 171–178.

Eastin, 2024

Eastin, Khyle: The Domain of Great Powers: The Strategic Role of Space in Achieving China's Dream of National Rejuvenation. <https://strategicspace.nbr.org/a-domain-of-great-powers-the-strategic-role-of-space-in-achieving-chinas-dream-of-national-rejuvenation/> (utolsó letöltés: 2024. augusztus 19.).

GALCIT, 2025

GALCIT, Graduate Aerospace Laboratories, California Institute of Technology: Qian Xuesen (Tsien Hsue-Shen). <https://www.galcit.caltech.edu/about/legends-of-galcit/qian-xuesen-tsien-hsue-shen> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

Gewirtz, 2019

Gewirtz, Julian: The Futurists of Beijing: Alvin Toffler, Zhao Ziyang, and China's „New Technological Revolution,” 1979–1991. *The Journal of Asian Studies*, 78. évf. 1. sz. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-asian-studies/article/futurists-of-beijing-alvin-toffler-zhao-ziyang-and-chinas-new-technological-revolution-19791991/9C3AoA2BA1E1FEE714548E47FA351758> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.).

Harding, 2013

Harding, Robert: *Space Policy in Developing Countries*. Routledge Publishing, Oxon.

IMR Reporter, 2025

IMR Reporter: China – Evolution of China’s Military Space Programme.

<https://imrmedia.in/china-evolution-of-chinas-military-space-programme/>
(utolsó letöltés: 2025. augusztus 21.).

Impey, 2015

Impey, Chris: *Beyond: Our Future in Space*. W. W. Norton & Company, New York.

Jersild, 2013

Jersild, Austin: Sharing the Bomb among Friends: The Dilemmas of Sino-Soviet Strategic Cooperation. <https://www.wilsoncenter.org/publication/sharing-the-bomb-among-friends-the-dilemmas-sino-soviet-strategic-cooperation> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

Kivelson–Michelson, 2023

Kivelson, Steven A. – Michaelson, Peter F.: The high price of overzealously defending the US research enterprise against theft by China. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 120 évf., 48. sz., november 22. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10691240/> (utolsó letöltés: 2025. október 2.).

Kulacki–Lewis, 2009

Kulacki, Gregory – Lewis, Jeffrey G.: *A Place for One’s Mat: China’s Space Program, 1956–2003*. American Academy of Arts and Sciences, Cambridge.

Lardner–Smith, 1989

Lardner, George – Smith, Jeffrey R.: Intelligence Ties Endure Despite U. S.-China Strain. *The Washington Post*, június 24. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1989/06/25/intelligence-ties-endure-despite-us-china-strain/f8b2789d-ofoc-4ea7-932b-9f4267a994a3/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 23.).

Lewis–Xue, 1991

Lewis, John W. – Xue, Litai: *China Builds the Bomb*. Stanford University Press, Stanford.

Li, 1994

Li, Zhisui: *The Private Life of Chairman Mao*. Random House, New York.

Li et al., 2017

Li, Chengzhi – Zhang, Dehui – Hu, Danian: Making Breakthrough in the

Turbulent Decade: China's Space Technology During the Cultural Revolution.
Endeavor, 41. évf. 3. sz.

Li–Wang–Guo–Jin, 2024

Li, Deren – Wang, Mi – Guo, Haonan – Jin, Wenjie: On China's Earth observation system: mission, vision, and application. *Geo-spatial Information Science*, 28. évf. 2. sz.

Liu–Liu, 2009

Liu, Yanqiong – Liu, Jifeng: Analysis of Soviet Technology Transfer in the Development of China's Nuclear Weapons. *Comparative Technology Transfer and Society*, 7. évf. 1. sz. 66–110.

Lü, 2022

Lü, Chengdong: *Return to China One Day*. Springer Publishing, h. n., 155–157.

MacDonald–Ferguson, 2015

MacDonald, Bruce W. – Ferguson, Charles D.: Chinese Strategic Missile Defense: Will It Happen, and What Would It Mean? <https://www.armscontrol.org/act/2015-11/features/chinese-strategic-missile-defense-will-it-happen-and-what-would-it-mean> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 3.).

Matsumoto, 2012

Matsumoto, Haruka: The First Taiwan Strait Crisis and China's „Border” Dispute Around Taiwan. *Eurasia Border Review*, 3. évf., különszám, 75–91. https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/eurasia_border_review/Vol3SI/matsumoto.pdf (utolsó letöltés: 2025. október 15.).

Meihua Shiji, 2021

Meihua Shiji: Qian Xuesen – Under the Shadow of McCarthyism. <https://usdandelion.com/archives/5210> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 7.).

Pillsbury, 2016

Pillsbury, Michael: *The Hundred-Year Marathon*. Henry Holt and Co., New York.

Shen–Xia, 2015

Shen, Zhihua – Xia, Yafeng: *Mao and the Sino-Soviet Partnership 1945–1959: A New History*. Lexington Books, Maryland.

Smil, 1999

Smil, Vaclav: China's Great Famine: 40 years later. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1127087/> (utolsó letöltés: 2025. október 16.).

Southerland, 1985

Southerland, Daniel: Chinese Leader Criticizes 'Star Wars' Defense Plan.

The Washington Post, augusztus 6. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1985/08/06/chinese-leader-criticizes-star-wars-defense-plan/eo8a7364-68f9-4d4c-89e7-55157b836aef/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 17.).

Spyspace, 2023

Spyspace: Project Chestnut: Why the US Secretly took China on a Tour of CIA HQ.

<https://spyscape.com/article/project-chestnut-the-us-secretly-gave-china-a-spy-tour-of-cia-hq> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 23.).

Stokes, 1999

Stokes, Mark A.: *China's Strategic Modernization: Implications for the United States*. US Army War College Press, h. n.

Taubman, 1981

Taubman, Philip: U.S. and Peking Join in Tracking Missiles in Soviet. *The New York Times*, június 18. <https://www.nytimes.com/1981/06/18/world/us-and-pekings-join-in-tracking-missiles-in-soviet.html> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 23.).

The Institute of Contemporary China Studies, 2010

The Institute of Contemporary China Studies „640”工程: 中国第一代反弹道导弹防御工程研制始末 [640-es projekt: Kína első generációs ballisztikus rakétavédelmi rendszerének fejlesztése]. <https://web.archive.org/web/20140714211954/http://www.iccs.cn/contents/457/8870.html> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 11.).

Wang–Zhang–Li, 2013

Wang, Zhigang – Zhang, Liwei – Li, Xiaodong: 毛泽东与两弹一星 [Mao Zedong és a két bomba, egy műhold]. <http://dangshi.people.com.cn/n/2013/0527/c85037-21624030.html> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 28.).

Yang, 2012

Yang, Jisheng: *Tombstone – The Great Chinese Famine 1958–1962*. Farrar, Strauss and Giroux, New York.

==== Sajtó ====

The New York Times, 1981

The Washington Post, 1985

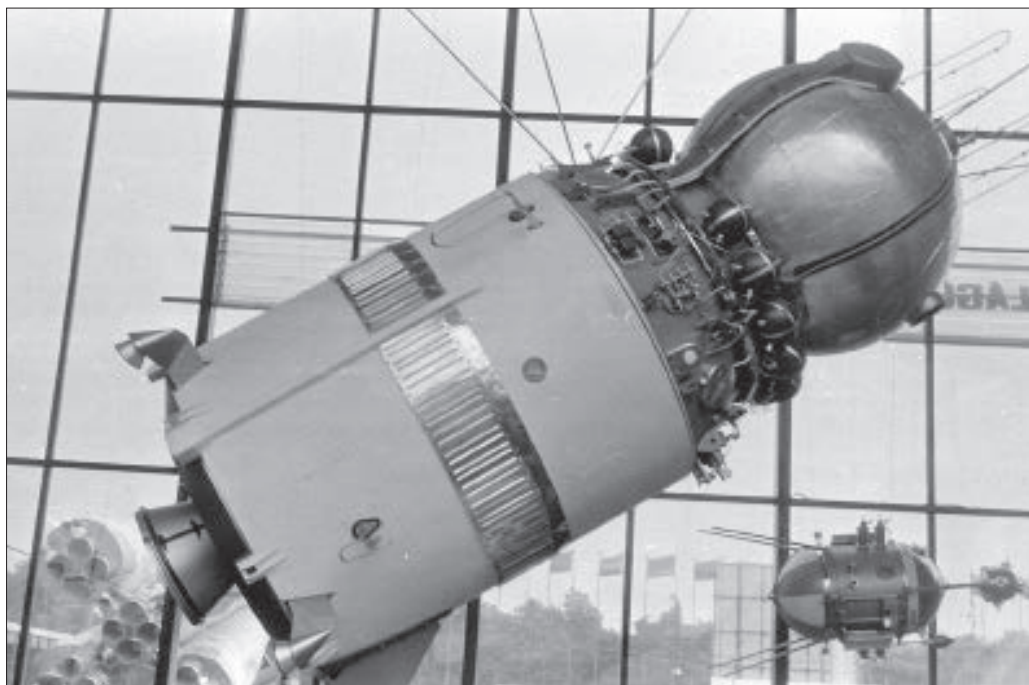
/ The Space Program of the People's Republic of China from its Beginnings to 1989 /

In 1956, influenced by the geopolitical events of the preceding years and largely due to the threat posed by nuclear weapons, China began developing its own missiles and, in connection with this, its own space program. Mao Zedong was determined to make China a nuclear power, while the space program served more as propaganda, intended to demonstrate the country's strength and capabilities. Many of the programs that were launched were often cancelled or suffered serious delays due to domestic political struggles, such as the wave of violence during the Cultural Revolution. Nevertheless, China achieved significant results while striving to get the most out of its relations with the Soviet Union and then the United States. In the period leading up to 1989, particularly during the era marked by Deng Xiaoping, several reforms and programs were launched which, through consistent implementation, ultimately ensured not only the country's current economic performance but also the world-class level of Chinese space activities. In this paper, we also examine some of the relevant intelligence sources and the deeper developments in the geopolitical sphere which had an impact on the Chinese space program.

Kulcsszavak

=====

hidegháború, Kína, űrpolitika

A Szovjet tudomány és technika 50 éve, jubileumi kiállítás a BNV területén 1967. szeptember 1–24. között.
A hordozórakéta nélküli Vosztok űrhajó.
Budapest XIV., Városliget, 1967.

Fortepan / Péterffy István

===== Nagy Péter =====

/// Az Interkozmosz mint a propaganda eszköze

Vietnám, Kuba és Afganisztán a világűrben

A világűr és annak felfedezése 2025 júniusa óta ismét a közvélemény és a tudományos élet fókuszába került Magyarországon. Negyvenöt évvel Farkas Bertalan után ismét magyar állampolgár repült a világűrben. Ezzel Magyarország azon országok szűk csoportjába került, amelyeknek egynél több állampolgára vett részt emberes űrrepülésen.¹ Kapu Tibor küldetése a magyar tudományos közösség számára kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen várhatóan számos új, tudományosan hasznos eredménnyel szolgál majd. Ugyanakkor az esemény a magyar „nemzeti űrmítosz” alakulása szempontjából is mérőöldkőnek tekinthető. Slava Gerovitch² az MIT orosz származású amerikai tudománytörténésze rámutatott arra, hogy az űrkutatás történetének nemzeti kontextusban történő elbeszélése során különböző mesternarratívák formálódnak, amelyek minden országban a saját kulturális és nemzeti közeg specifikus elemeivel gazdagodnak.³ Ez a jelenség napjainkban Magyarország esetében is világosan megfigyelhető. A Farkas Bertalan és Kapu Tibor közötti szimbolikus kontinuitás – amelyet többek között a médiamegjelenésekben visszatérő motívumok, például a TV Maci vagy a „magyaros” ételek űrbe juttatása is erősít – a hazai űrrepülés hagyományainak folytonosságát, valamint az űrrepülésnek mint a nemzeti nagyság és tudás szimbólumának a hangsúlyozását szolgálja. Mindez azt mutatja, hogy a magyar nemzeti űrmítosz formálódik és intézményesül. E folyamatnak újabb

1 == Ugyanakkor az Ax-4 küldetésen az amerikai parancsnokon kívül a legénység másik három tagja országának (Lengyelország, Magyarország és India) a második állampolgára, aki űrutazáson vesz részt, továbbá mind a három ország első polgára az Interkozmosz-program keretében repült az űrbe (1978, 1980 és 1984). <https://www.axiomspace.com/missions/ax4> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

2 == <https://math.mit.edu/directory/profile.html?pid=1160> (utolsó letöltés: 2025. október 22.)

3 == Gerovitch, 2015.

lendületet adhat a kormányzat közelmúltbeli bejelentése is, miszerint Kapu Tibor küldetésének tartalék űrhajósa, Cserényi Gyula szintén űrrepülést fog végrehajtani a közeljövőben.⁴ Az űrrepülés(ek) éppen ezért kitűnő lehetőséget kínál(nak) arra is, hogy a magyar történettudomány fokozott figyelmet fordítson az űrtörténeti kutatásokra – mind a nemzetközi, mind a hazai vonatkozások feldolgozására –, különös tekintettel az űrverseny történetére, az űrpropagandára, valamint az űrkutatás és a legitimáció, identitásépítés, illetve politikai reprezentáció közötti összefüggésekre.

Magyarország vonatkozásában mindeddig nem születtek komplex történeti és társadalomtudományi elemzések az űrkutatás, az űrverseny és az űrpropaganda hatásairól, e terület továbbra is feltáratlan kutatási mezőnek számít. Ez részben érthető is, hiszen Magyarország nem tartozott az űrverseny aktív alakítói közé.

A nemzetközi űrtörténeti kutatások központja kezdetektől fogva az Egyesült Államok volt, ahol az 1960-as évektől, párhuzamosan az űrverseny eseményeivel, megjelentek az első kronologikus feldolgozások az amerikai űrtevékenységről. Ennek egyik alapvető oka az 1958-ban elfogadott törvény, amely létrehozta a NASA-t, az Amerikai Egyesült Államok polgári űrkutatási szervezetét. A jogszabály nemcsak a tudományos kutatások és technológiai fejlesztések előmozdítását írta elő, hanem a társadalmi kommunikáció és ismeretterjesztés feladatát is a szervezet hatáskörébe utalta.⁵ A NASA-nak tehát nem csupán az űrkutatási programokat kellett koordinálnia, hanem a világűr iránti közérdeklődést is fenn kellett tartania, ezzel tematizálva az amerikai közbeszédet. E cél elérésének viszonylag alacsony költségű, ám rendkívül hatékony eszközét jelentette az űrkutatás és különösen a holdra szállással elnyert „győztes űrverseny” narratívájának folyamatos feldolgozása és napirenden tartása. A NASA ezenfelül tudatosan törekedett arra, hogy historiográfiai keretbe illessze az űrversenyt: ezzel egyrészt saját intézményi jelentőségét igyekezett megerősíteni a kormányzati forráselosztás során, másrészt az amerikai soft power és a nemzeti önkép formálásának hatékony és költségtakarékos eszközeként is szolgált.⁶ Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy az 1980-as évekre az űrtörténet önálló aldiszciplínává vált az amerikai történetírásban.⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a munkák az eseménytörténet (amerikai) vonatkozásainak feldolgozásában mindmáig alapvető szakirodalomnak tekinthetők. Ugyanakkor nem kevésbé indokolt,

4 == Lásd: <https://hirado.hu/szemely/kapu-tibor-hunor/>; (utolsó letöltés: 2025. október 22.) <https://hirado.hu/szemely/cserenyi-gyula-hunor/>; (utolsó letöltés: 2025. október 22.) <https://hirado.hu/szemely/farkas-bertalan/>; (utolsó letöltés: 2025. október 22.) <https://hunor.gov.hu/>. (utolsó letöltés: 2025. október 22.)

5 == <https://www.nasa.gov/history/national-aeronautics-and-space-act-of-1958-unamended/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.)

6 == Néhány szerzőt érdemes kiemelni ebből a korai korszakból: Edward Clinton Ezell, Linda Neuman Ezell, James M. Grimwood, John M. Logsdon. Munkáik elérhetőek a NASA oldalán: <https://www.nasa.gov/history/history-publications-and-resources/nasa-history-series/#more> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

7 == Hade–Chamberlain (szerk.), 1981.

hogy a bennük megjelenő értelmezéseket és narratív kereteket legalább olyan kritikai szemmel vizsgáljuk, mint az ugyanebből az időszakból származó szovjet kiadványokat. E kritikai szemléletmód jelenik meg az angol származású történész, Rip Bulkeley 1991-ben megjelent *The Sputnik Crisis and Early United States Policy: A Critique of the Historiography of Space* című monográfiájában is. A szerző 1945-től 1957-ig, az első szovjet műholdak felbocsátásáig vizsgálja az Egyesült Államok űrkutatáshoz és rakétaprogramhoz való viszonyát, korabeli források széles körére támaszkodva. Már a mű címe is beszédes: Bulkeley arra hívja fel a figyelmet, hogy az űrverseny korai szakaszában való amerikai részvételtől szóló történeti narratívák jelentős mértékben az amerikai űrpropaganda hatása alatt születtek. Megítélése szerint e narratívákat felül kell vizsgálni, az eseményeket pedig újra kell értelmezni a titkosítás alól időközben feloldott dokumentumok, valamint korábban nem kutatott források és szemtanúi visszaemlékezések bevonásával.⁸ Ennek nyomán a kétezres évek fordulóján további jelentős elmozdulás történt. Asif A. Siddiqi, aki az űrtörténet-kutatás nemzetközi szaktekintélye, jelenleg a Fordham University tanára⁹ és a témában számos alapvető munka szerzője, 2000-ben jelentette meg a *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945–1974* című monográfiáját, amely a nemzetközi kutatások egyik alapművének tekinthető. A szerző a szovjet rakéta- és űrprogram fejlődését 1945-től kezdve vizsgálja, széles körű orosz nyelvű forrásanyagra, valamint a programban részt vevő szakemberek visszaemlékezéseire támaszkodva. Siddiqi munkájának különös érdeme, hogy az űrpropaganda fogalmát nem csupán politikai vagy kommunikációs eszközként, hanem tudományos kategóriaként határozza meg, és részletesen bemutatja annak kialakulását, jellemzőit és főbb narratíváit a Szovjetunióban. Műve mérőöldkönek számít, mivel ezt követően egyre több, az űrversenyt immár nem kizárólag amerikai nézőpontból vizsgáló, komplexebb elemzés jelent meg. Ennek hátterében az 1990-es évek levéltári forradalma állt: ekkor vált kutathatóvá számos szovjet dokumentum, és publikálhatóvá több, a programban részt vevő mérnök és tudós – köztük Boris Chertok – visszaemlékezése.¹⁰ Chertok négyrészes memoárja egyrészt megerősítette Siddiqi következtetéseit, másrészt mikrotörténeti szinten, a rakétatervező kollektívák, mérnökök és a politikai döntéshozatal viszonyát is árnyaltan bemutatta. Ennek is köszönhetően a 2000-es évektől az űrtörténeti kutatásokban fokozatosan előtérbe került a kulturális és társadalmi dimenziók vizsgálata. A nemzeti űrtörténetek értelmezésében a kutatók egyre inkább az identitás, a mítoszteremtés és a szimbolikus reprezentáció kérdéseire összpontosítottak. Az űrpropaganda immár nemcsak politikai kommunikációként, hanem a társadalmi emlékezet és a kulturális identitás részeként került értelmezésre, valamint a szemléletváltás révén az űrtörténet

8 == Bulkeley, 1991.

9 == <https://www.asifsiddiqi.com/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.)

10 == Lásd: Chertok, 2005; 2006; 2009; 2011.

írás egyre inkább polarizálódott. Így a kutatói érdeklődés részben az összehasonlító elemzések felé fordult – különösen az amerikai és a szovjet űrpropaganda párhuzamainak, illetve a holdverseny utáni időszak vizsgálatának irányába. Megjelentek a kisebb léptékű témák is, amelyek az egyéni sorsokat, visszaemlékezéseket és a tudományos közösségek belső konfliktusait elemzik, rávilágítva arra, miként hatott az űrpropaganda a szovjet tudósok és űrhajósok személyes viszonyaira, együttműködésére és identitására. E fejlemények nyomán az űrkutatás története egyre inkább beágyazódott a politika-, társadalom- és kultúrtörténet elemzési kontextusaiba. Napjainkban a kutatások fókusza elmozdult az összefoglaló munkák felől a kevésbé feldolgozott témák felé, mint például a Globális Dél szerepe az űrversenyben,¹¹ vagy a politika, az űrpropaganda és a tudományos-fantasztikus irodalom közötti kapcsolatok vizsgálata.¹² Jelenleg azonban alig áll rendelkezésre érdemi tudás arról, hogy ezek a globális folyamatok miként jelentek meg és milyen politikai-társadalmi-kulturális hatással bírtak magyar kontextusban.

Az űrkutatás hazai értelmezéseinek vizsgálata nem csupán a korszakra jellemző narratívák dekódolását teszi lehetővé, hanem új megvilágításba helyezi a magyar űrhajósok szerepét is. Ez a nézőpont egyúttal hozzájárulhat a Kádár-korszak hétköznapi valóságának, valamint kulturális és politikai közegének mélyebb megértéséhez. Különösen fontos szerepet játszhat az állampárt legitimációs törekvéseinek vizsgálatában, tekintettel arra, hogy a modernizációs ideológiára hivatkozva gyakorolt uralom a szovjet űrpropagandával és űrhajósokkal kapcsolódott össze, amelynek verbális és vizuális szimbólumai a mindennapokat is áthatották. A hazai történettudományi munkákban a feldolgozott események közül Jurij Gagarin 1961-es magyarországi látogatása,¹³ valamint Farkas Bertalan 1980-as űrrepülése említhető. Utóbbi dokumentumait a Magyar Nemzeti Levéltár forráskiadványban adta közre.¹⁴ Habár az 1980-as években számos ismeretterjesztő és tudománypopularizáló mű született – például az Űrhajózási lexikon¹⁵ –, ezek elsősorban technikai és kronologikus megközelítésűek voltak. Az űrverseny, az űrtörténet és az űrpropaganda hazai társadalomtörténeti kontextusban tehát feltárára váró kutatási terület. Fontos hangsúlyozni, hogy az űrtörténet és különösen a szovjet űrpropaganda hatásai nem múltak el a hidegháború végével. Bizonyos elemei tovább élnek a kollektív emlékezetben, beépültek a helyi identitásokba, és napjaink közéleti diskurzusaiiban – akár viták, konfliktusok formájában – is tetten érhetők. Csak egyetlen példa: a 2012-ben elfogadott törvény értelmében sem szervezet, sem közterület nem viselheti olyan személy nevét, *„aki a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek meg-*

11 == <https://www.asifsiddiqi.com/work/coast-58c8b> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

12 == Banerjee (szerk.), 2018.

13 == Kocsis, 2011; Kult, 2018: 316–326.

14 == Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011.

15 == Almár–Horváth (szerk.), 1984.

alapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában vezető szerepet töltött be”.¹⁶ A jogszabály a Magyar Tudományos Akadémiát jelöli ki a vitás esetek elbírálására. Állásfoglalásuk szerint Jurij Gagarin személye nem tartozik a törvény tiltó hatálya alá,¹⁷ így a 66 érintett településen nem szükséges módosítani azokat a közterület-elnevezéseket, amelyek órá utalnak.¹⁸ Mindez azt jelzi, hogy az űrtörténet és az űrpropaganda nem pusztán történeti kuriózum, hanem napjainkban is élő, vitákat kiváltó jelenség, amely új kutatási perspektívákat nyit az emlékezetpolitika, a közterületi reprezentáció, az identitásképzés területein, valamint hatással van a magyar nemzeti űrmítoszra is. Az Interkosmosz-program egyes küldetéseinek bemutatása és komparatív elemzése ezáltal új kontextusba helyezi a magyar űrtörténeti narratívákat. Egyúttal lehetőséget nyújt annak feltárására is, miként hasznosította a szocialista propaganda az 1980-as években az űrrepülést mint jelenséget. Emellett rávilágít arra is, hogy az egyes országok esetében mely elemek kaptak hangsúlyosabb szerepet, valamint e hangsúlyeltolódások milyen jelentőséggel bírtak.

= = A szovjet űrpropaganda jellemzői

Egyes értelmezések szerint¹⁹ az űrverseny elsősorban propagandacélokat szolgált. Noha formálisan tudományos vállalkozásként indult, a Szputnyik fellövésével a Szovjetunió egy új, szimbolikus hidegháborús frontot nyitott, amely az ideológiai küzdelem kiemelt színterévé vált. Ebben az időszakban lényegében mindkét oldal a világűr-felfedezés szimbólumának a foglyává vált, reprezentációs háborút vívtak. A szovjet űrprogram a propagandisztikus győzelmek reprezentálására épült, míg az amerikaiak célja ezek felülmúlása volt. Így sem a szovjetek az elsőségek elérését hajszoló űrprogramja, sem az amerikai holdra szállás nem a tudományos kutatás hosszú távú céljait vagy a technológiai fejlődést szolgáltatta elsődlegesen. Az 1957-ben kezdődő űrkorszak lényegét az alábbi idézet kitűnően fogalmazza meg: *„A korai űrverseny többek között egy diszkurzív harc volt arról, hogy ki jogosult az egyetemes emberiséget képviselni a modern világ legnagyobb történetében. Ki lesz a forгатókönyvírója és a főszereplője az emberiség kozmikus kivonulásának?”*²⁰

Slava Gerovitch értelmezésében a szovjet űrpropaganda egyik legfőbb célja nem a tudományos eredmények bemutatása, hanem egy új, a szocialista modernitáshoz illeszkedő identitás megteremtése volt, amely a „kozmosz” jövő ígéretével legi-

16 == A 2012. évi CLXVII. törvény „egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról”.

17 == https://mta.hu/data/dokumentumok/Osszefoglalo_a_XX.-szazadi_onkenyuralmi_rendszerekhez_kotheto_elnevezesekkel_osszefuggo_elnevezesek_szakmai_vizsgalatarol.pdf (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.)

18 == <https://data2.openstreetmap.hu/utcalista.php> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

19 == Rockwell, 2012: 7–20.

20 == Siddiqi, 2006: 476–477.

timálta a politikai rendszert és annak ideológiai alapjait.²¹ E törekvés jegyében formálta meg a propaganda a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Nagy Honvédő Háború mítoszait és legendáit, amelyek a hivatalos történetírás központi elemeivé váltak. Kalmár Melinda rámutat, hogy Sztálin halálát követően a bolsevik párt és a kommunista ideológia új kihívásokkal szembesült, elsősorban a tudományos-technikai forradalom (TTF) következményeivel, amelyek az élet minden területén éreztették hatásukat.²² A hruscsovi korszakban a TTF a szovjet modernitás kulcsfontosságú jelképévé vált, amelynek látványos megnyilvánulása az űrkutatásban mint csúcstechnológiai ágazatban betöltött vezető szerep volt.²³ Az SZKP XXII. kongresszusán elfogadott program hivatalos politikai rangra emelte a TTF-et, intézményesítve ezzel a tudományos és technológiai haladás ideológiai funkcióját.²⁴ Az űrpropaganda által felépített mitikus és identitásteremtő narratívák nem csupán a rendszer önigazolását szolgálták, hanem oktatási és szocializációs szerepet is betöltöttek. A „tudományos haladás” eszméje a társadalom ideológiai integrációját és a szocialista modernizációba vetett hit megerősítését szolgálta. Az új narratívák a párt és az ideológia felsőbbrendűségének hangsúlyozására épültek, céljuk a rendszer történelmi szükségszerűségének igazolása volt.

Az új narratívák *tartalmát* alapvetően a párt és az ideológia felsőbbrendűségének hangsúlyozása határozta meg, céljuk pedig a rendszer egyedülállóságának és történelmi szükségszerűségének igazolása volt. Ezeknek a narratíváknak a *funkciója* a párt hatalomgyakorlásának legitimációja volt, miközben az ideológiai nevelés eszközeivé is váltak. Ez a logika az űrpropaganda esetében is érvényesült: a szovjet állam fokozatosan alakította ki a saját mesternarratíváját az űrkutatás vonatkozásában, amelynek középpontjában az „alapító atya” mítosza állt. A nemzeti kontextusban konstruált űrtörténeti elbeszélések közül ez különösen markáns formát öltött, és máig meghatározza az erről szóló társadalmi diskurzust a szovjet–orosz kulturális-politikai térben. Ennek kulcsfigurái és szimbólumai – röviden összefoglalva – a következők: Ciolkovszkij: a mint teoretikus, aki megalkotta az űrutazás elméleti alapjait; Gagarin: az első ember a világűrben; a Vosztok: az első űrhajó; Lajka kutya: az első élőlény a világűrben; és a Szputnyik: az első műhold a világűrben. A szovjet–orosz űrpropaganda egyik alapvető törekvése az volt, hogy az emberi űrtevékenység globális narratívájában az űrbe vezető út első lépéseit saját szereplőivel azonosítsa.

A mesternarratíva középpontjában a kollektív hősiesség és a tervszerűen kivívott technológiai, politikai eredmények álltak.²⁵ A hős űrhajós – a forradalmár, a vöröskatona, a partizán és az élmunkás hősök mellett – munkájában és ideoló-

21 == Gerovitch, 2015: 3–4.

22 == Kalmár, 2014: 72–75.

23 == Uo. 84–86.

24 == Uo. 187–188.

25 == Siddiqi–Andrews (szerk.), 2011: 29–32.

giai lojalitását tekintve is kifogástalannak bizonyult. Egzisztenciális önazonosságának konstitutív elemét képezte a kommunista jövőbe vetett hit, amelynek fontos pillére az ideológiából fakadó folyamatos fejlődésszemlélet. Ennek megfelelően az űrhajósok generációja a természet (szűzföldek, világűr) meghódítását követően a kapitalizmus fölötti diadalra predestináltatott. A szovjet propagandát az űrversenyben is a harcias retorika jellemezte. Az amerikai diskurzusban a kutatás szó dominált, a szovjet terminológia ezzel szemben a meghódítás kifejezését használta, amely az űrverseny ideológiai-kulturális és geopolitikai tétjét jelezte.²⁶ A világűr ily módon nem csupán a tudományos verseny terepe volt, hanem üdvtörténeti jelentőséggel is bírt, ahol a szovjet ember végső soron beteljesítheti történelmi küldetését. Az orosz kulturális közegben a rakétákkal és csillagászzal foglalkozás viszonylag régre nyúlik vissza, a 17. század közepére, és annak megjelenése a nyilvánosságban a 19. század utolsó harmadától számítható jelentősnek, Ciolkovszkij munkásságának is köszönhetően.²⁷ Ez szervesen illeszkedett abba az optimista szemléletű filozófiai és kulturális orosz mozgalomba, amely mintegy spirituális áhítattal tekintett a világűr és annak meghódítása felé.²⁸

E narratív elemekből felépített idea szolgált alapul az űrhajóskultusz társadalmi és kulturális intézményesüléséhez.

A szovjet űrpropaganda által konstruált narratívák egymással összefüggő, egymást erősítő jelentéshálózatot alkottak. E narratív szerkezet egyik központi eleme a folyamatos fejlődés marxista–leninista ideológiából levezetett eszménye volt, amely a történelmi haladást a kommunizmus felé vezető szükségszerű és visszafordíthatatlan folyamatként értelmezte. Ennek a konstrukciónak a lényege, hogy mind a társadalmi, mind a technikai fejlődés a kommunista ideológia helyességének és omnipotens mivoltának a bizonyítéka, illetve következménye. A szovjet űrprogram sikerei e narratívába illeszkedve váltak a kommunista modernizáció szimbolikus eredményeivé. A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XXI. (1959)²⁹ és XXII. (1961)³⁰ kongresszusán Hruscsov a догнать и перегнать (utolérni és megelőzni) jelszavával deklarálta, hogy húsz éven belül létrejön az a gazdasági és társadalmi fundamentum, amelyre belátható időn belül a kommunizmus teljes struktúrája felépíthetővé válik. A fejlődés másik meghatározó dimenzióját a tudományos-technológiai előrehaladásba vetett hit jelentette, amely ugyancsak ideológiai megalapozottságú volt. German Tyitov, a második szovjet űrhajós ezt így fogalmazta meg: „*A Vosztok – az űrkorszak Aurórája*”,³¹ utalva ezzel arra, hogy az űr meghódítása

26 == Gerovitch, 2015: 4.

27 == Siddiqi–Andrews (szerk.), 2011: 29–32.

28 == Gerovitch, 2015: 3.

29 == Fedor, 1959.

30 == Fedor, 1962.

31 == Tyitov, 1976: 7.

a szovjet történelmi küldetés új korszakát is jelöli. A marxizmus-leninizmus ebben a diskurzusban tudományos világmagyarázatként jelent meg, amelynek érvényességét a technikai haladás (különösen az űrkutatás) eredményei igazolták. Ez a gondolati konstrukció kulminált 1961. április 14-én, amely szimbolikusan a szovjet civilizáció csúcspontjaként is értelmezhető. Kalmár Melinda arra is felhívja a figyelmet, hogy a szovjet fél tisztában volt azzal a nyomással, amelyet az Egyesült Államok a TTF kapcsán gyakorolt: a kapitalista modernitás fejlettségét nem a rakétákban, hanem a mindennapi élet kényelme révén (életmód, háztartási eszközök, gépkocsik stb.) igyekezett bemutatni (pl. „konyhavita”, 1959).³² A Vörös téren, az ünneplő tömeg előtt Nyikita Hruscsov és Jurij Gagarin kéz a kézben jelenítette meg az ideológia felsőbbrendűségét, a párt és az új ember egységét, a politikai és technikai modernitás szimbolikus összefonódását.³³ Az esemény egy tágabb civilizációs narratívába illeszkedett, ahol a Kelet – allegorikus formában – lekörözte a Nyugatot. A szovjet Vosztok (jelentése: Kelet) űrhajó megelőzte az amerikai Mercury-űrprogramot, amelynek az volt a célja, hogy Alan Shepardet juttassa el első emberként a világűrbe. A szovjet ember így nem csupán résztvevője, hanem hordozója is lett a történelmi haladásnak.

Az űrhajós-mítosz és az ahhoz kapcsolódó identitásnarratívák, valamint az űrpropaganda legitimációs funkciója szempontjából különös jelentőséggel bírt az a diszkurzív gyakorlat, amely az űrhajósok és az uralkodó párt közötti pozitív viszonyt emelte ki. A hős űrhajós, mint a kozmosz meghódítója, ideológiai lojalitásban is példaképpé vált. Az űrhajós, mint „a kozmosz Kolumbusza”, egyszerre jelent meg a szovjet tudományos racionalitás (dialektikus materializmus) és a párt-hűség szimbolikus reprezentánsaként. A párthoz való tartozás morális erőforrásként jelenik meg az űrhajós önértelmezésében, amely hősieks küldetése elvégzésében motiválja és segíti. Ezt a szerepfelfogást mind Gagarin,³⁴ mind Tyitov³⁵ expliciten megfogalmazta önéletrajzi írásaiban.

A propaganda legitimációs funkciója a párt aktuális hatalmi érdekeihez igazodva dinamikusan alakult. Ennek egyik plasztikus példáját az első űrhajósok reprezentációs stratégiái mutatják. Az 1964-es Hruscsov–Brezsnyev-hatalmváltást követően a hivatalos propaganda kizárólag azokat a – korábban marginális – felvételeket kezdte terjeszteni, amelyeken az űrhajósok nem Hruscsov, hanem Brezsnyev társaságában szerepeltek. Az űrhajós és a párt közötti kapcsolat legitimációs szerepét jól mutatja az új pártvezető reprezentációs igénye.³⁶ Az űrpropaganda ideológiai narratívái között külön említést érdemel a tudományos ateizmus dis-

32 == Kalmár, 2014: 194–195.

33 == Siddiqi–Andrews (szerk.), 2011: 44.

34 == Gagarin, 1962: 126–129.

35 == Tyitov, 1976: 12–16.

36 == Uo. 113.

kurzusa, amely szintén a kommunista ideológia legitimációs rendszerének szerves részét képezte. A tudományos ateizmus nem csupán a vallással szembeni kulturális és hatalmi küzdelem eszköze volt, hanem a szocialista világnézet koherens tudományos alapokra való építésének kísérleteként is értelmezhető. E narratíva egyik legismertebb retorikai toposza Jurij Gagarinhoz köthető, aki űrrepülése kapcsán azt nyilatkozta, hogy nem látta sem a mennyországot, sem Istent, ezzel a kijelentésével implicit módon tagadva a vallásos transzcendencia érvényességét, közvetlenül is megkérdőjelezve az egyházaknak és tanításaiknak a létjogosultságát. A Hruscsov-korszakban az antiklerikális kampány új formájaként jelent meg a „pozitív ateizmus” koncepciója, amely a nyílt elutasítás helyett a vallásellenességet tudományos-felvilágosító keretbe ágyazva próbálta érvényesíteni. Ennek célja nem csupán a vallás társadalmi befolyásának gyengítése volt, hanem annak kulturális helyettesítése is. A vallási ünnepeket szocialista állami ceremóniák, társadalmi ünnepek váltották fel. A kulturális tér szimbolikus elfoglalásával és átalakításával így a templomok helyére a planetáriumok léptek.³⁷

A szovjet űrpropaganda elemzése során elengedhetetlen a vizuális és verbális reprezentációs stratégiák sajátosságainak feltárása. A nyilvánosság számára közvetített tartalmakat markáns szelektivitás jellemezte: az űrprogram technikai részletei, a fejlesztések folyamatai, valamint az előkészületek operatív aspektusai jellemzően háttérben maradtak, a jövőbeli missziókra vonatkozó terveket pedig nem hozták nyilvánosságra. A kudarcokat következetesen elhallgatták. Így a narratíva kizárólag a sikerre koncentrált, a történeti folyamat linearitását és ideológiai beteljesülését sugallva. Az űrverseny kezdetén elért szovjet eredmények *elsőségek* vagy *szenzációk* voltak. Ebben az időszakban az űrkutatás még olyannyira gyerekcipőben járt, hogy minden űreszköz felbocsátása legalábbis hírnek számított – a korabeli ismeretterjesztő kiadványokban táblázatos fejezetben összesítik az 1957-től felbocsátott űreszközöket és jellemzőiket (üres helyet hagyva a lelkes érdeklődőknek a továbbiak feljegyzéséhez).³⁸ Ezek a küldetések nagy figyelmet kaptak, a nyilvánosságra tematizáló hatással bírtak, megjelentek a sajtóban, kiadványokban, filmhíradókban, a hangulatjelentésekben vagy a párt vezetőinek beszédeiben.

A hadsereg, amely az űrprogram kulcsszereplője és finanszírozója volt, soha nem jelent meg expliciten a propagandában. Ennek oka az volt, hogy a katonai jelenlét hangsúlyozása összeegyeztethetetlen lett volna a szocializmus békés és tudományos célkitűzéseiről szóló hivatalos narratívával. Ez látszólag ellentmondásban áll a korábban említett harcias retorikával, ám ebben az összefüggésben a „küzdelem” elsősorban az ember és a természet viszonyára vonatkozott: az erőforrásokat nem fegyverre, hanem űrrakétára, nem háborúra, hanem a természet legyőzésére,

37 = Mauer–Richers–Rüthers–Scheide (szerk.), 2011: 57–78.

38 = Lásd: Kulcsár, 1962; Nagy, 1962.

a világűr meghódítására kellett allokálni. Hasonló logika mentén a rakéta mint technikai eszköz, valamint az űreszközök ábrázolása is visszafogott és gyakran stilizált, sőt naiv vizualitással jelent meg. A képanyagok jelentős részét retusálták, a valósághű technikai részleteket mellőzve, szinte gyermeki egyszerűséggel jelenítve meg a kozmosz meghódításának eszközeit. Érdekesség, hogy miközben a rakéta mint technológiai objektum a propagandában redukált jelentőségű maradt, fegyverként – a katonai hatalom demonstratív eszközeként – a Hruscsov-korszakban rendszeres szereplője lett a Vörös téri díszszemléknek. A tudományos-technikai elit, vagyis a mérnökök és kutatók neve szintén háttérben maradt: életükben nem jelenhettek meg a nyilvánosságban, csak haláluk után vált lehetségessé nevük említése.³⁹ Ehelyett a hivatalos kommunikáció olyan szóvivőket szerepeltetett, akiknek – valós vagy szimbolikus – kapcsolatuk az űrprogrammal alig vagy egyáltalán nem volt, viszont jól illeszkedtek az ideológiai narratíva formai követelményeihez. Ilyen volt Anatolij Blagonravov professzor vagy Leonyid Szedov akadémikus.⁴⁰ A hangsúly tehát nem a program reális működtetőire, hanem a stilizált figurákra került.⁴¹ A szovjet tudományos és technológiai eredmények propagandacélú felnagytítása – különösen Hruscsov vezetése idején – nem csupán a belső legitimáció, hanem a nemzetközi politikai nyomásgyakorlás egyik eszközeként is szerepet kapott. Ez a diskurzus a stratégiai elrettentés és a politikai befolyásolás eszközzé vált: a nyilvános nyilatkozatokban és médiamegjelenésekben a rakéták, mint a szovjet technológiai felsőbbrendűség szimbólumai jelentek meg, gyakran fenyegetés formájában. E retorikai és politikai stratégia szorosan összefonódott az űrpropaganda külpolitikai dimenzióival. Így a technológiai siker nem csupán a tudományos fejlődés szimbóluma volt, hanem a szovjet világrendszer életképességének és külpolitikai súlyának igazolása is.⁴²

= = Vietnám, Kuba és Afganisztán emberes űrrepülései az Interkozmosz-programban

A Szovjetunió és a szocialista országok között az űrkutatási együttműködés kezdetei 1957-re nyúlnak vissza, ám ez intézményes formát csupán az 1960-as évek második felétől öltött. Ennek szervezeti keretét az 1967-ben létrehozott Interkozmosz biztosította, amelynek alapító tagjai Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK, Románia és a Szovjetunió voltak. A hivatalosan a békés célú világűr kutatás előmozdítására létrehozott szervezet tevékenysége elsősorban a fizika, a meteorológia, a biológia és az orvostudomány, a távközlés, valamint a természeti erőforrás-kutatás területére összpontosult. Az együttműködés

39 == Siddiqi, 2000: 169.

40 == Siddiqi–Andrews (szerk.), 2011: 66.

41 == Uo. 2011: 63.

42 == Fischer, 2014: 154–157, 164–167, 171–175, 183–187, 201–205.

keretében sor került több műhold pályára állítására, majd 1976-ban meghirdették az emberes űrrepüléseket (ebben közrejátszhatott a NASA bejelentése, hogy a hamarosan rendszerbe álló űrsiklókon biztosítják az űrutazás lehetőségét külföldiek számára). Már ekkor rögzítették a szovjet fél részéről, hogy a szocialista országok űrhajósai vadászpilóták közül kerüljenek ki, a repülések időtartama pedig egy hét lesz, valamint meghatározták a sorrendet is. Elsőként azok az államok – Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK – kaptak lehetőséget, amelyek tudományos hozzájárulása kiemelkedő volt a szervezet működéséhez, ezt követően pedig az orosz ábécé rendje szerint kerültek sorra a további résztvevők.⁴³ Az Interkozmosz-program keretében 1977 és 1988 között számos emberes űrrepülés valósult meg. Ezek során előbb a szocialista, majd a kapitalista és el nem kötelezett államok űrhajósai is részt vettek szovjet közreműködéssel. A program során a szovjet érdekszférán kívüli országoknak felajánlott űrrepülések a Szovjetunió tudományos presztízsét és politikai befolyását erősítették, így a soft power-eszköztár fontos elemévé váltak.⁴⁴

Jelen elemzés Vietnám, Kuba és Afganisztán esetét vizsgálja (a sorrend az űrrepülések időrendjét tükrözi). Ezek az Európán kívüli szocialista országok nem tartoztak a program „első turnusához”. Mindazonáltal mindhárom ország esetében kapcsolódott a szocialista berendezkedéshez forradalmi-háborús környezet. A gyarmati múltból fakadó társadalmi és gazdasági viszonyok, valamint a centrumon kívüli geopolitikai helyzet is hozzájárultak ahhoz, hogy az űrutazásokhoz fűződő narratívák kiemelt jelentőséget kapjanak mind a helyi politikai vezetés, mind a Szovjetunió szemszögéből. E keretben az űrhajós szerepe többdimenziós: egyszerre szimbolizálta a Szovjetunióval fennálló szövetséget mint az egyenrangú államok közötti nemzetközi együttműködés és az önzetlen internacionalista támogatás megtestesülését, a szocialista elköteleződést, valamint a gyarmati múlt elmaradottságából és elnyomásából való kilépést. Az, hogy az Interkozmosz-program jelöltjeit vadászpilóták közül válasszák ki, szovjet feltétel volt. Ugyanakkor ezekben az országokban az űrhajós katonai hátterének kihangsúlyozása a legitimációs narratíva részévé vált. A propaganda egyszerre emelte ki az űrkutatás békés jellegét és jelenítette meg az űrrepülést végrehajtó személyben a szocialista rendszer védelmezőjét. Ez a kettősség különösen nagy jelentőséggel bírt azokban az államokban, amelyek háborús tapasztalatokkal rendelkeztek, vagy éppen aktuálisan fegyveres konfliktust vívtak. A sorrend szempontjából figyelemre méltó, hogy 1980-ban három Interkozmosz-űrrepülés történt: előbb a magyar, majd a vietnámi, végül a kubai küldetés (május és szeptember között). A három misszió közül kettő esetében a propagandisztikus szempontok különösen erőteljesen jelentek meg, amelyek forrása ráadásul azonos narratív keretbe illeszkedett. A nemzeti űrmítoszok kialakításában meghatározó szerepet játszott a szovjet űrpropagandához s ezen keresztül az „alapító atyákhoz”

43 == Burgess–Vis, 2016: 1–10.

44 == Uo. 310–311.

való viszonyulás. Az Interkozmosz-program keretében emberes űrrepülést megvalósító szocialista államok esetében az első szovjet űrhajósok kultusza legitimációs keretként működött. Ez azért illeszkedhetett könnyedén a nemzeti narratívákba, mert elegendő volt a szovjet űrhajóskultusz meglévő mintáit adaptálni és tovább örökíteni. Gagarin 1961 áprilisának végétől kezdte meg világ körüli látogatássorozatát (elsőként Csehszlovákiába utazva). A körút állomásait a szovjet szervezők a meghívásokhoz igazodva úgy ütemezték, hogy azok egybeessenek a fogadó országok hangsúlyos, átpolitizált nemzeti ünnepeivel. Így például a lengyelországi látogatást július 22-re, „Lengyelország Újjászületésének Napjára”,⁴⁵ míg magyarországi útját augusztus 20-ra időzítették.⁴⁶

= = = Vietnám

Vietnám és az űrpropaganda összefüggéseinek vizsgálatakor különösen jelentős az „alapító atyákhoz” való viszonyulás. 1962 januárjában German Tyitov, a második szovjet űrhajós Vietnámba látogatott, ahol személyesen találkozott Ho Si Minhhel, a Vietnámi Demokratikus Köztársaság elnökével. A hivatalos narratívák a két szereplő kapcsolatát a lehető legközvetlenebbnek és legbarátságosabbnak igyekeztek bemutatni, különösen a térséget és a nemzetközi kommunista mozgalmat terhelő feszültségek közepette (mint az indokínai konfliktus vagy a szovjet–kínai szakítás). A látogatást hangsúlyosan „népi” mozzanatokkal keretezték – beszámolók szerint közös hajókiránduláson és tengeri fürdőzésen is részt vettek. Ho Si Minh javaslatára még egy szigetet is elneveztek Tyitovról, „hogy a szovjet nép hős fia örökké Vietnámban maradjon”.⁴⁷ Tyitov később a Szovjet–Vietnámi Baráti Társaság elnökeként vállalt szerepet. Tevékenysége során folyamatosan a két nemzet barátságát és a „vietnámi nép függetlenségének ügyét” hangsúlyozta, ezzel a szovjet űrhajóskultusból fakadó szerepét a háborús propaganda keretei közé illesztve.⁴⁸

Vietnám az Interkozmosz-szervezethez az alapítást követően több mint egy évtizeddel, 1979-ben csatlakozott kilencedik tagországgént. Érdekes módon a későn csatlakozó állam nem került a program végére a sorban. Sőt, az közvetve befolyásolta Farkas Bertalan repülését is, azért lett annak időpontja 1980 tavasza, mivel szovjet elvárás volt, hogy az általuk nagyobb propagandaértékűnek tartott vietnámi

45 = = Kulcsár, 1962: 77–103.

46 = = Mivel a dél-amerikai körút után érkezett Magyarországra, egy komló-i hangulatjelentés ezt közölte: „Büszke rá mindenki, hogy Gagarin et. meglátogatta fiatal városunkat és olyan városokkal tarthatjuk ilyen tekintetben egyenrangunak, mint London, Havanna, stb.” MNL BaML XXXV-10 17. óe., Információs jelentés, 1961. augusztus 25.

47 = = Tyitov, 1976: 200.

48 = = Uo. 199–201.

űrrepülés 1980 nyarán, a moszkvai olimpiai játékokhoz igazítva valósuljon meg.⁴⁹ Az űrpropaganda szempontjából a küldetés mindkét résztvevő számára kiemelt jelentőséggel bírt. Vietnám, amely a háború után győztesként állt az Egyesült Államokkal szemben, (a szovjetek támogatásával) megszállta Kambodzsát, ami egyúttal határkonfliktushoz vezetett Kínával.⁵⁰ A küldetés szimbolizálta az ország egysítéséből és az ebből fakadó „békés szocialista építőmunkából” származó eredményeket. Az 1980-as év különösen jelentősnek számított, ekkor ünnepelték Ho Si Minh születésének 90., a Vietnámi Kommunista Párt megalakulásának 50., valamint Vietnám függetlenségének 35. évfordulóját.⁵¹ A Szovjetunió számára az 1979-es afganisztáni bevonulást követő negatív nemzetközi megítélés és annak következményei (mint a moszkvai olimpia nyugati bojkottja) szintén kíváncsossá tették ezt a küldetést. Ezen túlmenően a küldetés a Szovjetunió számára annak bizonyítéka-ként is szolgálhatott, hogy a szuperhatalom támogatja a fejlődő országokat, és nem csupán katonai beavatkozások révén érvényesíti érdekeit. Már a kiválasztás kezdeti szakaszában fontos szempont volt, hogy a leendő űrhajós harcoló vadászpilóta legyen. Ennek megfelelően esett a választás a 33 éves Pham Tuanra (1947–). Személye ideális volt a kommunista vezetés propagandacéljaira: szegényparaszti családból származott, falujából vele együtt mindössze ketten végeztek középiskolát. Már 16 évesen csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, és önként jelentkezett a hadseregbe. Képzettsége alapján a légierő szerelőjeként szolgált, mivel egészségügyi okok miatt kezdetben nem volt alkalmas pilótának. A vietnámi pilótahiány miatt azonban végül a Szovjetunióban pilóta képzést szerzett 1968-ban, és ugyanebben az évben lépett be a kommunista pártba is. Ettől kezdve a háború végéig vadászpilótaként teljesített szolgálatot. Ehhez kapcsolódik Pham Tuan „első hőstette”: 1973-ban elnyerte a Népi Fegyveres Erők Hőse kitüntetést, és századossá léptették elő, miután a legendárium szerint légi harcban lelőtt egy B-52-es amerikai bombázót. A tett egyedülállónak számít a légiharcok történetében, ám a valóságban vitatott; a bombázót valószínűleg a vietnámi légvédelem semmisítette meg. A győzelmet mégis Phamnak tulajdonítják, mivel ennek propagandaértéke lényegesen nagyobb volt.⁵² 1977-ben a Szovjetunióba küldték továbbképzésre a Légierő Jurij Gagarin Akadémiájára, ahol alezredessé léptették elő, és tanulmányai alatt jelölték az Interkozmosz-programba való részvételre. A küldetés során kiemelt figyelmet fordítottak mindazokra az elemekre, amelyek különösen hangsúlyosak lehettek az űrpro-

49 = = Burgess–Vis, 2016: 110. Mivel a vietnámi űrhajós közvetlenül a magyar repülést követően indult, visszatérése azzal a Szojuz–36 űrhajóval történt, amelyet előzőleg a magyar űrhajós használt a Szaljut állomásra való feljutás során, és így azt az űrhajót Hanoiban állították ki.

50 = = Dreyer, 2010: 297–315.

51 = = Burgess–Vis, 2016: 110–124.

52 = = Toperczer, 2001: 65–67.

paganda narratívái szempontjából. A Szojuz–37 űrhajó⁵³ arról az indítóállványról startolt, ahonnan Jurij Gagarint is felbocsátották. Az indítás időpontja pedig min-dössze négy nappal a moszkvai olimpia megnyitója utánra esett. Ennek megfelelő-en az olimpiai faluban és a központi helyszíneken gyakran mutattak felvételeket a szovjet Szaljut–6 alacsony Föld körüli pályán keringő űrállomásról (ahol a küldetés idején tartózkodtak a kozmonauták) a mosolyogva integető vietnámi űrhajós-sal. A jelenség nyilvánvaló politikai üzenetként szolgált mind a vietnámi, mind a szovjet fél részéről az Egyesült Államok felé: az olimpiát bojkottáló országnak egy őket legyőző kommunista állam űrhajósa üzent a világűrből, aki ráadásul egyedüli-ként számított felelősnek az amerikai csúcstechnológiát és felsőbbrendűséget meg-testesítő B-52-es bombázó lelövéséért. Az űrrepülés révén Pham sorrendben a 104. emberként jutott a világűrbe, egyúttal az első vietnámi és az első ázsiai száрма-zású űrhajósként, amivel Vietnám a nyolcadik nemzet lett, amely embert küldött az űrbe.⁵⁴ A küldetés az Interkozmosz-program szokásos menetrendjét követte: közel nyolcnapos űrbeli tartózkodás, különböző nemzeti kísérletek – kristályolvasztás, a vietnámi területek fényképezése, erőforrás-feltárás, növénytermesztési vizsgálatok, valamint orvosi tesztek (hallásra és ízlelésre vonatkozóan). Mindezt azonban kifejezetten vietnámi propagandaszempontból erősítette egy olyan kísérlet, amely az ottani háború vegyi hadviselésének a vietnámi mezőgazdaságra gya-korolt hatásait vizsgálta, s így közvetlenül összekapcsolta a tudományos kutatást a háborús tapasztalatokkal és a politikai propagandával. Űrrepülése során Pham nem csupán a moszkvai olimpia közönségének és sportolóinak küldött üzeneteket: több alkalommal is hangsúlyozta háláját a Vietnámi Kommunista Pártnak, amely lehetővé tette számára a küldetést. Nyilatkozataiban mindezt összekapcsolta azok-kal a kerek évfordulókkal, amelyek Vietnám függetlenségi küzdelmeihez, a kom-munista mozgalomhoz és Ho Si Minh örökségéhez kapcsolódtak. Ezt a legitimá-ció narratívát ugyanakkor árnyalja, hogy a korabeli vietnámi közbeszédből fenn-maradt olyan népi rigmus, amely az éhező lakosság mindennapi nehézségeit állí-totta szembe az űrrepüléssel mint fölösleges presztízskiadással. Ez egyébként meg-feleltethető azoknak az állításoknak, amelyeket a korai űrverseny korszakából fennmaradt magyar hangulatjelentések ellenséges megnyilvánulásként kategorizál-tak.⁵⁵ Mindazonáltal az űrhajósokat (a szovjet parancsnokkal, Viktor Vasziljevics Gorbátkóval együtt) diadalmenethez hasonló ünneplésben részesítették és virág-

53 == A Szojuz űrhajók voltak ekkoriban a Szovjetunió sztenderd, sorozatgyártott sze-mélyszállító űrhajói, így az űrrepülések (küldetések) elnevezése innen fakad. Pl. Farkas Bertalan a Szojuz–36, Pham a Szojuz–37, míg a kubai Méndez a Szojuz–38 küldetés keretében repült.

54 == <https://www.supercluster.com/astronauts/pham-tuan?q=tu&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=45> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

55 == Gagarin 1961-es űrrepülése kapcsán közli egy hangulatjelentés, melyet a VIII. kerü-leti pártbizottság továbbított a budapesti pártbizottság részére: „...*MÁV Keletiből*

esővel fogadták vietnámi látogatásuk során. Hanoi-ban pedig az ország függetlenségének 35. évfordulójának a napján rendezték meg a hivatalos kitüntetési ceremóniát. Szomorú érdekességgént megemlíthető, hogy a küldetés tartalék úrhajója, Bui Thanh Liem 1981-ben egy tisztázatlan körülmények között bekövetkezett kikapzórepülő-balesetben életét vesztette; a repülőgépet és a holttestet sosem találták meg. Pham 2008-ig különböző beosztásokban szolgált a hadseregben, majd altábornagyként vonult nyugállományba. Vietnámban nagy népszerűségnek örvend mind a mai napig.

= = = Kuba

Kuba esetében is hangsúlyosan megjelent az „alapító atya”-mítosz, tekintettel az ország világpolitikai helyzetére. Jurij Gagarin 1961 nyarán az amerikai kontinensen is tett látogatást: július végén Kubába, majd augusztus elején Brazíliába utazott. Az időpontválasztás természetesen nem volt véletlen, hiszen jelenléte lehetővé tette, hogy a július 26-i forradalmi ünnepségeken díszvendégként szerepeljen Havannában, ezzel erősítve a kubai–szovjet kapcsolatok szimbolikus dimenzióját. *„Rendkívül örülök, hogy végre megvalósul régi álmom és ellátogathatok a hős kubaiak országába”*⁵⁶ – nyilatkozta Kubába indulása előtt Gagarin. Amikor megérkezett *„Amerika szabad földjére”*,⁵⁷ a *„repülőtérről kijáratánál hatalmas és lelkes tömeg várakozott. Fehérek és színes bőrűek egyforma örömmel integettek a szovjet vendégnek.”*⁵⁸ Külön figyelmet érdemel a „fehérek és színes bőrűek” megkülönböztetés, mivel Kubában a szocialista rendszer bevezetésével hivatalosan megvalósult a bőrszínre való tekintet nélküli egyenlőség. A kubai kontextusban a társadalmi egyenlőség hangsúlyozása nem csupán helyi, hanem a latin-amerikai és tágabb gyarmati–gyarmattartó viszonyokra is utaló szimbolikus üzenettel bírt: a fehér elnyomó felsőbbrendűség elleni győzelmet jelképezte. Így a világ első úrhajója, aki a szocialista szuperhatalomból Kubába látogatott, egyenlőségpárti, internacionalista szerepet testesített meg, szemben a gyarmati elnyomással és az USA politikai befolyásával. A látogatás egybevágott a „szocialista egyenlőség” narratívájával, amelyet a Szovjetunió később, 1963-ban az első női úrhajós, Valentina Tyereskova repülése kapcsán is hangoztatott. Az esemény diplomáciai szimbolikáját erősítette, hogy Fidel Castro és Che Guevara, a győztes kubai forradalom vezetői szívélyesen fogadták Gagarint, míg Dorticos kubai elnök az akkor alapított Playa Giron Érdemrend 0001. sorszámú példányát adományozta neki, Castro külön kérésére, mert azt nem

jelezték, hogy volt olyan aki úgy nyilatkozott, na mi történt, talán több lesz a fizetés ezzel?” BFL XXXV-13-b 1961/9/a. Őe. Hangulatjelentés, 1961. április 12. Hangulatjelentés, 1961. április 12.

56 = = Gagarin Kubába utazott. *Népszabadság*, 1961. július 25. 4.

57 = = Kulcsár, 1962: 94.

58 = = Havanna szívébe zárta Jurij Gagarint. *Népszabadság*, 1961. július 26. 1.

ő, hanem a „hős Gagarin” érdemli.⁵⁹ A propagandában a látogatást gyakran úgy ábrázolták, hogy a „két órnagy” (Gagarin és Castro) áll egymás mellett, jelképezve államaik szoros baráti kapcsolatát. Ennek anekdotikus kifejezése volt, melyet a propaganda is felhasznált, hogy a július 26-i beszéd előtt Castro Gagarintól érdeklődött, mennyi időbe telik egy teljes fordulat a Föld körül (kb. 90 perc), majd a látogatót arra kérte, hogy az óráján számolja az általa megtett „fordulatokat”. A beszédet végül Castro „három fordulatnál” fejezte be.⁶⁰ Ez az epizód is a személyes kapcsolatot és a szovjet–kubai együttműködés propagandisztikus jellegét volt hivatva demonstrálni. Kuba űrkutatásának és űrpropagandájának következő jelentős fejezete az Interkozmosz-program volt, melynek maga is alapító tagja volt. 1980 őszén, közvetlenül a vietnámi repülés után, a Szojuz–38 küldetés keretében Arnaldo Tamayo Méndez (1942–) vált a világ 105. űrhajósává, egyúttal Kuba a kilencedik nemzetté, amely képviseltette magát a világűrben.⁶¹ Ugyanakkor Méndez személye kiemelkedő jelentőségű volt a repülés propagandájában és a kubai űrmítoszban is. Ő lett az első afrikai származású, az első fekete bőrű, az első latin-amerikai, az első karibi-szigeteki, az első spanyolajkú, valamint az első, a nyugati féltekéről származó, nem amerikai állampolgárságú űrhajós.⁶² Méndez személye a propaganda számára nem csak az etnikai szempontok miatt volt ideális választás (hasonlóan a vietnámi űrhajóshoz): szintén szimbolikus jelentőségű tartományban, Guanatanamóban született, szegény családban, a szüleit korán elveszítette, és a rokonai nevelték fel. Fiatalon fizikai munkát végzett, majd az 1950-es években csatlakozott a Castro-féle mozgalom ifjúsági szervezetéhez. A forradalom győzelme radikálisan megváltoztatta életét: a „faji egyenlőség” megvalósulása révén a fizikai munka helyett tanulhatott, előbb repülőtechnikusi, majd pilótaképzésben részesült. Ön-életírásában kiemeli Gagarin űrrepülését, amely motivációt jelentett számára (ekkor Moszkvában tanult katonai repülőakadémián), így a propagandában ez is erősítette Kuba kapcsolatát az „alapító atya”-mítosszal. Méndez felderítő pilótaként szolgált a kubai rakétaválság idején. 1967-ben párttaggá vált, majd ugyanabban az évben Vietnámba küldték, hogy tanulmányozza a légiharcot. 1979-ben választották ki az űrrepülésre való felkészítésre. Repülése a standard Interkozmosz-program szerint zajlott: szeptember 18. és 26. között közel nyolc napot töltött a világűrben, végrehajtva 27 nemzeti kísérletet, köztük országának fotózását, erőforráskutatást, növénytermesztési és orvosi kísérleteket, valamint élelmiszer-tudományi vizsgálatokat a kubai cukorsziruppal. A repülés során Méndez szovjet parancsnoka Jurij Viktorovics Romanyenko volt. A repülés propagandisztikus szempontból

59 == Kulcsár, 1962: 94–95.

60 == Uo. 96.

61 == <https://www.supercluster.com/astronauts/arnaldo-t.-mendez?q=mendze&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=54&> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

62 == Burgess–Vis, 2016: 127–141.

ismételten kihívás elé állította az Egyesült Államokat, hiszen a Szovjetunió ezzel is számos elsőséget könyvelhetett el. Ugyanakkor üzenetet küldött az afroamerikai közösségnek, a latin-amerikai, illetve a fejlődő országoknak arról, hogy a Szovjetunió potenciális, erős és önzetlen szövetséges, a neokolonialista USA alternatívája. Ez pedig, a vietnámi repülés után közvetlenül, a szovjetek vélekedése szerint tovább erősítette az általuk idealisztikusan megjeleníteni kívánt, a fejlődő országokat segítő Szovjetunió képet. Hiszen szovjet (kommunista) segítséggel, az USA-val szemben állva, gyarmati sorból is a csillagok közé lehet jutni. Kuba pedig a térség szocializmus felé orientálódó mozgalmainak latin-amerikai központjaként játszott kulcsszerepet ebben a szövetségi rendszerben. A kubai–amerikai viszonyban is jelentős szimbolikus üzenettel bírt a repülés: Méndez űrruháját a havannai Forradalmi Múzeumban, míg a repülés során használt tárgyait és a leszálláskor alkalmazott Szojuz–38-as űrkabinját szülőhelyén őrizték meg. Ez külön szimbolikus jelentőséggel bírt a guantánamói amerikai támaszpont közelsége miatt is: a szegény, fekete kisfiú, aki innen a világűrbe jutott, jelképezve Kuba szocialista fejlődését és a társadalmi mobilitás lehetőségét a forradalmi rendszer keretében. Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy az űrrepülés propagandájában a faji egyenlőség belső legitimációs narratívaként is jelentős szerepet játszott.⁶³ Ez a kérdés már 1961-ben, Gagarin látogatásakor is felmerült, azonban Méndez esetében az űrhajós származása a repülés propagandájának egyik alapvető elemévé vált. Fidel Castro 1980. október 16-án, a közös kubai–szovjet űrrepülésre való megemlékezés során így fogalmazott: *„Arnaldo Tamayo Méndez és a hozzá hasonló kubaiak szimbolizálják a forradalom hőseit [...] Méndeznek és Romanyenkónak pedig példaként kell állnia a kubai nép fiataljai előtt, mivel több millió Méndez lehet a kubai nép körében, akik olyan hősök, mint ő.”*⁶⁴ Érdemes röviden szót ejteni a kettes számú (tartalék) kubai űrhajós, José Armando López Falcón életútjáról is: Havannában, fehér középosztálybeli családban született 1930-ban, szülei minisztériumi dolgozók voltak. Pilótapályára készült, a kommunista ifjúsági szövetséghez a katonai repülőiskola elvégzése során csatlakozott, a pártnak pedig 1979-ben lett tagja, közvetlenül kiválasztása után. A két életrajz összevetése egyértelművé teszi, miért Méndezt választották ki, és miért kapta Falcón a tartalék szerepét. A propaganda narratívájába a szegény, fekete kubai fiú űrrepülése, amelyet a forradalom tett lehetővé, sokkal szervezettebben illeszkedett, ráadásul a fekete származás politikai szimbolikáját kihasználva az USA-val folytatott versenyben is előnyt jelentett: ki küld először színes bőrű űrhajóst a világűrbe. Az űrrepülés Kubában abszolút siker volt propagandaszempontról. Méndez űrbéli tartózkodása alatt ünnepi hangulat uralkodott Havannában és egész Kubában, jogos nemzeti büszkeség érzése töltötte el a kubaiakat.⁶⁵ Azonban a gazdasági

63 = = Krajcsi, 2022: 131–157.

64 = = Uo. 133–137.

65 = = Ünnepi hangulat Havannában. *Népszabadság*, 1980. szeptember 21. 1.

és társadalmi problémákat maga a misszió nyilvánvalóan nem oldotta meg, bár a kubai vezetés igyekezett a kísérletek eredményeinek hasznosítását (erőforrás-kutatás az űrből, hurrikán-előrejelzés, csúcstechnológiai ágazatok fejlesztése stb.), valamint a faji egyenlőség tényét hangsúlyozni. Latin-Amerikában, hasonlóan a kubai hangulathoz, az űrrepülés bizonyos egységet, közösségi érzést, büszkeséget teremtett, mivel a kubai űrhajóst, származása miatt is, közös hősüknek tekintették. Nem véletlenül hangsúlyozza a kubai propaganda, hogy Méndez volt az első latin-amerikai az űrben. Az USA ezzel szemben igyekezett hivatalosan tudomást sem venni az űrrepülésről. 1983-ban repült az első fekete bőrű USA-beli űrhajós, Guion Bluford,⁶⁶ az Egyesült Államok a mai napig őt tekinti az első afroamerikainak az űrben. Ugyanakkor Méndez egész Latin-Amerikában a mai napig nagy népszerűségnek örvend. Űrrepülése után különböző katonai és politikai pozíciókat töltött be, a Kubai-Szovjet Baráti Társaság alelnöke is volt, 2011-ben pedig az orosz Barátságért Érdemrenddel tüntették ki.

= = = Afganisztán

Afganisztán esetében nem beszélhetünk a szovjet űrkutatás „alapító atyáihoz” kapcsolódó narratívákról, ráadásul az ország formálisan nem is csatlakozott az Interkozmosz együttműködéshez. A közös űrrepülésről 1987 júliusában maga Gorbacsov szovjet és Nadzsibullah afgán pártvezető egyezett meg, majd a hivatalos szerződést két hónappal később a Glavkozmosz (szovjet űrtechnológiai állami vállalat) és az afgán pártvezetés képviselői kötötték meg, eredetileg 1989. júliusi küldetés időponttal. Ez az ütemterv illeszkedett volna az Interkozmosz emberes űrrepüléseinek korábban megszokott kiképzési menetrendhez. A szovjet csapatok kivonulásának közeledtével az afganisztáni belpolitikai helyzet azonban sürgetővé tette a missziót: az indulást közel egy évvel előre hozták, 1988 augusztusára, így a felkészülési idő mindössze hat hónapra csökkent, ráadásul ez sem volt zökkenőmentes. A küldetés időpontja önmagában is jelezte a propaganda jelentőségét. A prioritást nem elsősorban a tudományos kísérletek, hanem a katonai és a politikai érdekek indokolták. Így az űrrepülés a szovjet–afgán barátság és szövetség mellett az afgán kommunista vezetés legitimációs törekvéseit is szolgálta.

A kiválasztott űrhajós Abdul Ahad Mohmand (1959–) lett. Az afganisztáni viszonyokra jellemző, hogy születésének pontos napja nem ismert, mivel az anyakönyvezése nem történt meg. Csak annyi biztos, hogy január első napjaiban látta meg a napvilágot, és így a szülei az elsejét jelölték meg születésnapjaként, amely később hivatalos okmányaiban is szerepelt. 1977-ben Kabulban, a műszaki egyetemen diplomázott, majd belépett az Afgán Népi Demokratikus Pártba. 1978-ban behívták a légierőhöz, és a Szovjetunióba küldték pilótakiképzésre. 1981-ben haza-

66 = = <https://www.supercluster.com/astronauts/guion-s.-bluford-jr.> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

tért, majd 1984-ig különböző beosztásokban szolgált az afgán légierőnél. Ezt követően ismét a Szovjetunióba került, a Légierő Jurij Gagarin Akadémiájára, ahonnan 1987-ben tért vissza, ekkor már folyékonyan beszélt oroszul.⁶⁷ Mindezek alapján a propaganda számára ideális jelöltnek számított az űrhajós szerepre. 1988. augusztus 29-én Bajkonurból indult az űrhajója, parancsnoka a szovjet Vlagyimir Afanaszjevics Ljahov volt.⁶⁸ Afganisztán ezzel a világ 20. űrutazó nemzetévé vált, Abdul Ahad Mohmand pedig a 218. űrhajós lett, egyben a negyedik muzulmán vallású, aki a világűrbe jutott.⁶⁹ A nemzeti kísérletek (országfényképezés, erőforrás-felmérés, orvosi és biológiai vizsgálatok) mellett az afgán űrrepülés több emlékezetes momentumot is tartalmazott. Mohmand feladatai között szerepelt hagyományos afgán tea készítése az űrállomáson tartózkodó társai számára, ami a küldetés kulturális és népi-nemzeti jellegét erősítette. Emellett az afgán kommunista vezetés kérésére a Koránból kellett felolvasnia, rituálisan Mekka irányába fordulva. Az országban fennálló politikai helyzet és a szovjet csapatkivonás közeledte fényében a pártvezetés számára ez a gesztus érthető volt. Ugyanakkor a szimbolikus aktus a szovjet űrpropaganda történetét is keretbe foglalta: míg 1961 tavaszán Gagarin repülése előtt a Lenin Mauzóleum meglátogatásából merített erőt,⁷⁰ innen 1988 őszére eljutott egészen Allahig. Emellett Mohmand a küldetés során telefonkapcsolatot létesített Nadzsibullah afgán elnökkel és édesanyjával is Kabulban, így a küldetés során a világűrben a pastu nyelv hivatalos kommunikációs eszközként is megjelent, ezzel a 4. beszélt nyelv lett a világűrben. A küldetés az előkészületek meggyorsítása következtében komoly kockázatokat rejtett magában, és majdnem katasztrófába fulladt. A visszatérés során az irányító számítógép meghibásodott, és az űrhajósok további 26 órát töltöttek orbitális pályán tartalék élelemiszer nélkül, szkafanderben. A nyugati sajtó ezt a propagandacélból előre hozott és siettetett repülés következményeként értelmezte.⁷¹ A leszállás végül sikeresen történt, mindössze 6 km-rel a kijelölt helytől. A technikai problémák miatt a küldetés összességében a tervezettnél hosszabbra nyúlt, megközelítve a kilenc napot. Mohmandot visszatérése után Kabulban hivatalos fogadásán nagy tömeg ünnepelte, ám az eseményt árnyalta, hogy a várost ekkor már a mudzsahedinek ostromolták és rakétákkal támadták. A szovjet csapatkivonást követően az afgán kommunista kormányzat összeomlott, és Mohmand 1992-ben Németországba emigrált, ahol jelenleg könyvelőként dolgozik. Űrruhája és a küldetés tárgyi emlékei vélhetően megsemmisül-

67 == Burgess–Vis, 2016: 252–253.

68 == Uo. 258–260.

69 == <https://www.supercluster.com/astronauts/abdul-ahad-mohmand?q=abdul&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=72&> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

70 == Gagarin, 1962.

71 == Burgess–Vis, 2016: 260.

tek Kabul ostroma során; egyedül a Korán maradt meg, amelyből az űrben is felolvasott, és amelyet a mai napig őriz. 2013-ban, az űrrepülés 25. évfordulóján viszszaútogatott Afganisztánba, de elmondása szerint az ország aktuális helyzete miatt nem tervezi a tartós hazatelepülést.⁷²

A küldetés, amelyet sietve készítettek elő, és amelyet technikai problémák is nehezítettek, nem érte el a propaganda által kitűzött célokat. Nem sikerült tartósan megerősíteni a szovjet–afgán barátságot, sem az afgán kommunista vezetés legitimációját. A szovjet kivonulást követő polgárháború során az űrrepülés tárgyi emlékei és emlékezete egyaránt elvesztek.

= = = Összegzés

A szovjet űrpropaganda kezdettől fogva a kommunista ideológia legitimációját szolgálta, különféle, egymást támogató narratívák felhasználásával. Az űrversenyben elért tudományos eredményeket összekapcsolták a marxizmus–leninizmus hangsúlyozásával és modernizációs ígéretével, azt sugallva, hogy a szocializmus nemcsak a világűrben, hanem a Földön is győzedelmeskedni fog. Az 1975-ös Apolló–Szojuz közös repülés szimbolikus fordulópontot jelentett: az űrpropaganda hangsúlya a békés nemzetközi együttműködés narratívája felé mozdult el, amelyhez az Interkozmosz intézménye remek lehetőséget biztosított. Az ennek keretében megvalósuló űrrepüléseknek az interpretálását a szovjet propaganda alapvető vonásai továbbra is meghatározták, de érvényesülésük mértékét az adott partnerországok belső viszonyai is jelentősen befolyásolták. A „kis hidegháború” időszakában a frontországokként kezelt Vietnám és Kuba esetében kiemelt szerepet kapott a modernizáció, az egyenlőségen és kölcsönös előnyökön alapuló internacionalista kapcsolatok hangsúlyozása, ugyanakkor a harcias, az 1960-as éveket idéző retorika is. Az űrhajósok kiválasztásánál a katonai háttér, a bőrszín, a születési hely és a repülés időpontja egyaránt propagandaszempontokat tükrözött. A Szovjetunió ezen keresztül nemcsak újabb „elsőségeket” könyvelhetett el a világűrben, hanem szimbolikus győzelmeket is arathatott az Egyesült Államokkal szembeni ideológiai küzdelemben. Az űrhajósok személye ugyanakkor a régiók (Délkelet-Ázsia, Közép- és Dél-Amerika) és tágabb értelemben a „harmadik világ” számára is pozitív üzenetet hordozott. Az űrhajósok emlékeztetének és az űrpropaganda sikerének objektív értékelésére a lehetőségeink azonban korlátozottak. Vietnám és Kuba esetében a fennálló politikai rendszerek és az ideológiai kontinuitás következtében a kozmonauták abszolút népi hősként élnek a nemzeti űrmítoszokban, hasonlóan a volt szocialista országokhoz, ahol az űrhajós népszerűsége a rendszerváltozást követően is fennmaradt (pl. Farkas Bertalan). Afganisztán esetében az űrrepülés propagandafunkciója elsősorban a szovjetbarát kormány legitimációját és a szovjet–afgán viszonyt volt hivatott erősíteni. Ezek a szempontok olyan mértékben meghatároz-

72 = = Uo. 256–265.

ták a küldetést, hogy nemcsak a kiképzés szakmai követelményeit szorították háttérbe, de az űrpropaganda alapvetően vallásellenes narratíváját is. Ám mindez nem tudta megakadályozni az űrrepülés propagandájának kudarcát (sem az ottani szovjetbarát kormányzat bukását): az űrhajós és repülése rövid időn belül feledésbe merült. A demokratikus Afganisztán későbbi kísérletei a nemzeti űrmítosz felhasználására szintén sikertelennek bizonyultak a belső politikai viszonyok miatt.

= = = Levéltári források = = =

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV-13-b 1961/9/a. Őe., MSZMP VIII. Kerületi Bizottsága

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BAML)

XXXV-10 17. Őe. Bányászati Aknamélyítő Tröszt, Pécsi Körzet, Komlói Üzemvezetőség
MSZMP alapszervezete

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Almár–Horváth (szerk.), 1984

Űrhajózási lexikon. Szerkesztette: Almár Iván, Horváth András. Akadémiai Kiadó –
Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Banerjee (szerk.), 2018

Russian Science Fiction Literature and Cinema: A Critical Reader.

Szerkesztette: Anindita Banerjee. Boston, Academic Studies Press.

Bulkeley, 1991

Bulkeley, Rip: *The Sputnik Crisis and Early United States Policy. A Critique of the Historiography of Space.* Macmillan, London.

Burgess–Vis, 2016

Burgess, Colin – Bert Vis: *Interkosmos: The Eastern Bloc's Early Space Program.*
Springer-Praxis, Chichester UK.

Hade–Chamberlain (szerk.), 1981

Space Science Comes of Age: Perspectives in the History of Space Sciences.

Szerkesztette: Paul A. Hade, Del Chamberlain. Smithsonian Institution Press,
Washington D. C.

Chertok, 2005

Chertok, Boris: *Rockets and People*. Volume I. NASA SP, Washington D. C.

Dreyer, 2010

Dreyer, David R.: One Issue Leads to Another: Issue Spirals and the Sino-Vietnamese War. *Foreign Policy Analysis*, 6. sz. 297–315.
https://www.viet-studies.com/kinhte/SinoVietWarSpiral_2010.pdf
(utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

Fedor (szerk.), 1959

Az SZKP XXI. Kongresszusa, 1959. január 27. – 1959. február 5. Szerkesztette: Fedor János. Kossuth Kiadó, Budapest.

Fedor (szerk.), 1962

Az SZKP XXII. Kongresszusa, 1962. október 17. – 1962. október 31. Szerkesztette: Fedor János. Kossuth Kiadó, Budapest.

Fischer, 2014

Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989. Tankönyv és atlasz.*
Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Gagarin, 1962

Gagarin, Jurij: *Utazás a világűrben. Az első űrhajós pilóta feljegyzései.*
Táncsics Kiadó, Budapest.

Gerovitch, 2015

Gerovitch, Slava: *Soviet Space Mythologies: Public Images, Private Memories, and the Making of a Cultural Identity*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Kalmár, 2014

Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990).* Osiris Kiadó, Budapest.

Kocsis, 2011

Kocsis Piroska: Jurij Gagarin Magyarországon. *Archívnet*, 4. sz.
https://www.archivnet.hu/kuriozumok/jurij_gagarin_magyarorszagon.html
(utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

Kocsis–Ólmosi (szerk.), 2011

Iratok a közös magyar–szovjet űrrepülésről 1979–1980. Szerkesztette: Kocsis Piroska, Ólmosi Zoltán. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Krajcsi, 2022

Krajcsi Sándor Roland: A közös kubai–szovjet űrutazás a propaganda és a valóság tükrében. *Eszmélet*, 134. sz. 131–157.

Kulcsár, 1962

Kulcsár István: *A világűr meghódítói*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.

Kult, 2018

Kult László: Jurij Gagarin látogatása Baranyában, 1961. augusztus 20. In *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Szerkesztette: Gyánti István, Kult László. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs.

Mauer–Richers–Rüthers–Scheide (szerk.), 2011

Soviet Space Culture – Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies. Szerkesztette: Eva Maurer, Julia Richers, Monica Rüthers, Carmen Scheide. Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Nagy, 1962

Nagy Ernő: *Az űrrepülés jövője*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Rockwell, 2012

Rockwell, Trevor Sean: *Space Propaganda „For All Mankind”: Soviet and American Responses to the Cold War, 1957–1977*. University of Alberta, Doctor of Philosophy in History, Department of History and Classics, Edmonton.

Siddiqi, 2000

Siddiqi, Asif A.: *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945–1974*. NASA SP, Washington D. C.

Siddiqi, 2006

Siddiqi, Asif A.: American Space History: Legacies, Questions, and Opportunities for Future Research. In *Critical Issues in the History of Spaceflight*. Szerkesztette: Steven J. Dick, Roger D. Launius. NASA Office of External Relations, History Division, Washington D. C.

Siddiqi, 2018

Siddiqi, Asif A.: *Beyond Earth: A chronicle of deep space exploration 1958–2016*. NASA History Division, Washington D. C.

Siddiqi–Andrews (szerk.), 2011

Into the Cosmos: Space Exploration and Soviet Culture. Szerkesztette: Asif A. Siddiqi, James T. Andrews. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Tópercz, 2001

Tópercz, István: *MiG-21 units of the Vietnam war*. Osprey Publishing, Oxford.

Tyitov, 1976

Tyitov, German: *Kék bolygóm*. (Kozmosz Könyvek.) Kárpáti Kiadó – Madách Kiadó, Uzsgorod–Bratislava–Budapest.

=== Internetes hivatkozások ===

A 2012. évi CLXVII. törvény „egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról”
<https://njt.hu/jogszabaly/2012-167-00-00.0#CI> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.). https://mta.hu/data/dokumentumok/Osszefoglalo_a_XX.-szazadi_onkenyuralmi_rendszerekhez_kotheto_elnevezesekkel_osszefuggo_elnevezesek_szakmai_vizsgalatarol.pdf (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://www.asifsiddiqi.com/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://www.asifsiddiqi.com/work/coast-58c8b> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://www.axiomspace.com/missions/ax4> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://data2.openstreetmap.hu/utcalista.php> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://hirado.hu/szemely/cserenyi-gyula-hunor/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://hirado.hu/szemely/farkas-bertalan/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://hirado.hu/szemely/kapu-tibor-hunor/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://hunor.gov.hu/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://math.mit.edu/directory/profile.html?pid=1160>
(utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://www.nasa.gov/history/history-publications-and-resources/nasa-history-series/#more> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://www.nasa.gov/history/national-aeronautics-and-space-act-of-1958-unamended/> (utolsó letöltés: 2025. október 22.).

/astronauts/arnaldo-t.-mendez?q=mendze&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=54& (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://www.supercluster.com/astronauts/guion-s.-bluford-jr>.
(utolsó letöltés: 2025. október 22.).

<https://www.supercluster.com/astronauts/pham-tuan?q=tu&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=45>& (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

<https://www.supercluster.com/astronauts/abdul-ahad-mohmand?q=abdul&sort=undefined&ascending=true&list=true&limit=72>& (utolsó letöltés: 2025. augusztus 31.).

===== Sajtó =====

Népszabadság, 1961, 1980

Kulcsszavak

=====

Ázsia, hidegháború, Kuba, űrpolitika

Rizsszkaja metróállomás, előtte a Szputnyik-1
(a világ első műholdja) építőinek állított emlékmű.
Szovjetunió, Moszkva, 1967.

Fortepan / Nagy Gyula

/ The Interkosmos Program as a Propaganda Instrument /

Vietnam, Cuba, and Afghanistan in Space

Beyond the military, scientific and political aspects, the battle for space had a symbolic meaning: who would be the main actor of the cosmic exodus of the human kind? For obvious reasons, the Soviets and the Americans created their own “national space myths”. With the end of the space race, the focus shifted in the subsequent period. Soviet space propaganda emphasized peaceful space exploration, in which socialist countries cooperated, with Interkosmos as the key organization.

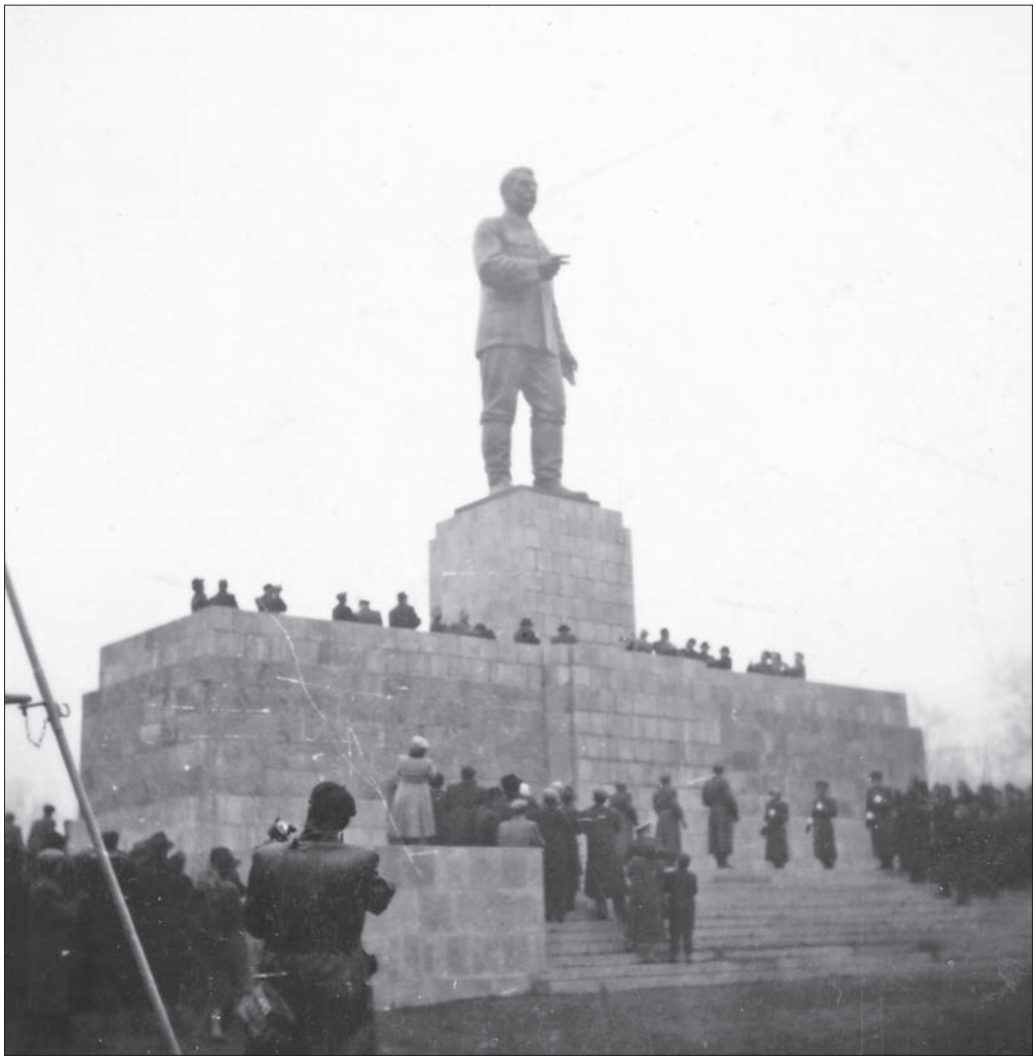
In my study, I analyze the propaganda representation of the three manned missions of the Interkosmos in the 1980s – the Vietnamese, Cuban, and Afghan space flights – mapping the different narratives and ideological context of the missions. I examine how the selected astronauts embodied the national and socialist character of their countries, how national space myths were formed, and how these flights fit into the ideological struggles of the Cold.

A falon középen Francisco Franco tábornok képe.
Grazalema, Spanyolország, 1961.

Fortepan / UWM Libraries /
Eugene Vernon Harris

= Disputa =
////////////////

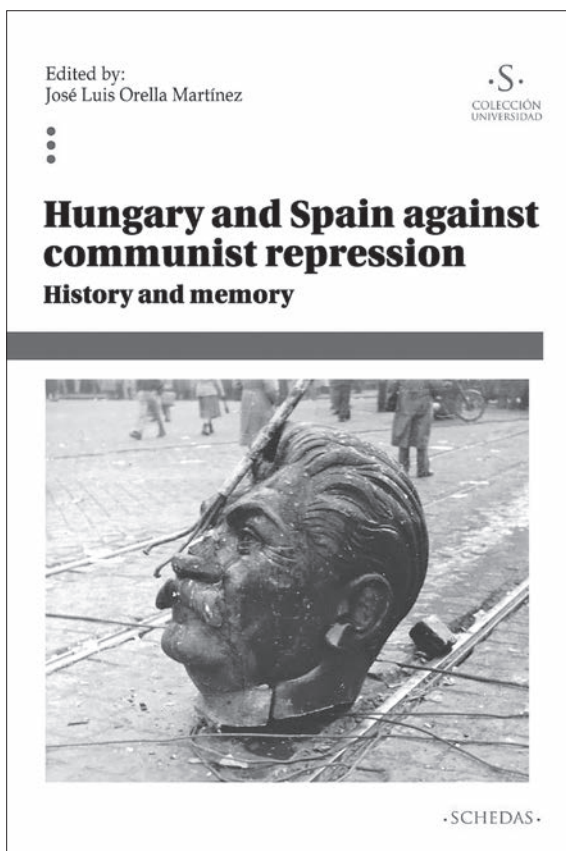
A Sztálin szobor avatása 1951. december 16-án
Budapesten, a mai Ötvenhatosok terén.

Fortepan / Márk Iván

==== Poór Péter =====

/// A „kommunista elnyomás” kísértete

Egy kötet rekonstrukciója

2024-ben jelent meg angol nyelven, *Hungary and Spain against communist repression. History and memory* (Magyarország és Spanyolország a kommunista elnyomással szemben. Történelem és emlékezet) címmel egy spanyol–magyar koprodukcióban készült tanulmánykötet a SCHEDAS kiadó jóvoltából, az Universidad CEU [Centro de Estudios Universitarios] San Pablo, a magyar Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB), valamint a Spanyolországi Magyar Nagykövetség támogatásával. A több mint 300 oldalas kiadványban a magyar történészek által közreadott munkák a magyar kommunista párt fejlődésének (Kolontári Attila), egyházpolitikájának (Soós Viktor Attila), valamint olyan prominens tagjai, mint Münnich Ferenc (Kiss Réka) vagy Tömpe András (Máthé Áron) életútjának

bemutatására irányulnak, míg spanyol oldalról a Spanyolországba irányuló magyar futballemigrációt (Carlos Gregorio Hernández Hernández) és mindenekelőtt az 1956-os eseményeket helyezik fókuszba, részben általános (Guillermo Á. Pérez

Sánchez és José Luis Orella), részben diplomácia- (Ricardo Martín de la Guardia és Evaristo C. Martínez-Radio Garrido), részben sajtótörténeti megközelítésből (Mónica Orduña Prada és Ricardo Ruiz de la Serna). E témák kétségtelenül fontosak, feldolgozásuk hiánypótló, s a szakmai és laikus közönség számára nemzetközi szinten érdekes adalékokkal szolgálhatnak. A magyar szerzőktől részletgazdag és informatív, többségében jól felépített és gazdagon hivatkozott tanulmányokat olvashatunk, melyek közérthető módon mutatják be a magyar kommunista párt történetének egy-egy specifikus metszetét. Figyelmet érdemelnek az általuk hivatkozott és gyakran szó szerint idézett, magyar és külföldi levéltárak anyagából származó dokumentumok, ahogyan primer források kritikai bemutatására irányuló törekvéseik is. A spanyol szerzők írásainak színvonala jóval heterogénebb. Következetes témataratása és fókuszáltsága miatt de la Guardia írása emelhető ki, míg Orduña Prada tanulmányának érdeme, hogy szerencsésen ötvözte egymással a kronologikus és tematikus rendezéssel, felhasználta a legfrissebb magyar szakirodalmi eredményeket, s korrekt módon bemutatta és kategorizálta az elemzése tárgyául választott lapokat. A tanulmánykötet komoly és sokrétű hibái azonban elhalványítják annak tudományos értékeit. Tekintettel a kiadvány friss megjelenésére, nemzetközi jellegére és intézményi támogatói hátterére, valamint a benne közreműködő nagyszámú történészre, szükségesnek tartjuk egy részletes kritika keretében felhívni a figyelmet azokra a hibákra, amelyek megengedhetetlenek egy szakmai kiadványtól.

= = = Hivatkozás és idézés

Minthogy tudományos munkáról van szó, nem mehetünk el szó nélkül a hivatkozási rendszerével és idézési módszereivel kapcsolatosak problémák mellett. Szembeötlő, hogy a kötet hivatkozási rendszere nem egységes, melyet a szerkesztő azzal igyekszik elűtni, hogy a magyar szerzők több forrást használtak fel, ezért esetükben a lábjegyzetes, míg másutt a szövegszövegi hivatkozást alkalmazták (13.). Ez azonban nem meggyőző (egy jól szerkesztett kötetben egységesíteni lehetett, sőt kellett volna a hivatkozásokat), és nem is kielégítő, ugyanis a magyar és spanyol szerzők körén belül is többféle hivatkozási móddal találkozunk: irodalomjegyzék és jegyzetapparátus; lábjegyzetek irodalomjegyzék nélkül; irodalomjegyzék és szövegszövegi hivatkozások lábjegyzetekkel vagy anélkül. A káosz de la Guardiánál válik teljessé: lábjegyzetek nincsenek, szövegszövegi hivatkozásból is mindössze kettő, de abból az egyik nincs feloldva az irodalomjegyzékben, az ott közölt többi tétel viszont a főszövegben nem jelenik meg hivatkozásként.

Olykor egyetlen íráson belül is következetlenség tapasztalható. Máthé tanulmányában a levéltári forrásoknál általában előbb a levéltár neve jelenik meg, majd a pontos jelzet és végül a dokumentum címe. E szabály azonban az elsőként és utolsóként feltüntetett levéltári forrásnál nem érvényesül, ráadásul a levéltárak nevének mozaikszavas írásmódja sehol sincs feloldva. Zavaró továbbá, hogy bár

a kötet irodalomlistáinál a szerzők vezetéknévük szerint kerültek ábécérendbe, Máthé a szerzők keresztnévét vette előre, anomáliákkal ugyanakkor itt is találkozhatunk (66.). Helyenként hiba csúszik a lábjegyzetek számozásába is: hiába szerepelt a 24. oldalon 15-ös lábjegyzet, ugyanilyen számmal még egyszer találkozhatunk a 27. oldalon (egyazon tanulmányon belül!), ugyanakkor értelmezhetetlen módon a 19. és a 20. hivatkozási szám közé ékelve, kapcsolódó lábjegyzet nélkül.

Több helyen előfordul, hogy szó szerint idézett részhez nem tartozik jegyzet, amely megadná annak forrását. Kiss írásában ilyen a Kádár 1957 áprilisában elmondott beszédéből vett részlet (31.), Pérez Sáncheznél pedig a közel oldalhosszúságban beemelt Georges (helyesen: George) Mikes-idézet (155–156.). De la Guardiánál a 168. oldalon szereplő idézetek forrásai szintúgy nincsenek megadva, ami azért is zavaró, mert a következő oldalon az állampárt 1956. december 5-ei határozatára a szerző „fentebb hivatkozott”¹ dokumentumként utal (169.). A pontos hivatkozás máshol sem érénye a szerzőnek (pl. 175.). Hernández Hernándeznél egy Kubának tulajdonított idézet forrása megint csak hiányzik (206.). Mártínez-Radio Garrido szövegének egy pontján ugyan jelezve van, hogy a Javier Oyarzuntól származó citátumnak mi a pontos forrása, az ezt követő idézetnél viszont ennek egyértelműsítése már elmarad (263–264.). Nagyobb probléma, hogy a következő oldalon az Ivo Mallettől vett idézet egyáltalán nincs lehivatkozva (265.), s ez áll az amerikai kormány egyik telegramüzenetére (267.), ahogyan a 268–269. és a 271–272. oldalak idézeteire is. Ruiz de la Serna ezen is túltesz: nála az idézőjelek maradnak el rendre, az idézetben belüli idézőjelhasználat teljesen következtelen (akárcsak más szerzőknél), s a hivatkozások sem közvetlenül az idézett részek után történnek, hanem a folyószövegbe ágyazva.

Máthénál egy lábjegyzetes hivatkozás úgy szerepel, mintha abból idézett volna, ám valójában szó sincs szó szerinti citátumról (45.). Hernández Hernándeznél több szövegek közötti hivatkozás („*As, February 27, 2015*”, „*As, October 16, 2011*”) feloldása értelmezhetetlen (197., 200., 202.). Tömpe életrajza kapcsán Máthé lábjegyzetben utal rá, hogy az itt leírtak javarészt a NEB által a kommunista hatalombirtokosokról készített biográfia vonatkozó oldalán alapulnak, ennek pontos megnevezése, lehivatkozása azonban hiányzik (49. 30. lj.). Ugyanitt Krahulcsán Zsolt hivatkozott munkája esetében a kiadás éveként előbb 2023, utóbb (helyesen) 2020 olvasható (49. 30. lj. és 66.). Kiss közöl egy idézetet, melynek értelmében Münnichné szerint férje „*az NKVD munkatársa volt. [...] Hruscsov százszázalékosan tudta, hogy Münnich az ő emberük, a szovjetek embere*”, amihez lábjegyzetben három forrást is megad (20. 9. lj.). Közülük az első, Münnich Ferenc özvegyének könyve azonban – melynek kapcsán Kiss nem adja meg a pontos oldalszámot – semmiféle utalást nem tartalmaz Münnich NKVD-s kapcsolataira vonatkozóan, ahogyan Hruscsov neve

1 = = A magyar nyelvű idézetek saját fordítások.

sem fordul elő benne.² A másik hivatkozott munkában – amelyben szintén nincs forráshivatkozás – sem szerepel a szóban forgó idézet, mindössze annyit olvashatunk, hogy „*Münnich működésével kapcsolatban is gyakran szó esik az NKVD-ről, esetében konkrétan az NKVD-czredesi tisztségről*”, kiegészítve azonban egy olyan meg-
szorítással, amely Kissnél hiányzik: „*Erről bizonyosat állítani igen nehéz, mindazonáltal pályafutásának védeltsége, bombabiztos szovjet összeköttetései legalábbis nem mondanak ellent e vélelemnek.*”³ Az idézett rész egyedül a harmadikként hivatkozott, Kovács Örs-féle cikkben fordul elő, itt azonban nem társul hozzá se pontos hivatkozás, se irodalomjegyzék.⁴ Végül megjegyzendő, hogy Pérez Sánchez feltűnően sokszor (több mint 50%-ban) saját magára hivatkozik.

= = = Nyelvi-stiláris és fordítási problémák

Általában nem elegáns kitérni egy kötettel kapcsolatos nyelvi-stilisztikai hibákra, jelen esetben azonban ezt több okból sem tartjuk megspórolhatónak. Egyrészt, mivel a hibák mennyisége nem csekély, másrészt, mert vannak köztük típushibák, melyek több szerző tanulmányában is előfordulnak.

Vélelmezhetőleg a nyelv nem vagy felületes ismeretéből eredeztethető, hogy Kolontári Segismundo Casado helyett Sigismundót említ (139.); Pérez Sánchez a Magyar Dolgozók Pártjának rövidítésére a spanyol formát (POH) használja (155.); nála és de la Guardiánál Kádár János helyett Janos (159., 176.), Orellánál Janos Kadar szerepel (225., 229.); de la Guardia és Orella pedig az ÁVH helyett az AVH alakot használják (175–176., 225.). Hernández Hernández tanulmányában egymást érik a magyar nevek rosszabbnál rosszabb írásmódú alakjai, melyek tételes felsorolásától eltekintünk, csak néhány kirívóbb példát említünk: Peidl Gyula és Bethlen István helyett Piedl, illetve Itsván szerepel (182.) (a szerző szerint a magyar István név spanyol megfelelője a Stephen...) (206.). József (helyesen: József) Lakatos Pastor esetében indokolatlanul két vezetéknevvel is találkozunk, melyek közül utóbbi helyesírása szintén hibás (helyesen: Pásztor) (192.). Kocsis Sándor Péter neve Sándor Kocsis Péter formában fordul elő (202.). A tanulmány egyik lábjegyzete tucatnyi magyar származású focista nevét tartalmazza – kivétel nélkül helytelen írásmódban (193. 3. lj.). Az Újpesti Dózsa futballklub Ujpest (207.), illetve Ujpest Dosza (205.) néven fordul elő, a *Vörös Lobogó* újságból *Voros Lobogo* lett (206.), Nagyvárad helyett kétszer egymás után Nagavyváradot olvashatunk (188.). A szerző szemlátomást az orosz tulajdonnevekkel is hadilábon áll: Khrushchev helyett Kruchovet ír (197., 199.), a szövegben előforduló Voronyesk pedig angolul Voronezh lenne (de spanyolul is Vorónezh!). Orella tanulmánya hasonló hibáktól terhes, de figyelmet érdemel a magyar személynevek indokolatlan spanyolos átírása is, melynek követ-

2 = = Vö. Münnichné Berényi, 1986.

3 = = László, 2009.

4 = = Kovács, 2022.

keztében Mikszáth Kálmán Kálmán de Mikszath (219.), Heltai Jenő Eugenio Heltai (219.), Szomaházy István pedig Esteban Szomahazy (219.) alakban fordul elő. Ruiz de la Serna írásában megmagyarázhatatlan módon – a tévesen kelet-magyarországi településként meghatározott – Székesfehérvárból Bzekefeherver, Nyíregyházából Nyreghasa, Miskolcból Miskolo (303.), Debrecenből pedig Debricen lett (304.).

Gyakori a tulajdonnevek írásmódjának egy tanulmányon belüli indokolatlan változtatása. Máthénál a Magyar Kommunista Párt rövidítésére a főszövegben a magyar írásmódnak megfelelő MKP szerepel, a 25. lábjegyzetben viszont a minden tekintetben helytelen HKP (48.) (angolul HCP lenne). A teljesség igénye nélkül néhány példa más szerzők írásából is: de la Guardiánál Gerő Ernő helyett hol Geró (169.), hol Gerő szerepel (175.), míg Mártínez-Radio Garridónál már Erno Geröe és ugyanabban a bekezdésben Ernesto Gerő köszön vissza (261. 10. lj.). Orellánál Kun Béla tűnik fel hol Bela (214., 216., 218., 228.), hol Kún alakban (219.). A legtöbb hibát itt is Hernández Hernándeznél találjuk, aki azon túl, hogy egyes sportolókat hol magyaros, hol spanyolos írásmódban szerepeltet – pl. Kubala László/Ladislao (206–207.) –, Sárosi Béla helyett többször a Sarósi Bela (193.), míg másutt a Sarossy (193. 3. lj.) vagy a Sárosi Bela alakot használja, míg ugyanabban a mondatban testvére Sarosi Györgyként szerepel (196.). Orduña Prada megdöbbenő módon az elemzése tárgyául választott egyik folyóirat címét nem tudta következetesen leírni: *La Vanguardia Española* mellett találkozhatunk még a *La Vanguardia* (234., 239., 245., 248.), *La Vanguardia español* (234., 240., 245.), *La Vanguardia Español* (250.), *Spanish La Vanguardia* (239., 243–244., 246., 250–251.), *Spanish Vanguardia* (240.), *La Vanguardia Spanish* (243.) alakokkal is. De Hruscsov nevével is meggyűlt a baja: Krushev (236., 238.), Khrushev (236.), Khruchev (251.) formában is közli – mindannyiszor helytelenül. Hasonlóképp a fejezetcímekben (277.) korrekt formában szereplő NO-DO mozaikszó másutt NODO (259., 278., 285.) vagy tévesen NODE (279., 284., 286.) alakban fordul elő. Ruiz de la Serna azon túl, hogy lényegében egy magyar település nevét sem tudta helyesen megadni, olykor magával sem jutott dűlőre az írásmódot illetően: Győr helyett hol Gyoer (297.), hol Gyder olvasható nála (303.). Ugyanígy értelmezhetetlen, hogy az először helyesen JONS-ként szereplő Nemzeti Szindikalista Offenzíva Juntái miként lett a bekezdés végére már csak J. O. N. (292.).

Szót kell ejteni az elírásokról és egyéb megmagyarázhatatlan hibákról is. Máthé azt állítja, „*a kommunisták számban kevesen voltak, a szovjetek hivatalos moszkovita frakciójának mindössze néhány száz tagja volt*”, holott nyilván nem szovjetekről, hanem magyarokról van itt szó (40.). Szintén nála egy más jellegű értelmezavaró problémával is találkozunk, miszerint Kádár 1956-1989-től 1988-ig volt az ország vezetője.⁵ Kolontári *Imprekorr*ként hivatkozik az eredetileg *Inprekorr*, de

5 = Szó szerint: „*He became the leader and de facto dictator of the Hungarian Communist dictatorship from 1956-1989 (the so-called Kádár era) until 1988.*” (44. 14. lj.)

angolosan is *Inprecorként* írandó marxista periodikára (112.). De la Guardia a Kádár-féle új állampárt rövidítéseként a PSOH mozaikszót használja, ami feltehetően a spanyol elnevezés rövidített változata kíván lenni, bár az helyesen POSH lenne (169.). Hernández Hernández több ízben csupán keresztneveket ad meg: a Kálmán névből az olyan, spanyolra fordított irodalmárok sorában, mint Zilahy Lajos, Márai Sándor és Molnár Ferenc, talán még következethetünk is, hogy Mikszáthról lehet szó (183.), ugyanez a később említett Vilmos esetében viszont már lehetetlennek tűnik. A szerző emellett Kubala László fiát tévesen Dranko (193.) és nem Branko néven említi, Östreicher Emilt pedig Osterreicherként szerepelteti (203.). Kalmár Jenő csapattársainak felsorolásakor említ egy Stancsyc nevű játékost (203.), aki feltehetően azonos a később említett Istvan Stancsyc Reunez labdarúgóval (207.), beazonosítása azonban így sem válik könnyebbé. Tekintve a szerző idegen tulajdonnevekhez fűződő sajátos viszonyát, nem meglepő, hogy a Moszkva közeli településként említett Marsanks pontos beazonosítása sem lehetséges (191.). Orellánál Teleki Pál indokolatlanul Pablóként szerepel (214.), Károly császárt viszont angolosan Charles néven említi (214.). Ezenfelül az *Irodalmi Újság* nála *Irodalmi, Újsá'* formában szerepel (226.). Orduña Prada az UNESCO mozaikszó feloldásaképp megmagyarázhatatlan módon a „United Nations Humanitarian Organization, Education, Science and Culture” formulát adja meg (237.). Mártínez-Radio Garrido egyes kifejezéseket spanyolosnak tűnő, azonban teljességgel rossz alakban ültetett át: de-stalinization helyett deestanilization (spanyolul desestalinización) (261.) vagy Titoist helyett Titista (spanyolul *titoísta*) szerepel nála (262., 283.). Szintén az érthetetlen hibák kategóriájába sorolható, hogy Ruiz de la Serna miért *Diario Pueblo* néven említi az általa elemzett spanyol újságot a hivatalos *Pueblo. Diario del trabajo nacional* helyett.

A fenti hibákat látva a szerzőkön túl joggal merülhet fel a szerkesztő (Orella) és a lektorok (Paweł Skibiński és Javier Barraicoa történészek) felelősségének kérdése. Tekintve, hogy egy magyar témákkal foglalkozó, magyar szerzők tanulmányait is közlő kiadványról beszélünk, indokolt lett volna egy magyar történész és lektor bevonása a munkafolyamatba, amellyel a szakmai és nyelvi hibák egyaránt kiszűrhetők lettek volna. A valódi szerkesztői-lektori munka hiányát az is jelzi, hogy számos helyen találkozhatunk elcsúszott szavakkal vagy egész sorokkal, indokolatlanul beszúrt mondatvégi írásjelekkel és nagy kezdőbetűkkel (ezekből annyi van – főképp Mártínez-Radio Garrido és Ruiz de la Serna tanulmányában –, hogy a tételes felsorolástól megkímélnénk az olvasót), szavak (pl. 15. 2. l., 236., 241., 248.), de akár több mondat (!) szó szerinti megismétlésével (229.) és végül befejezetlen (pl. 217.) vagy teljesen értelmetlen mondatokkal (pl. 219., 223., 224., 268., 269., 271., 285., 300., 301.). Orella mint szerkesztő precizításáról nemcsak az árul el sokat, hogy két és fél oldalas bevezetőjébe szerkesztési hiba folytán bekerült egy értelmetlen mondat, vagy hogy a Nemzeti Emlékezet Bizottságát nem sikerült kétszer

ugyanúgy leírnia (12.), hanem az a kínos mementó is, hogy a kötet szerzőinek felsorolása során egyikükről (Ruiz de la Serna) megfeledkezett.

Az említett problémák oly jellegzetesek és szembetűnők, hogy feltételezhető, az eseti kilengések mellett rendszerszintű hibáról is szó lehet. Hipotézisünk szerint több spanyol nyelven írt tanulmányt mesterséges intelligencia alapú fordítóprogrammal ültettek át angol nyelvre, s ezeket nem vetették alá kellő ellenőrzésnek. Ennek alátámasztására bizonyítékot magának a szerkesztő-szerzőnek a tanulmánya szolgált: a bánáti régió etnikai összetételét taglalva Orella szót ejt az ott élő cigányokról (spanyol: *gitanos*), ami a tanulmányba már „*Git years*” formában került be (215.), nyilván azért, mert a fordítóprogram az „anos” szóelemet *años*ként értelmezte, ami spanyolul azt jelenti, „évek”. De ugyanígy gyanúra adnak okot az efféle mondatok: „*she [i.e. Hungary] recovered [...] northern Transylvania, Romania and part of Banat, with the disappearance of Yugoslavia*”. (216.) Mivel az első világháborút követő időszakban (Észak-)Erdély Romániához tartozott, a Bánáton pedig Jugoszlávia és Románia osztozott, nagyon is elképzelhető, hogy megint csak a fordítóprogram „tréfálta meg” a szerzőt. Mi több, ez esetben tartalmi tévedésről is beszélhetünk, lévén a Bánát román része érintetlen maradt, s Magyarországnak a jugoszláv részt sem sikerült visszaszereznie.⁶ Másutt nehéz megállapítani, hogy az ember vagy a gép hibázott-e, a fordítás mindenestre silányra sikerült. Hernández Hernández például „Kmecz Csabai József” karrierje kapcsán megmosolyogtató módon megjegyzi: „...*he came from Ferencváros FTC – then Budapesti Kinizsinek*” (204.). Ugyanígy az „*Espanol de Berkessy*” formula egy, a spanyol kéziratból átkerült, nem megfelelően lefordított rész a mondaton belül (206.). Orduña Prada tanulmányában pedig a jelzős szerkezetek melléknevei kerültek spanyolos módon a főnév mögé: „*The Spanish press analyzed*” (240.) vagy „*The four newspapers analyzed*” (241.).

= = = Ténybeli hibák és vitatható állítások

Hiba lenne azt gondolni, hogy a bírált kötet csupán „formai” problémáktól terhes. Éppígy elmarasztható tartalmi hibák, súlyos tárgyi tévedések és apróbb pontatlanságok, vitatható kijelentések és ferdítések miatt is. Számos esetben találkozhatunk helytelen vagy legalábbis szerencsétlen fogalomhasználattal, nem beszélve a visszás aktuál- és emlékezetpolitikai felhangokról.

Vegyük mindjárt a tárgyi pontatlanságokat vagy egyenesen téves információkat! Kiss kronológiája nem stimmel (18.): a spanyol polgárháborúban Münnich előbb szolgált a XII. Nemzetközi Brigádban, és csak utána helyezték át a XIII. Nemzetközi Brigád Rákosi zászlóaljába.⁷ Mindszentyt nem 1948-ban (21.), hanem 1949-ben ítélték életfogytiglani fegyházbüntetésre. Soós az ország szovjet megszállásának

6 = = Tomasevich, 2001: 169–170.

7 = = Vö. a szerző által is használt egyik forrással: Münnichné Berényi, 1986: 15.

időbeni lezárását 1989-re teszi (71.), azonban a teljes szovjet csapatkivonásról csak 1990 folyamán született kormányközi megállapodás, az utolsó alakulatok pedig 1991 júniusában hagyták el Magyarország területét.⁸ Serédi Jusztinián kapcsán a szerző a vészprémi érsek titulust használja (84.), ami duplán helytelen.⁹

Pérez Sánchez a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja helyett mindössze „száz napról” ír (148.), az orosz polgárháborút pedig 1918–1921 közé teszi (148.), holott az tágabb értelemben már 1917-ben kezdetét vette, és 1922-ig,¹⁰ sőt Közép-Ázsia és Szibéria egyes vidékein egészen 1923-ig¹¹ elhúzódott. A szerző által a kelet-európai szovjetizáció kapcsán felvázolt általános séma (153.) egyes fázisaihoz rendelt konkrét időpontok nem teljesen állnak összhangban a szovjetizáció magyarországi ütemével. Állítása szerint továbbá a tervutasításos gazdaságirányítás Magyarországon 1950-ben kezdődött el az első ötéves tervvel (155.), pedig valójában már 1947-ben az első hároméves terv bevezetésével, melyet a nem sokkal korábban felállított Országos Tervhivatal dolgozott ki.¹²

Logikáját tekintve Hernández Hernández tanulmánya a kötet egyik leggyengébb darabja. Annak ellenére, hogy a 19. század második felétől indítja gondolatmenetét, és érinti a Tanácsköztársaságot is, utóbbival kapcsolatban semmilyen érdemi állítást nem fogalmaz meg, ami egy kommunizmussal foglalkozó munka esetén meglehetősen különös. Bár jelzi, hogy a második világháború után több magyar sportoló is érkezett Spanyolországba, ez se számszerűsítve nincsen, se arányaiban összehasonlítva korábbi időszakokkal, ahogyan a migráció mögött álló motivációk sem kellően tisztázottak. Egyáltalán nem jelenik meg az anyagi szempont mint ösztönző tényező, holott az élsportolók Nyugaton nyilvánvalóan többet kereshettek. Mindez annál különösebb, mivel több bemutatott sportoló életrajzából kitűnik, hogy az élfociban mennyire gyakori volt a klubváltás és a másik országba költözés, függetlenül annak politikai klímájától. Ezen túlmenően a magyar történelem 1945–1990 közötti időszaka egyáltalán nincs differenciálva: se a labdarúgók emigrációja, motivációi, se az országot elhagyók száma, se pedig lehetőségeik vagy a lehetséges kockázatok tekintetében. Kulcsfontosságúnak tekinthető, hogy Szűcs Sándor többszörös válogatott labdarúgót nemcsak halálra ítélték (197.), de 1951. június 4-én ki is végezték. Konceptió perével és a szigorú ítélettel példát akartak statuálni az országot elhagyni akaró profi futballistákon, amit az is bizonyít, hogy Szűcsöt az ÁVH által szervezett embercsempész rávette, vigyen magával fegyvert, amit súlyosbító körülményként hoztak fel ellene a tárgyalása során (ahogyan azt is, hogy a Dózsa

8 == Sz. Bíró, 2009: 3–10.

9 == Serédi, é. n.

10 == Font, 2001: 477–478.

11 == Heath, 2021.

12 == Romsics, 2010: 313.

focistájaként maga is belügyi alkalmazott volt). A vádlottat egy szigorúan titkos törvényerejű rendelet alapján ítélték el, védőügyvédjével pedig egyáltalán nem konzultálhatott. Mindez mutatja, hogy kezdettől halálos ítéletet szántak neki. Az eset valóban elrettentő erővel bírt, ezt követően az 1956-os forradalomig egyetlen élfcista sem vállalkozott az ország illegális elhagyására.¹³ Ezek a tények és összefüggések azonban nem jelennek meg a tanulmány lapjain, hiába voltak döntő jelentőségűek a konkrét eset és általában a magyar élsportolók emigrációtörténete szempontjából. Jellemző, hogy az olvasó kap egy halom adatot, a mélyebb elemzés és a tágabb összefüggések feltárása viszont elmarad, s a szerző adós marad a konklúzióval is. A trianoni béke okozta területvesztéseket taglalva megemlíti Boszniát (182.), mely azonban sosem volt Magyarország része, csupán az Osztrák–Magyar Monarchia által annektált terület. Rajk Lászlót a Rákosi zászlóalj vezetőjeként adja meg (190.), holott a parancsnoki feladatokat az említett zászlóalj 1937. március végi megalakulását követően Cséby Lajos, majd május közepétől Hevesi Ákos látta el. Rajk október 22-én érkezett Spanyolországba, és a politikai biztosi feladatokat bízta rá, míg a parancsnokságot ekkoriban Mátyás László látta el.¹⁴ A szerző a Department of State Securityt az Államvédelmi Hatóságnak (ÁVH) felelteti meg (191.), holott ez az 1946–1948 között létező Államvédelmi Osztály (ÁVO) angol neve. Az ÁVH-t ezt követően hozták létre, kezdetben a Belügyminisztérium szerveként (BM ÁVH), majd 1949 legvégétől függetlenül attól.¹⁵ Mindszenty letartóztatását 1949-re teszi (197.), pedig arra már az előző év karácsonyán sor került. Állítása szerint 1956. október 23-án erőszakos összecsapások zajlottak a Parlamentnél a tüntetők és a szovjet csapatok között (197.), pedig ilyesmi ott csak 25-én történt, ráadásul a főszerepet akkor nem a szovjetek, hanem – nagy valószínűséggel – az ÁVH fegyveresei játszották.¹⁶ A szerző szerint a forradalom napjaiban Nagy Imre Gerőt váltotta a kormány élén (197.), pedig valójában Hegedüs Andrást (Gerő az állampárt vezetője volt).¹⁷ Ugyanígy Ilku Péter nem 1957–1958, hanem 1957–1960 között volt az Atlético de Madrid játékosa (203.).¹⁸

Orella tanulmányának bevezetője irreleváns a téma szempontjából, mi több a cím által támasztott várakozással szemben a szöveg első felében Spanyolország meg sem jelenik, szimpla magyar köztörténeti összefoglalót olvashatunk. Ennél nagyobb gond, hogy abszurd módon azt állítja, a Forradalmi Kormányzótanács – melyet pongyola módon „*Kun Béla szocialista kormányaként*” emleget – tisztelet-

13 == Éberdt, 2014; Sereg, 2016.

14 == Györkei, 1977: 156–157, 193–194.

15 == Müller, 2012: 22–32.

16 == Horváth, 2021.

17 == Gyarmati, 2011: 397, 401, 414–416.

18 == BD Futbol, é. n.

ben tartotta a román uralmat (214.), negligálva a tényt, miszerint a Tanácsköztársaság kikiáltására pont a korábbi kabinet engedékeny politikájával szemben és a Vix-jegyzékre adott reakcióként került sor,¹⁹ s az az ország megvédeése mellett elköteleződve megszervezte a Vörös Hadsereget, amely az Alföldön a teljes katonai összehozásig hadat viselt a román hadsereggel szemben.²⁰ A szerző szerint Burgenland népszavazás következtében került Ausztriához (215.), holott ezt már az 1919-es Saint Germain-i béke előírta. Népszavazást mindössze Sopron és a környező néhány falu hovatartozását illetően írtak ki 1921-ben, s ezeket a településeket végül pont hogy nem csatolták el. A trianoni békéről szólva Orella azt állítja, Magyarország elvesztette lakosságának felét (215.), pedig közel 60%-os veszteségről beszélhetünk, amit a következő mondatban leírt konkrét számokkal tulajdonképpen maga is elismer. Magyarország németek általi megszállására 1944 márciusában került sor, szemben az általa írt 1944 októberével (217.), ami a szintén tárgyalt kiugrási kísérlet időpontja. Mindszentyt sem 1949. december 26-án (228.), hanem pontosan egy évvel korábban tartóztatták le.

Orduña Prada állításával szemben a berlini blokádnak és léghíd nem 1947-ben, illetve 1947–1948-ban volt (235.), hanem 1948–1949-ben.²¹ Rákosit a szerző kormányfőként emlegeti, akihez a nacionalizálás vagy kollektivizálás köthető (237.), pedig ő csak 1952 augusztusa és 1953 júliusa között töltötte be ezt a tisztséget, és addigra már a nevezett gazdasági intézkedések javarészt megindultak, olykor le is zárultak.²² Nagy Imre kapcsán valamilyen alkotmánytervezetet is említ (242.), ilyesmiről azonban szó se volt. Ahogyan Nagy letartóztatására sem 1956. november 4-én (249.), hanem 22-én került sor. A Mindszenty letartóztatásának dátumával kapcsolatos típushiba itt is előkerül (249.). A szerző állítja, a Kádár-kormány 30 ezer főt gyilkolt meg (250.), ami nonszensz,²³ ahogyan az sem helytálló, miszerint 1956. november 14-én Hruscsov Budapestre utazott volna, hogy Kádárral találkozzon (251.). Kádárnak aznap más elfoglaltsága akadt: a Központi Munkástanács delegációjával találkozott, annak kieszközlésén fáradozva, hogy a sztrájkoló munkások újra felvegyék

19 == Hajdu, 1979: 65–74.

20 == Hajdu, 1969: 135–174, 332–354.

21 == Stone–Kuznick, 2012: 197–198.

22 == Gyarmati, 2011: 167–211, 298.; Romsics, 2010: 339, 346–359.

23 == A kádári hatalom 1956 novembere és az évtized vége közti időben több mint 35 ezer ember ellen folytatott eljárást a forradalom és szabadságharc eseményeivel összefüggésben. Több mint ezer főt ítélték börtönre és több mint félezeret halálra, de a kivégzettek száma ennél alacsonyabb, nagyjából 350 fő lehetett, s közül csak 229-ről bizonyítható egyértelműen, hogy a forradalomban és a fegyveres harcokban játszott szerepéért végezték ki. De még ha ehhez hozzávesszük a forradalom kitörése és 1957 januárja közti harcokban elesettek számát (kb. 2500 fő), akkor sem jutunk közelébe a szerző által említett értéknek. Kende (szerk.), 1996: 7.; Romsics, 2010: 396, 406.

a munkát.²⁴ Mártínez-Radio Garrido a főszövegben 35 ezer menekültről ír a forradalom leverését követően, de a lábjegyzetben egy másik korabeli jelentés nyomán már 100 ezerről (275–276. és 54. l.). Ez viszont még így is kevesebb mint fele a menekültek tényleges számának.²⁵ Végül Ruiz de la Serna állításával szemben a 13. században nem Dzsingisz kán fia, hanem unokája, Batu vezette a Magyarország elleni hadjáratot, a 18. században pedig az ország már nem volt része az Oszmán Birodalomnak, legfeljebb a (későbbi) Temesi Bánság, de az is csak 1718-ig (306.).

Ha nem is explicite tartalmi hibákkal, mindenesetre vitatható kijelentésekkel szintén gyakran találkozunk a kötet lapjain. Több szerzőnél – Kissnél (17.), Soósnál (68.), Kolontárinál (III.) – előkerülő állítás, hogy 1919 márciusában a kommunisták puccsal szerezték meg az államhatalmat, ami tekintetbe véve a Berinkey-kormány tehetetlenségét a Vix-jegyzék kézbevételeét követően, majd a tárgyalások kezdeményezését és a hatalom átadását a börtönben ülő kommunista és szociáldemokrata vezetőknek, semmiképp sem tekinthető klasszikus államcsínynek.²⁶ Máthé azt állítja, hogy Rákosi „1949 és 1956 között Magyarország teljhatalmú vezetője volt” (43. II. l.), ami mindenképpen árnyalásra szorul, tekintve, hogy Sztálin halálát követően Rákosi pozíciója jelentősen meggyengült: a szovjet pártvezetés 1953 júniusában Moszkvába rendelte, megfeddte és önkritika gyakorlására kötelezte, kormányfői pozíciójából pedig elmozdította. A helyére lépő Nagy Imre olyan reformokat indított be és működtetett 1955 áprilisáig, amelyek szembementek Rákosi elképzeléseivel, azaz hatalmát – bár pártvezetői pozícióját megőrizte – ebben a közel kétéves periódusban nem lehet abszolútnak tekinteni. Soós a dualizmus korszakát „a béke időszakaként”, „a prosperitás időszakaként” ábrázolja (68.), figyelmen kívül hagyva azokat a gazdasági-társadalmi problémákat, feszültségeket, melyek nagyon is léteztek a korszakban, s amelyek a háború kirobbanásával és az azt követő forradalmi hullám idején felszínre törtek, fontos szerepet játszva az egyház elleni támadásokban is.²⁷

Pérez Sánchez szerint Sztálin 1939. márciusi, az SZKP XVIII. kongresszusán elfogadott külpolitikai irányváltása egyenesen elvezetett a Molotov–Ribbentrop-paktumhoz (150.), ami erős leegyszerűsítése a történeteknek.²⁸ Ugyanő a „magyar ’56-ot” a szovjet blokk 1980-as években kitörő végső kríziséig bezárólag terjedő időszak legfontosabb eseményeként említi (157.), mintegy „elfeledkezve” a ’68-as prágai tavaszról. De la Guardia szerint Magyarország gazdasági helyzete az első ötéves

24 == Lomax, 1989: 184.

25 == Az országot elhagyók száma kb. 211 ezerre tehető, s közülük mintegy 170 ezren később, az amnesztia-rendeletek ellenére sem tértek vissza. Romsics, 2010: 406.

26 == A hatalomváltás napjainak krónikáját lásd pl.: Hajdu, 1979: 47–108.

27 == E problémákról vázlatosan lásd: Csunderlik, 2022: 19–41.; Romsics, 2010: 70–80.

28 == Székely Gábor kimerítően taglalja a szovjet diplomácia változását a világháború kitörését közvetlenül megelőző hónapokban, egyszersmind cáfolva minden efféle leegyszerűsítést. Székely, 2020: 292–443.

terv időszakában (1950–1954) rosszabbodott, káros következményeket vonva maga után az egész társadalomra nézve (168.), negligálva a tényt, miszerint 1953 nyarán kormányváltás történt, és a hatalomra kerülő Nagy Imre a desztalinizáció jegyében meghirdetett „új szakasz” politikájával jelentős reformokat eszközölt, amelyek következtében a gazdasági mutatók és az emberek életkörülményei érezhetően javultak. Hernández Hernándeznél a Tanácsköztársaság bukását követő átmeneti időszak hatalomváltásainak felsorolásakor Friedrich István, Huszár Károly és Horthy Miklós minden differenciálás nélkül követik egymást (182.), pedig előbbi kettő a kormányfői, míg utóbbi az államfői posztot töltötte be.

Orella állítja, hogy az őszirózsás forradalom idején Károlyi Mihály volt az egyetlen magyar politikus, aki támogatta Wilson 14 pontját (212.), holott az Erdéllyel kapcsolatos területi engedményeket Károlyi éppúgy elutasította, mint fő ellenfele, Tisza István; egy berni lapnak adott, 1917. november végi interjújában pedig kifejtette, hogy mind a föderalizálás, mind a magyar határokon belüli nemzeti autonómiák gondolatát elveti.²⁹ Csak nem sokkal a háborús összeomlás előtt nyilatkozott úgy, hogy „*elfogadjuk mint tárgyalási alapot Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének békeprogramját*”, hozzátéve ugyanakkor, hogy „*ez a nyilatkozat még nem jelentené azt, hogy Wilson minden szavának minden betűjét szó nélkül alá kell írni és minden elgondolásnak tárgyalás nélküli alá kell vetni magunkat [...]. Hiszen például maga Wilson sem akarhatja, hogy itt Magyarországon is például a nemzeti ségek önrendelkezési jogát a maga doktrínér tisztaságában minden történelmi és geográfiai alap nélkül keresztülvigye.*”³⁰ Megjegyzendő, alig egy hónappal később a központi hatalmak is kinyilvánították azonnali fegyverszünetet kérő jegyzékükben, hogy hajlandók elfogadni Wilson pontjait.³¹ A szerző azon túl, hogy (Egyesület helyett) helytelenül Magyar Országos Véderő Egyletként oldja fel a MOVE mozaikszót, egyszerűen „*veterán egyesületként*” jellemzi (216.), holott az kezdettől fogva fegyveres tevékenységet folytató szélsőjobboldali, antiszemita és antikommunista csoportosulás volt.³² Megemlíthető még Orella kísérlete, hogy a magyarországi zsidóság deportálását úgy ábrázolja, mintha az kizárólag Szálasi hatalomátvétele után történt volna (217.), s a Horthy-rendszer nem vette volna ki belőle a részét már ezt megelőzően is.³³ Megfogalmazása arra enged következtetni, mintha a második világháborús vereség Magyarország számára azonnal „*egy kommunista rendszer létrehozásához*” vezetett volna (217.), holott a sztálinista rezsim kiépülése ennél hosszabb és bonyolultabb folyamat volt (arról nem is beszélve, hogy *per definitionem* semmi-

29 == Hajdu–Pollmann, 2014: 262, 293.

30 == Idézi: Hajdu–Pollmann, 2014: 361.

31 == Uo. 363.

32 == A MOVE megalakulásáról, eszmeiségéről és korai tevékenységéről lásd: Dósa, 1972: 37–83.

33 == A témában lásd Ungváry monográfiáját: Ungváry, 2016: 540–556, 574–672.

féle kommunizmus nem létesült az országban). Mártnéz-Radío Garrido úgy fogalmaz, hogy a forradalom napjaiban kitepték a vörös csillagokat a zászlókról (279.), pedig valójában a Rákosi-címert távolították el, melynek a(z egy darab) vörös csillag csupán egyik szimbólumát jelentette.³⁴ Ruiz de la Sernánál ugyanez a pontatlanság érhető tetten (296.). Utóbbinak felróható még, hogy az elemzett lap eszmei irányultságát nemigen fejtette ki, s nem láttatta, a *Pueblo* hírei mennyire voltak reprezentatívak a hivatalos spanyol médiában.

= = Források és értelmezések

A hibák, pontatlanságok és vitatható kijelentések mellett nemritkán olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor a szerzők mondandójuk alátámasztása érdekében manipulálják a közreadott tényeket. Kiss idézi Münnich 1956. október 26-ai állásfoglalására vonatkozó novemberi beszédét, majd közli: „*e politika egyik legtragikusabb következménye*” a Parlament előtt október 25-én (!) elkövetett sortűz volt (15.). Máthé azt írja, Magyarország azért nem tudott oldalt váltani a második világháborúban, mert a szovjetek nem hagyták (40.). Mint tudjuk, ez nem igaz: 1944 őszén magyar delegáció utazott Moszkvába, hogy előzetes fegyverszünetet kössön, melynek aláírására október 11-én sor is került, majd négy nappal később Horthy bejelentette a háborúból való kiugrást, ami nem a szovjetek, hanem a megszálló németek és magyarországi híveik hathatós ellenállása, valamint szervezési problémák miatt bukkott el.

Soós a kiépülő Rákosi-rendszerről szólva állítja, hogy bár az 1949-es alkotmány deklarálta az emberi jogokat, köztük a vallásszabadságot, azt a gyakorlatban negligálták, a mindennapi életben nem engedélyezve a hívőknek a vallás gyakorlását (72.). A tagadhatatlan egyházüldözés nyilvánvalóan negatívan érintette a hívők lehetőségeit vallásuk gyakorlására és a vele összefüggő programok, események, ünnepek korábbiakhoz hasonló megélésére nézve, azt azonban túlzás lenne kijelenteni, hogy a hitélet gyakorlását (a templomok látogatását stb.) betiltották volna. Kolontári teljesen hamisan interpretálja Gramsci a Komintern küldöttjeként Olaszországban tevékenykedő Rákosiról alkotott véleményét (113–114.). Gramsci támogatta a szocialista párt felbomlasztását és a kommunista párt létrehozását, továbbá maga is a szovjet irányvonal mellett köteleződött el, Rákosit tehát nem emiatt marasztalta el. A bekezdés további részéből kiderül, hogy Rákosi gyakran váltogatta az irányvonalat, és később már pont a pártegyesülés szorgalmazójaként tűnt fel. Gramsci kritikája sokkal inkább erre az attitűdre és Rákosi egyéb személyes gyengeségeire vonatkozott. Ehhez hozzátartozik, hogy Rákosi Bordiga félreállítására révén pártvezetésen belüli puccsra próbálta meg rávenni Gramscit, amit ő elutasított.³⁵ Fejérdy András idézett tanulmánya azt a mítoszt is cáfolja, miszerint Rákosi kényszerítette volna ki

34 = = Alkotmány, 1949.

35 = = Fejérdy, 2019: 618–619.

a pártszakadást: a livornói plénumon fel sem szólalt, a döntés közös megállapodás eredménye volt (ezt a Komintern III. kongresszusán maga Rákosi is elismerte).³⁶

A kötet üzenetét – a kommunizmus rossz – alátámasztandó, annak spanyol szerzői a legelemibb forráskritikai vizsgálatokat sem végezték el. Orella Szilassy Sándor könyvére hivatkozva állítja, hogy a tanácskormány által életre hívott vörösteror vidéken több mint tízezer, a városi központokban pedig háromszor ennyi halálos áldozatot követelt (214.), ami felülmúlja a korabeli ellenforradalmi propaganda legvadabb híreszteléseit, s teljes nonszensznek tekinthető.³⁷ Orduña Prada hasonló hibába esik 1956 kapcsán, mikor szó szerint idézi az *Arriba* című lap október 25-ei cikkét, amely arról tudósít, hogy Budapest utcáin több mint százezer szovjetellenes tüntetőt géppuskáztak le (240.), anélkül hogy ezt a nyilvánvalóan hamis információt bármiféle kritikai észrevétellel egészítené ki.³⁸ Mártínez-Radio Garrido metódusa is hasonló: szó szerint és minden kommentár nélkül idézi Lequericát, aki 2400 orosz tankról tesz említést a szabadságharc eltiprása kapcsán (283.), holott a valóságban ennek mintegy feléről volt szó.³⁹ Mindebben nem nehéz felfedezni a spanyol szerzők ideológiai elfogultságát, ami kettős mércét eredményez: miközben rendre elmarasztalják a szovjet típusú rendszereket, szemet hunynak a spanyolországi jobboldali diktatúra visszasságai felett. Pedig izgalmas lett volna az eltérő színezetű diktatúrák közötti párhuzamok bemutatása. Például a kötet több tanulmányában is tárgyalt egyházüldözés kapcsán nincs említve, hogy a katolikus egyházzal ápolt szoros kapcsolata ellenére a Franco-rendszernek is voltak kifejezetten

36 = Uo. 617.

37 = Még az olyan rendkívül elfogult korabeli ellenforradalmi propagandamunkák is, mint A zsidók rémuralma Magyarországon „csupán” 4 ezret meghaladó számról írnak a vörösteror áldozatai kapcsán, ezzel szemben a forradalmárok pereiben a vádat képviselő Váry Albert mindössze 590 fővel kalkulált. A későbbi kutatások nyomán azonban az áldozatok száma ennél is jóval kevesebbre taksálható. Csunderlik, 2019: 233.

38 = Konkrétan az október 25-ei Kossuth téri sortűznek – a legfrissebb kutatások tükrében – 88 igazolt halálos áldozata és mintegy 170–200 sebesültje volt. Feitl–Unger, 2021: 401, 415–418. A forradalom és szabadságharc, valamint a megtorlások áldozatait illetően lásd még a 24. lábjegyzetben írtakat.

39 = Az október 24-én a felkelők ellen Budapesten bevetett szovjet harckocsik száma 290 volt, melyeket ráadásul pár napon belül ki is vontak az országból. A Forgószél-hadművelet előkészítése kapcsán G. K. Zsukov honvédelmi miniszter és V. D. Szokolovszkij vezérkari főnök az SZKP KB-hez intézett szigorúan titkos jelentése szerint a magyarországi forradalom kitörésének hírére öt szovjet hadosztályt helyeztekriadókészültségbe, melyek kötelékébe többek között 1130 harckocsi és önjáró löveg tartozott. November elejére a Magyarország ellen bevetendő szovjet haderő már 17 hadosztályra duzzadt, ami azonban a többi harci jármű és az emberállomány számának növekedését vonta maga után, nem a harckocsikét. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, é. n.; Vö. Szereda–Sztikalin (szerk.), 1993: 99.

elnyomó intézkedései egyes keresztény csoportokkal (például a polgárháború után a hozzá nem lojális baszk papokkal⁴⁰ vagy a Jehova Tanúi képviselőivel⁴¹) szemben.

Hasonlóképp előkerülnek régi francóista toposzok – például Pérez Sánchez azon állítása, hogy Spanyolország a népfront 1936-os választási győzelmével kommunista országgá és a Szovjetunió szatellitállamává vált volna, ami csak a polgárháború kitörése és a köztársasági oldal veresége miatt nem következett be (149.) –, melyeket a történettudomány megcáfolt már.⁴² Ugyanő Spanyolországra egy helyütt a „*nyugati kommunizmus »világítótornyaként«*” utal, homályban hagyva, mit is ért ezen (151.). Nem kis elfogultságról árulkodik, hogy a Spanyolországgal szemben bevezetett ENSZ-szankciók kapcsán – melyek mellesleg egyáltalán nem kapcsolódnak a címben megfogalmazott témához és a tanulmány többi részéhez – a szerző elegánsan hallgat arról, hogy azokat milyen okból fogalmazták meg és hagyták jóvá a nemzetközi szervezet képviselői (151.). Ebben a keretezésben Spanyolország ártatlan áldozatként tűnik fel, holott a nemzetközi közösség egyértelműen a Franco-rendszer fasiszta „*eredete, jellege, felépítése és általános magatartása*”, valamint a háború során a tengelyhatalmaknak nyújtott támogatása miatt lépett fel vele szemben.⁴³ Hernández Hernández elfogultsága némiképp más természetű. Több olyan sportolót is felsorol és bemutat, akiknek semmi közük a kommunista rendszer általi üldöztetéshez, sőt nem kevesen (pl. Weisz Árpád, Silberstein György, Guttman Béla) a náci holokauszt áldozatai voltak, ami abból is fakadhat, hogy a tanulmány közel fele a magyarországi kommunista hatalomátvételt megelőző időszakkal foglalkozik – tehát irreleváns a kötet témája szempontjából. Az 1936-ra tervezett – habár a polgárháború kitörése miatt az utolsó pillanatban lefűjt – barcelonai munkásolimpiát viszont annak ellenére sem említi meg, hogy azon Magyarország is képviseltette (volna) magát.⁴⁴ A hiány jelzésértékű: egy baloldali szellemiségű protestrendezvény, melyet a náci Németország által megszervezett berlini olimpiára válaszul hívtak életre, nem érdemel figyelmet.

A Franco-rendszer iránti elfogultság Orellánál éri el a csúcspontját: a spanyol diktátor a jóságos zsidómentő szerepében jelenik meg (220–221.), negligálva a rezsim erős náci kapcsolatait és ideológiájának szélsőjobboldali elemeit, melynek az antiszemitizmus is része volt.⁴⁵ Hasonlóképpen, Muñoz Grandes kapcsán mindössze annyit említ, hogy a hadügyminiszter a Kék Hadosztály egykori vezetője volt

40 == Toro, 2020.

41 == Barahona–Ruso, 2017.

42 == A konkrét példát illetően a dolognak pont az ellenkezője bizonyult igaznak: a „pre-ventív ellenforradalom” katalizáló hatással bírt, lehetővé téve a társadalmi forradalom kirobbanását. Zolcsák, 2022: 61–87.

43 == ENSZ, 1946.

44 == Gounot, 2007/2015: 125–143.

45 == Preston, 2012: 34–51.; Reverte, 2010.

(222.), de mind az ő, mind az említett katonai formáció náci kapcsolatairól kegyesen hallgat.⁴⁶ XII. Piusz pápa is makulátlan személyként, alaptalan támadások áldozatként jelenik meg (228.), ami nem felel meg a valóságnak.⁴⁷ A két sajtóreceptiókat ismertető tanulmánynál szintén szembetűnő, hogy az 1956-os időszakra vonatkozóan a spanyol viszonyok mennyire reflektálatlanok. Ruiz de la Serna ráadásul 1938-tól a szakszervezeti és a munka világához tartozó sajtó előretöréséről beszél (292.), ami nagyfokú cinizmusról árulkodik: a polgárháborúban a francóistákkal szemben álló munkáspártok és szakszervezetek változatos, gazdag, nagy hagyományokkal rendelkező sajtóval rendelkeztek, melyeket pont Francóék helyeztek törvényen kívül vagy kényszerítettek emigrációba.⁴⁸

46 = „Az ávilai katonai levéltár iratai szerint a hadosztályt integrálták a Wehrmachtba, s a bajorországi Grafenwöhr támaszponton – ellentétben a Franco-propagandával – nem Francóra, nem a bolsevizmus elleni harcra, nem a »német nemzetre«, hanem magára Hitlerre esküdtek fel a spanyol katonák – erről azonban a németek nem tájékoztatták még Francót sem. A spanyol katonák német uniformist kaptak. A spanyol hadosztály »Spanischen Freiwilligen Division« néven a Wehrmacht 250. számú hadosztálya lett, tehát német hadosztály. A spanyol katonai vezetést kizárták a rendelkezés lehetőségéből.” Anderle, 2007. Szolgálatiért Muñoz Grandes 1942-ben a Wehrmacht egyik legrangosabb kitüntetésében részesült, melyet személyesen Hitler adott át neki, aki nem mellesleg olyan személyt látott benne, akit szükség esetén bábként Franco helyére állíthat. Bowen, 2006: 43.

47 = XII. Piusz megválasztását követően a német kormányt ért kritikák felfüggesztésére szólított fel, beiktatását követően pedig megnyugtatta Ciano olasz külügyminisztert is, hogy visszahívja a Katolikus Akció éléről azt a vezetőt, akinek ténykedését a fasiszta kormány nem nézte jó szemmel. A pápa üdvözölte Franco polgárháborús győzelmét, magasztalva a diktátor „igen nemes keresztény érzelmeit”. Az egyébként katolikus Lengyelország lerohanásakor nem utasította el nyilvánosan az agressziót, sőt novemberben még gratulált is Hitlernek, hogy túlélte egy merényletet, továbbá megáldotta a fasiszta Olaszországot és annak vezetőjét. Nem fejezte ki tiltakozását az olaszországi zsidótörvények ellen, ahogyan a más országokban zajló antiszemita kampányokkal és zsidóellenes atrocitásokkal szemben sem. Kezdetben legfeljebb a kikeresztelkedett zsidókért állt ki, de a későbbiekben illetően sincs bizonyíték rá, hogy utasította volna az egyházi intézményeket az üldözött zsidók befogadására. Hitler és Mussolini kiátkozását sosem vette komolyan fontolóra, ellenben üdvözölte a tengelyhatalmak Szovjetunió elleni hadjáratát. Mikor a háború menete megfordult, hevesen elítélte a szovjet terjeszkedést, a végnapjait élő fasiszta rendszert viszont továbbra sem volt hajlandó bírálni. Balogh, 2023.

48 = Az 1939. február 9-én kiadott törvény a politikai felelősségre vonásról többek között betiltotta az anarchoszindikalista Országos Munkakonföderáció és a szocialista Általános Munkásszövetség nevű szakszervezeti föderációkat, a Szocialista, a Kommunista és a Szindikalista Pártot, a Marxista Egyesülés Munkáspártját, továbbá az olyan regionális pártszerveződések, mint a Baszk Munkások Szolidaritása. Ezek mindegyikének volt saját sajtója, közülük több országos napilappal, valamint helyi vagy regionális periodikákkal is rendelkezett, melyekre már ezt megelőzően is igyekeztek csapást mérni az államigazgatás átalakításával és a sajtó működésével kapcsolatos új törvényekkel. BOE-A-1939-1451, 1939: 825.; vö. Harsányi, 1988: 146–148.

= = A kommunizmus értelmezése és egyéb terminológiai problémák

Máthé azt állítja, a szovjet parancsnokok engedélyezték „németgyűlölő magyarok” egységeinek szervezését (40.), ami megengedhetetlen történeti fogalomhasználat: nem a németekkel mint néppel, hanem a nácizmussal mint politikai rendszerrel és szemben álló katonai erővel kapcsolatos ellenérzésekről volt szó itt. A szerző a Nyilaskeresztes Pártot nemzetiszocialistaként aposztrofálja (40.), ami szintén pontatlan, még ha a nyilasok sok tekintetben hasonlítottak is a nácikhoz, és szövetségben álltak velük.⁴⁹ Pérez Sánchez már a Szovjetunió létrehozása idején „*marxista-leninista gondolatról*” ír (148.), holott ez a szóösszetétel és ideológiai tákolmány egyértelműen a sztálini éra terméke.⁵⁰ Ugyanő a kelet-európai szovjetizáció utolsó fázisaként „*szocialista forradalmat*” vizionál (153.), ami nem állja meg a helyét: a háború utáni Magyarországon sokkal inkább katonai megszállásról, egy külső nagyhatalom által ösztönzött és kieszközölt, helyi szövetségei által pedig felülről, államhatalmi eszközökkel megvalósított változásokról volt szó, mintsem autentikus társadalmi forradalomról. Orella Kun Béláké pártját helytelenül Magyar és nem Magyarországi Kommunista Pártként jelöli meg, s anakronisztikus módon szintén a marxista-leninista áramlathoz sorolja (213.). Mártínez-Radio Garrido a NO-DO híradásának összefoglalójakor idézőjel nélkül és kritikátlanul átveszi a „*vörös bordák*” francóista terminust, Nagy Imrét pedig minden kommentár nélkül titóista kommunista-ként írja le (283.). Ruiz de la Serna szintén dobálózik fogalmakkal (pl. titoizmus), de anélkül, hogy azokat érdemben magyarázná (302.). Emellett az elemzett sajtóból vett fogalmakkal úgy láttatja a magyarokat, mint nacionalistákat és antikommunistákat, kimondatlanul elvitatva a kommunisták magyar voltát, homogén masszaként kezelve egy egész nemzetet, melyet szerinte az antiszemitizmus mint egységteremtő alap kovácsolt össze (302.).

A terminológiával kapcsolatban külön figyelmet érdemel a kommunizmus értelmezésének (a megfelelő értelmezés hiányának) kérdése. A kötet lapjairól az a kép rajzolódik ki, mintha a szerzők számára a kommunizmus – Lenin híres *bon mot*-ját („*A kommunizmus – Szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása*”⁵¹) parafrázálva – a szovjetek hatalma plusz terror lenne. Pérez Sánchez tanulmánya tükrében nem világos például, hogy a szovjet politika irányváltásai bármiféle állítólagos kommunista ideológiai meggyőződésből következtek-e, vagy pusztán egy nagyhatalom birodalmi érdekeiből. Ez jól korrelál azzal az alapkoncepcióval, hogy mivel az 1930-as években csak a Szovjetunió volt képes központi szerep betöltésére a kommunista mozgalomban, negligálható a sztálinizmustól eltérő irányzatok vizsgálá-

49 == A hungarizmus és a nemzetiszocializmus közötti különbséget maga Szálasi is kiemelte. Szálasi, 1959: 8.

50 == Krausz, 2007.

51 == Lenin, 1951: 533.

ta, akár a forradalom utáni Szovjet-Oroszországban / a korai Szovjetunióban, akár a nemzetközi munkásmozgalomban (148.). A KMP-től független s irányvonalával szemben álló kommunisták Kolontári horizontján ugyanígy kívül esnek, amit tetéz, hogy tanulmánya a hatalomért folytatott harcról, taktikai kérdésekről és belső frakcióharcokról szól – arról, hogy az ún. kommunisták mit gondoltak a világról, vajmi keveset tudhatunk meg. Az is homályban marad, hogy a magyar (és más) kommunisták mit kerestek a spanyol polgárháborúban, s miért vállaltak áldozatokat a harcokban. Kiss Münnich-életrajzát olvasva hasonló hiányérzete támad az olvasónak: az embert mozgató mélyebb eszmei okok egyáltalán nem jelennek meg.

De la Guardia Heller Ágnes és Fehér Ferenc szavait idézve beszámol az 1956-os forradalom során demokratikusan választott tanácsok spontán létrejöttéről s a közvetlen demokrácia gyakorlatba ültetéséről, amely *„minden valódi szocialista mozgalom szekuláris eszméje volt”*. Ez az idézet azonban alapjaiban mond ellent a kötet a kommunizmust abszolút rosszként feltüntetni kívánó alapkoncepciójának (175.). Hasonló a helyzet Orduña Pradánál, ahol a mostani Oroszországgal való párhuzam pont azt demonstrálja, hogy nem a Szovjetunió „kommunizmusából” fakadt a katonai intervenció, hanem egy birodalom stratégiai érdekeiből, a vezérlő ideológiától függetlenül (242.). A kommunizmus természetével és fogalmi meghatározásával kapcsolatos problémák máshol is szembetűnők, és ellentmondásokat generálnak. Pérez Sánchez annak ellenére, hogy állítja, *„kommunisták, szocialisták és szakszervezetisek tízezrei ellenezték”* a Rákosi-féle irányvonalat, a „kommunistákat” homogén masszaként kezeli, s a fogalmat a sztálinista diktatúra kiépítőire és működtetőire ugyanúgy használja (154.). Ugyanez érhető tetten, mikor a szerző elismerően nyilatkozik az 1956-os forradalom munkástanácsairól, nem hallgatva el, hogy azok szocialistaként határozták meg magukat. Az állami bürokráciával leszámolva a munkások gazdasági és politikai kérdésekben maguk vették kézbe a döntéshozatalt, míg a sztálinista rendőri és a megszálló szovjet erők el nem nyomták őket (159.).

Kolontári megemlíti a biatorbágyi viadukt felrobbantását (120–121.), de az elkövetőjéről és a motivációiról nem szól. Így az eset úgy tűnik fel, mintha arra – a szöveg kontextusába illeszkedve – a kommunisták jóvoltából került volna sor. Márpedig ennek egyértelműsítése nem lett volna érdektelen, lévén, hogy annak idején épp az állítólagos kommunista szál teremtett hivatkozási alapot a statárium bevezetésére, melynek egyik következménye a szerző által is említett Sallai–Fürost páros elítélése és kivégzése lett. A biatorbágyi incidens valójában Matuska Szilveszter – egy őrült bécsi kereskedő és gyáros, aki külföldön is véghezvitt már hasonló robbantásokat – műve volt, aki nem tekinthető kommunista meggyőződésűnek, pláne nem párttagnak. A kommunistákra egy helyszínen talált levél terelte a gyanút, ürügyül szolgálva a szigorú intézkedésekhez. A történet azért is figyelemre méltó, mert Matuskát – bár érintettsége bizonyítást nyert – nem végezték ki, „csak” életfogytiglani fegyházbüntetés-

re ítélték és bebörtönözték.⁵² Máthé kommunistákkal szembeni elfogultsága többek között akkor érhető tetten, mikor rámutat, hogy amit Tömpe javasolt,⁵³ azt a gyakorlatban nem alkalmazták az alá tartozó körzetben, megemlítve és részletezve azt, hogy a megszálló szovjet hadsereg katonái milyen típusú törvénytelenéseket és erőszakcselekményeket követtek el a helyi lakossággal szemben (46.). Annak láttatása azonban, hogy a totális világháborús vereség és a katonai megszállás fizikai és jogi valóságában egy újonnan felállított, ember- és pénzhiánnyal küzdő rendőri erőnek ideológiai-politikai hozzáállástól függetlenül lett-e volna reális esélye ezeknek a jelenségeknek a megakadályozására, fel sem merül.

Pérez Sánchez tanulmányának első fejezetében a „*Lenintől Sztálinig*” tartó útról kellene információt kapnunk (148.), a lenini időszakról azonban szó sem esik. Így még az sem lehetséges, hogy a sztálinizmust mint sajátosan orosz/szovjet találon kicsírázó eszmei irányzatot és politikai-gazdasági-társadalmi rendszert, nem-hogy magát a kommunizmust, történelmi összefüggéseiben értelmezhessük. Az ilyen tállás csupán arra alkalmas, hogy a sztálinizmus minden brutalitását abszolutizálja, és visszavetítse egy korábbi periódusra, egységes (egységesen sátáni) egészként ábrázolva a szovjetrendszert annak születésétől fogva. Orella hamis és manipulatív módon állítja, hogy „*a kommunista totalitarizmussal szembeni ellenállás egyedüli bátyja az egyház volt*” (228.), ami szűkebb értelemben sem igaz, hiszen Magyarországon több erős pozícióval rendelkező történelmi egyházzal beszélhetünk, melyek szemben álltak a rezsimmel, ezenfelül voltak olyan politikai és civil csoportosulások is, amelyek ellenzéki álláspontra helyezkedtek, akár direkt konfrontációt is vállalva az egyeduralomra törő kommunista párttal szemben.

Soós az 1945. márciusi földosztást minden tekintetben negatív folyamatként mutatja be: külső (szovjet) nyomásra történt, a korábbi birtokosok (köztük az egyházak) nem kaptak kompenzációt, a kiosztott földek szinte élehetetlen méretűek voltak, mindez ráadásul segítségére volt a kommunista pártnak, hogy monopolhelyzetbe kerüljön (70.). Ez a megközelítés szemellenzős módon nem veszi figyelembe, hogy a földosztás a kelet-közép-európai parasztság és agrárproletariátus legrégibb és legelemibb követelése volt hosszú évtizedek óta, melyet a különböző rendszerek és kormányok szisztematikusan megtagadtak tőlük, vagy ha ilyesmire mégis sor került (pl. Nagyatádi-féle földreform), akkor az nem elégítette ki vágyaikat, s a maga módján ugyanúgy hatalmi érdekeket szolgált (a kormánypárt fontos támaszát jelentő nagyparasztságét), mint az 1945-ös reform. Ahogyan afölött is szemet huny, hogy a második világháborús kataklizma nyomán a társadalom jelentős hányada számára a földreform a megélhetés legelemibb feltételeinek biztosítását jelentette.

52 = = Az esetről lásd pl.: Nemes, 1981; Kuroz, 2010.

53 = = „...a projektünk célja nem az, hogy néhány ezerrel több ember legyen a rendőrség börtöneiben és az internáló táborokban. A mi munkánk célja az ország politikai nyugalmanak biztosítása.” (46.)

Az a birtokos elit (beleértve az egyházakat is), amely a földreform következtében tulajdonvesztést szenvedett el, fő pillére volt a háborúba lépésért és a Szovjetunió megtámadásáért felelős Horthy-rendszernek, a velük szembeni fellépés tehát a társadalmi igazságtétel s a bel- és külpolitikai felelősségre vonás aktusaként is értelmezhető.⁵⁴ Az árnyaltabb képalkotáshoz ugyanígy elengedhetetlen annak rögzítése, hogy a Rákosi-korszak alatt az egyházzal szemben foganatosított intézkedések (73.) tetemes része más európai országokban már évtizedekkel vagy évszázadokkal korábban végbement, és ezek ugyanígy az egyházak középkor óta őrzött komplex politikai, gazdasági, oktatási, kulturális és lelki élet feletti hatalmának visszaszorítására irányultak. Csak pár példát említve: a („nem közhasznú”) szerzetesrendek felosztatására és vagyonának elkobzására már II. József felvilágosult abszolutista birodalmában sor került,⁵⁵ a francia forradalom idején a papokat állami alkalmazottakká nyilvánították, akiknek hűségesküt kellett tenniük,⁵⁶ a II. Spanyol Köztársaság pedig megtett mindent, hogy a felekezeti helyére a laikus oktatást állítsa.⁵⁷ Talán felesleges említeni: a felsoroltak egyike sem volt kommunista rendszer. Az egyházi befolyás visszaszorítása és a szekularizáció a kommunista pártok hatalomra kerülése előtt, azok ideológiájától függetlenül a kontinens minden részén időről időre megnyilvánuló határozott – természetesen hatalmi – törekvés volt, mely egyúttal a modernizáció, a polgári állam kiépítése, a társadalmi haladás stb. céljait is hivatott volt szolgálni. Magyarországon e folyamatok megkésve, de annál intenzívebben törtek felszínre a 20. század derekán. E történeti ívnek és ezeknek a párhuzamoknak a láttatása elengedhetetlen a történetek pontosabb megértéséhez s annak belátásához, hogy a kommunisták egyházpolitikája nem a semmiből jött.

Egyértelmű tendenciózusság mutatható ki akkor is, amikor a szerző meg sem kísérli feloldani a klerikális reakcióról szóló fejezet első két bekezdésében előkerülő ideológiai és politikai motiváció dilemmáját (74.), holott a később idézett 1958. július 22-ei MSZMP PB-határozatban jól tetten érhető ez a kettősség, s az állampárt világosan megfogalmazza azt a különbséget, amellyel a szerző nem hajlandó foglalkozni: *„A vallás mint világnézet elleni küzdelem eszközeit és módszereit nem szabad összekeverni a klerikális reakció elleni küzdelem módszereivel. Míg a vallásos világnézet elleni harcban a felvilágosítás és a nevelés eszközeit használjuk, addig a klerikális reakció elleni harcban a politikai és adminisztratív harc minden eszközét felhasználjuk.”* (75–76.) A „Fekete Holló-ügy” kapcsán a szerző megfogalmazza, hogy *„méretük, szervezetük és hatásuk miatt a katolikus csoportok fontosabbak voltak az állambiztonság számára, mint a protestáns közösségek”* (87–88.). Ebből kiolvasható, hogy a kommunista párt egyházakkal szembeni harcában inkább a politikai, mint

54 = = Romsics, 2010: 126, 283–286.; Varga, 2001: 9–11.

55 = = Katus, 2012: 80.

56 = = Price, 2001: 110.

57 = = Vilar, 1984: 104.

sem az ideológiai faktorok domináltak (ellenkező esetben a különböző egyházakat egyformán nyomták volna el), ami árnyalja a kommunista egyházüldözéssel kapcsolatban láttatni kívánt képet. A szerző külön fejezetet szentel az 1956-os forradalom leverése kapcsán történt papgyilkosságoknak, két fontos kérdésre azonban adós marad a válasszal. Egyrészt azzal, hogy az elkövetők, még ha kommunisták voltak is, pusztán spontán ötlettől vezérelve követték-e el tettüket, avagy felülről irányított, előre eltervezett cselekményekről beszélhetünk, amelyek kapcsán kimutatható az állampárt vagy valamely rendőri szerv intézményi felelőssége. Másrészt mindhárom esetben homályban maradnak a gyilkosságok hátterében meghúzódó konkrét okok (96–98.).

= = = A kötet mint emlékezetpolitikai fegyver

Önmeghatározása szerint a kötetet megjelentető SCHEDAS „elsősorban tudományos-akadémiai kiadó a bölcsészet- és társadalomtudományok területén, [mely] jelenleg tudományos folyóiratokat és monográfiákat ad ki”. Utóbbiak közé tartozik az *Egyetemi gyűjtemény* sorozat, melynek 17. darabjaként⁵⁸ az ismertetett kiadvány is megjelent, s amely „tudományos művek terjesztésére szolgál [...]. Szigorúan tudományos jellegű, bőséges kritikai apparátussal rendelkező munkákról van szó, amelyek magas tudományos színvonalú, szakértői értékelési folyamatoknak alávetett innovációt képviselnek.”⁵⁹ Ez a „magas tudományos színvonal” ugyanakkor a fentiek tükrében nehezen látszik igazolhatónak, ráadásul a kötet kapcsán okkal merülhet fel az ideológiai-politikai célzatosság gyanúja is.

A kiadvány megjelenését spanyol részről a Katolikus Propagandisták Szövetsége (ACDP) által 1933-ban alapított madridi Universidad CEU San Pablo támogatta, mely jelenleg magán felsőoktatási intézményként működik. Az egyetemet „azzal a szándékkal hozták létre, hogy [...] hozzájáruljon a társadalom javításához, a keresztény alapelveknek és az evangélium által közvetített értékeknek megfelelő oktatási modellt kínálva, a közéletben pedig az igazságosság és az emberi lény védelmében fellépve”.⁶⁰ Az Egyetemi gyűjtemény és a szóban forgó tanulmánykötet szerkesztője az említett madridi egyetem professzora, a főképp a jobboldal történetét kutató Orella, akinek érdeklődése az utóbbi években Kelet-Európa felé fordult.⁶¹ A NEB-bel való kapcsolatfelvétele 2022-ben kezdődött: akkoriban vele és kollégáival magyarul egy interjú is megjelent,⁶² melyben a történelmi emlékezettel kapcsolatos, a jobboldalt állítólag negatívan diszkrimináló tendenciáról beszéltek, több megkérdőjelezhető állítást fogalmazva meg a spanyol történelemmel és az aktuális viszonyokkal összefüggésben. Az együttműködés a következő év áprilisában *A szabadság hangjai* cím-

58 = = A sorozat keretében megjelent munkák listáját lásd: Universidad, é. n.

59 = = SCHEDAS, é. n.

60 = = CEU, é. n.

61 = = Orella Martínez, é. n.

62 = = Szócs, 2022.

mel „a kommunizmus áldozatai” emlékére Maridban megrendezett nemzetközi konferencia keretében folytatódott.⁶³ Ennek folyományaként a felek elkötelezték magukat egy közös tanulmánykötet elkészítése mellett,⁶⁴ melynek bemutatójára a NEB budapesti székházában került sor 2025. február 7-én.⁶⁵

A kötethez írt bevezetőjében Orella „*nagy jelentőségű időszakként*” értékeli Orbán Viktor Európai Unió soros elnökévé történő kinevezését, erre fűzve fel gondolatmenetét, miszerint nagy szükség van olyan könyvek kiadására, melyek „*elmagyarázzák Magyarország európai és demokratikus elhivatottságát*” (II.). E kontextusban a szóban forgó történeti munka óhatatlanul politikai eszközzé degradálódik. Ezt erősíti Tóth Katalin spanyolországi magyar nagykövet méltatása, aki nem kevesebbet állít, mint hogy a szovjet típusú diktatúrák okolhatók régióink gazdasági és társadalmi visszamaradottságáért a kontinens nyugati felével összevetve, hozzátevé, hogy a kommunizmus világszerte közel 100 millió áldozatot követelt (9.). Az adat nyilván *A kommunizmus fekete könyvéből*⁶⁶ való, amelyet módszertana, pontatlanságai és tárgyi tévedései miatt megjelenése óta sokat bíráltak már a szakma képviselői.⁶⁷

Ehhez az aktuálpolitikai koncepcióhoz igazodik a kiadvány címe is, azt sejtetve, hogy a múltban Magyarország és Spanyolország egyaránt fellépett a kommunista represszióval szemben.⁶⁸ Ám a kommunisták (és bármely más politikai csoportosulás) csak akkor tudnak repressziót gyakorolni egy országban, ha kezükben tartják az államhatalmat. De akkor Magyarország és Spanyolország mégis miképpen léphetett volna fel velük szemben? A címet tehát nehéz szakmailag értelmezni, annak csakis emlékezetpolitikai jelentése lehet: a címadó(k) napjaink Magyarországra és Spanyolországára gondolt(ak), vagyis a cím politikai-ideológiai állásfoglalást foglal magában. Azaz valójában a szerzők azok, akik a kommunista represszió ellen küzdenek – a jelenben a múlt árnyaival, emlékezetpolitikai térhódításra törekedve egyfajta *Kulturkampf* keretében.

63 == Voces por la Libertad, 2023.

64 == NEB, 2024: 55.

65 == Szóts, 2025.

66 == Fázsy (szerk.), 2000.

67 == Néhány a magyarul (is) megjelent recenziók közül: Balázs, 1998; Perrault, 1998; Hahner–Papp, 2000; Chomsky, 2000.

68 == Megjegyzendő, hogy nemcsak a kötet, de több tanulmány címe is félreértésre ad okot: Kissnél a „Spaniard Communist” kifejezés némiképp félrevezető, hiszen nem arról van szó, hogy Münnich spanyol lett volna, hanem arról, hogy őt a spanyol polgárháborúban betöltött szerepvállalása miatt „spanyolosként” tartották számon a mozgalomban. Orella tanulmányának címe nem pusztán félreérthető, hanem egyenesen értelmezhetetlen: vajon mire gondolt a szerző „pilgrim Hungary” alatt? Címével ellentétben de la Guardia tanulmánya csak részben tárgyalja az ENSZ állásfoglalását, végül Ruiz de la Serna még az írásában bemutatott lap címét sem volt képes helyesen megadni.

Összegezve a fentieket, elmondható, hogy bár a vizsgált tanulmányok, főképp a magyar szerzők által írottak, több vonatkozásban is új adatokkal, hasznos adalékokkal és felismerésekkel gazdagítják a kutatást, a bennük előforduló hibák okán azok csak kellő körültekintéssel és forráskritikával használhatók. Magát a kötetet pedig – kiadójának minden (ön)méltatása ellenére – semmiképp sem tekinthetjük színvonalas szakmai kiadványnak.

=== Nyomtatásban és online megjelent források ===

Alkotmány, 1949

1949. évi XX. törvény. *A Magyar Népköztársaság Alkotmányja* (67. §). 1949. augusztus 20. 9. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94900020.TV&targetdate=ffffff4&printTitle=1949.+%C3%A9vi+XX.+t%C3%B6rv%C3%A9ny&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D00000001.TXT (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

BOE-A-1939-1451, 1939

Ley de Responsabilidad Políticas. *Boletín Oficial del Estado*, Núm. 44., február 13. 824–847. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/044/A00824-00847.pdf> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

ENSZ, 1946

Resolución 39(I) de la Asamblea General de la ONU sobre la cuestión española. derechoshumanos.net, december 12. <https://www.derechoshumanos.net/memoriahistorica/1946-Resolucion-ONU.htm> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Lenin, 1951

Lenin, Vlagyimir Iljics: Beszámoló a Népbiztosok Tanácsának tevékenységéről. [1920.] december 22. In: *Lenin művei*. 31. köt. Szikra, Budapest. 502–535.

Szálasi, 1959

Szálasi Ferenc: Út és cél. In: *Szálasi Ferenc alapvető munkája és a Munkás-, Paraszt és Értelmiségi- Nagytanácson elmondott beszédei*. Hungarista Mozgalom kiadása, München. 7–61. [https://www.magtudin.org/Szalas_Ferenc_Alapveto_munkaja.pdf](https://www.magtudin.org/Szalas%C3%AD_Ferenc_Alapveto_munkaja.pdf) (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Szereda–Sztikalin (szerk.), 1993

Zsukov és Szokolovszkij jelentése: 23-án este megindultak. „Csapatainknak a következő feladatokat szabtuk...” 1956. október 24-én. In: *Hiányzó lapok 1956*

történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.

Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 99–100.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bowen, 2006

Bowen, Wayne H.: *Spain during World War II*. University of Missouri Press, Columbia / London.

Csunderlik, 2019

Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Csunderlik, 2022

Csunderlik Péter: *A Galilei kör története.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Dósa, 1972

Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fázsy (szerk.), 2000

Fázsy Anikó: *A kommunizmus fekete könyve.* Nagyvilág Kiadó, Budapest.

Feitl–Unger, 2021

Feitl Írisz – Unger Gabriella: A sortűz áldozatainak kutatása. In: *Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25.* Szerkesztette: Feitl Írisz – Németh Csaba. Országház Könyvkiadó, Budapest. 389–421.

Fejérdy, 2019

Fejérdy András: Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel. *Világtörténet*, 9. (41.) évf., 4. sz. 615–625.

Font et al., 2001

Font Márta et al.: *Oroszország története.* Pannonica Kiadó, Budapest.

Gyarmati, 2011

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest.

Györkei, 1977

Györkei Jenő: *Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban*. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Harsányi, 1988

Harsányi Iván: *A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1938–1939*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Hajdu, 1969

Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Hajdu, 1979

Hajdu Tibor: *Március huszonegyediké*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Hajdu–Pollmann, 2014

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Osiris Kiadó, Budapest.

Horváth, 2021

Horváth Miklós: A Kossuth téri sortűz az újabb források tükrében. In: *Az első lövés. Kossuth tér, 1956. október 25.* Szerkesztette: Feitl Írisz – Németh Csaba. Országház Könyvkiadó, Budapest. 95–119.

Katus, 2012

Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Kronosz Kiadó, Pécs.

Kende (szerk.), 1996

1956 kézikönyve. III. köt. *Megtorlás és emlékezés*. Szerkesztette: Kende Péter. 1956-os Intézet, Budapest.

Lomax, 1989

Lomax, Bill: *Magyarország 1956*. Aura Kiadó, Budapest.

Müller, 2012

Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest.

Münnichné Berényi, 1986

Münnichné Berényi Etelka: *A történelem sodrában. Münnich Ferenc*. Reflektor, Budapest.

Nemes, 1981

Nemes Dezső: A biatorbágyi merénylettől a statáriumig. *Párttörténeti Közlemények*, 27. évf. 1. sz. 3–46.

Preston, 2012

Preston, Paul: *The Spanish Holocaust. Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. W. W. Norton & Company, New York – London.

Price, 2001

Price, Roger: *Franciaország története*. Maecenas Könyvkiadó – Talentum Kft., Budapest.

Romsics, 2010

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

Stone–Kuznick, 2012

Stone, Oliver – Kuznick, Peter: *Amerika elhallgatott történelme*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Sz. Bíró, 2009

Sz. Bíró Zoltán: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról. 1989–1991. *História*, 5–6. sz. 3–10.

Tomasevich, 2001

Tomasevich, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*. Stanford University Press, Stanford.

Ungváry, 2016

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest.

Varga, 2001

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Vilar, 1984

Vilar, Pierre: *Spanyolország története*. Gondolat, Budapest.

Zolcsák, 2022

Zolcsák György Attila: *A köztársasági oldal a spanyol polgárháborúban. Célok, ideológiák, ütközések*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

=== Internetes hivatkozások ===

Anderle, 2007

Anderle Ádám: A spanyol Kék Hadosztály. *Klió*, 16. évf. 3. <https://www.c3.hu/~klio/klio073/klio137.htm> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Balázs, 1998

Balázs Péter: A kommunizmus fekete könyve. *Aetas*, 4. sz. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00136/pdf/EPA00861_aetas_1998_04_141-145.pdf (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Balogh, 2023

Balogh Vilmos Szilárd: Pápák és diktátorok, holokausz és háború (2) – XII. Piusz, Mussolini és Hitler. *Mérleg*. 2023. október 22. <https://www.merleg.org/xii-piusz-mussolini-es-hitler-1/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Barahona–Ruso, 2017

Barahona, Pepe – Ruso, Fernando: Los 1.000 testigos de Jehová que Franco encarceló por no hacer la mili: regreso al penal de Cádiz. *El Español*, december 9. https://www.elespanol.com/reportajes/20171208/267974117_o.html (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

BD Futbol, é. n.

Sz. n.: Peter Ilku Kampfl. *BD Futbol*. <https://www.bdfutbol.com/en/j/j9628.html> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Chomsky, 2000

Chomsky, Noam: Ami a fekete könyvből kimaradt – Stéphane Courtois: A kommunizmus fekete könyve c. munkájáról. *Eszmélet*, október 1. https://www.eszmelet.hu/noam_chomsky-ami-a-fekete-konyvbol-kimaradt-stephane-court/ (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

CEU, é. n.

Sz. n.: Misión e Historia. <https://www.ceu.es/ceu/mision-historia.php> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Éberdt, 2014

Éberdt Ildikó: A futballistaper: Szűcs Sándor válogatott labdarúgó kivégzésének története. Szeptember 24. <https://web.archive.org/web/20160817170700/http://fociazeletunk.blogspot.hu/2014/09/a-futballistaper-szucs-sandor.html> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Gounot, 2007/2015

Gounot, André: L'Olympiade populaire de Barcelone 1936: entre nationalisme catalan, « esprit olympique » et internationalisme prolétarien. In: *Les politiques au stade. Étude comparée des manifestations sportives du XIXe au XXIe siècle*. Szerkesztette: André Gounot – Denis Jallat – Benoît Caritey. Presses Universitaires de Rennes, Rennes. 125–143.
<https://books.openedition.org/pur/6529> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, é. n.

Sz. n.: A magyar és a szovjet haderő 1956-ben. Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
<https://m.militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtorteneti-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/magyar-nephadsereg-1956-os-forradalomban/magyar-nephadsereg-1956-os-forradalomban-hadszervezet/a-magyar-es-a-szovjet-haderő-1956-ban> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Hahner–Papp, 2000

Ketten egy új könyvről (Hahner Péter: Vörös és fekete / Papp László Tamás: A terror zárszámadása). *Élet és Irodalom*, XLIV. évf. 35. sz., szeptember 1.
<https://www.es.hu/old/0035/kritika.htm> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Heath, 2021

Heath, Nick: Anarchizmus Szibériában. *Tett*, március 6. <https://tett.merce.hu/2021/03/06/anarchizmus-sziberiaban/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Krausz, 2007

Krausz Tamás: Lenin marxizmusa – összefoglaló tézisek. *Eszmélet*, január 1. (19. évf. 76. sz. 2007. tél). https://www.eszmelet.hu/krausz_tamas-lenin-marxizmusa-osszefoglalo-tezisek/ (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Kovács, 2022

Kovács Örs: „Egy diktatúrában sok mindenből hiány van, de hóhér és ítélet mindig rendelkezésre áll megfelelő mennyiségben.” 55 éve hunyt el Münnich Ferenc egykori kommunista belügyminiszter, miniszterelnök – 1967. november 29. *Rubicon Online*, november 28. <https://rubiconintezet.hu/2022/11/28/egy-diktaturaban-sok-mindenbol-hiany-van-de-hoher-es-itelet-mindig-rendelkezesre-all-megfelelo-mennyisegben/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Kurcz, 2010

Kurcz Béla: Matuska porosodó 42 dossziéja. *Nol.hu*, január 9. https://web.archive.org/web/20170126142443/http://nol.hu/archivum/20100109-matuska_42_porosodo_dosszieja-498221 (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

László, 2009

László Ferenc: Münnich Ferenc regényes élete – Törhetetlen fajta. *Magyar Narancs*, április 23. https://magyarnarancs.hu/belpol/munnich_ferenc_regenyes_elete_-_torhetetlen_fajta-71207 (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

NEB, 2024

Országgyűlési beszámoló a Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2023. évi tevékenységéről. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest. <https://www.parlament.hu/irom42/10305/10305.pdf> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Orella Martínez, é. n.

Orella Martínez, José Luis: *Curriculum Vitae*. <https://uspceu.academia.edu/JoseOrella/CurriculumVitae> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Perrault, 1998

Perrault, Gilles: A kommunizmus: egy „fekete könyv” hamisításai. *Eszmélet*, április 1. https://www.eszmelet.hu/gilles_perrault-a-kommunizmus-egy-fekete-konyv-hamisitasa/ (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Reverte, 2010

Reverte, Jorge M.: La lista de Franco para el Holocausto. *El País*, június 20. https://elpais.com/diario/2010/06/20/domingo/1277005953_850215.html (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

SCHEDAS, é. n.

Sz. n.: Quiénes y cómo somos. https://www.schedas.com/?page_id=28 (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Serédi, é. n.

Sz. n.: Serédi. *Magyar Katolikus Lexikon*. <https://lexikon.katolikus.hu/S/Ser%C3%A9di.html> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Sereg, 2016

Sereg András: Halálra ítélt futballista – A Szűcs-per – Egy híres ügy a magyar jogtörténetből. *Jogi Fórum*, március 26. <https://www.jogiforum.hu/cikk/2016/03/26/halalra-iteelt-futballista-a-szucs-per-egy-hires-ugy-a-magyar-jogtortenetbol/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Székely, 2020

Székely Gábor: *Hitler–Sztálin–Chamberlain. Az elkerülhetetlen II. világháború.* Volos Kiadó, Budapest. 292–443. <https://yearbook2.hu/Stalin.pdf> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Szőcs, 2022

Szőcs László: Kettős mérce az emlékezetben. *Magyar Nemzet*, június 17.
<https://magyarnemzet.hu/kulfold/2022/06/kettos-merce-az-emlekezetben>
(utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Szőts, 2025

Szőts Zoltán Oszkár: Párhuzamok a magyar és spanyol történelemben.
Újkor.hu, február 12. <https://ujkor.hu/content/parhuzamok-a-magyar-es-spanyol-tortenelemben> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Toro, 2020

Toro, Miquel de: La represión franquista de los curas vascos: los otros „mártíres” de la Guerra Civil. *El Estado*, szeptember 17. <https://elestado.net/2019/10/22/represion-franquista-curas-vascos/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Universidad, é. n.

Universidad. https://www.schedas.com/?mbt_series=universidad
(utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Voces por la Libertad, 2023

Voces por la Libertad. Congreso Internacional sobre Víctimas del Comunismo.
<https://iehistoricos.ceu.es/blog/voces-por-la-libertad-congreso-internacional-sobre-victimas-del-comunismo/> (utolsó letöltés: 2025. március 31.).

Kulcsszavak

=====

kommunista mozgalom, kritika, történeti emlékezet

/ The Spectre of “Communist Repression” /

A Reconstruction of a Book

In 2024, *Hungary and Spain against communist repression. History and memory*, a collection of studies by Spanish and Hungarian authors, was published with the support of the Universidad CEU San Pablo, the Committee of National Remembrance, and the Embassy of Hungary in Spain. Although this professional publication, produced with the collaboration of many historians, enriches the research of 20th century Hungarian and Spanish history with new data, useful additions and recognitions in certain areas, it contains numerous unacceptable errors, inaccuracies, and questionable statements. The aim of this review is to expose these errors and, if possible, correct them, while also pointing out the book’s problematic overtone with regard to the politics of memory.

Állambiztonsági megfigyelő egy vadászház közelében.
Képkocka a Belügyminisztérium Filmstúdiójának
a *Vendég* című oktatófilmjéből. Magyarország, 1978.

Fortepan / BM Filmstúdió

= Szemle =
////////////////

/// Tabajdi Gábor

=== **Kémtörténetek másként?** =

Mezei József: *Kémelhárítás Magyarországon, 1975–1985*.

ÁBTL-Kronosz, Budapest, 2025. 232 oldal

Létezik a Kádár-korszak állambiztonságának egységes, elbeszélhető története, vagy csak töredékekben írható le a politikai rendőrség múltja? Egy nemrég megjelent könyv, Mezei József *Kémelhárítás Magyarországon, 1975–1985* című munkája¹ új megvilágításban látatja ezt a kérdést. A kötet olvasói nemcsak a BM III/II. Csoportfőnökség működésének kereit ismerhetik meg részletesen, de jól számszerűsíthető válaszokat kaphatnak a kémelhárítás aktivitásáról is. Ám a könyvnek számos további olvasata is lehetséges. A munka az állambiztonság történetével kapcsolatos kutatás izgalmas és neuralgikus pontjaira is ráirányíthatja az olvasó figyelmét. Recenzióm a mű továbbgondolásának szándékával készült.

= = Állambiztonsági történetektől a történeti feldolgozásokig

A politikai rendőrség történetének megírására először magának a szervezetnek az illetékesei vállalkoztak. A Kádár-korszak konszolidált állambiztonságának vezetői (mint a legendaképzés és a történetkonstruálás mesterei) saját múltjuk leír(at)ásának többször nekifutottak; akár oktatási, akár propagandisztikus, akár a szakmai

1 = Mezei, 2024.

Geréb Sándor
igazolványképe.

ÁBTL 2.8.1. l.s. l/1. t. 9929.

professzionizációt támogató „történeti” célzattal.² A különböző bizottságok és szerzők produktumai, a Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszékének kiadványai és szakdolgozatai ma már az ÁBTL-ben kutathatók.³ Idővel több egykori titkosszolgálati történészként lépett a nyilvánosság elé, míg néhányan visszaemlékezéseket publikáltak. A nyilvánosságban történész-propagandistává váló Hollós Ervin példáját⁴ követte például az egyházi elhárítás egykori parancsnoka, Geréb Sándor is. (Az állambiztonság tisztjeinek körében pedig relatív népszerűségnek örvendtek az egyetemek történelem szakjai is.⁵) Az ilyen keretek között született munkáknak az ideologikus jellege közismert, az önlegitimáció szándékával írt szövegek csúsztatásai fokozatosan tárulnak fel.⁶

A most megjelent kötet azt az örömdetes fejleményt jelzi, hogy az állambiztonság utódszerveinél, illetve napjaink rendvédelmi képzéseiben immár kritikai jelleggel zajlik a történeti kutatómunka. A Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskolájában a széles olvasóközönség számára hozzáférhető és haszonnal forgatható tudományos dolgozatok születhetnek meg a közelmúlt történeteiről. Ez a fejlemény akár felcsillanthatja azt a reményt is, hogy a ma még nehezebben vagy egyáltalán nem elérhető (az ÁBTL-nek át nem adott) dossziékhoz is hozzáférhetnek majd a szaklevéltárban a kutatók. (Amint az egykorú zsargonban megfogalmazták: „demisztifikálni” lehet az egykori titkosszolgálatok működését.) Ha a kutatói nézőpontból egy pillanatra széttekintünk, látható, hogy egy ilyen munka maximálisan igazodik az ÁBTL létrehozásának szándékához is. A könyvben és az ehhez hasonló szövegekben az állambiztonsági iratok korabeli funkciójuktól (lényegében zsaroló, manipulációs potenciáljuktól) megfosztva történeti do-

2 = = Tabajdi, 2008.

3 = = Ezek őrzési helye: ÁBTL 4.1. A-anyagok.

4 = = Hollós Ervin pályaképét és publikációit ld.: <https://neb.hu/asset/phpc8bmW.pdf> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 22.).

5 = = Tabajdi, 2008.

6 = = Forrásértéküket ugyanakkor növeli, hogy bizonyos adatsorok és források ezek révén maradtak ránk.

kumentumokká válhatnak, különböző tudományterületek számára hasznosulhatnak forrásanyagként.

Mezei József könyve, mely a szerző doktori disszertációján alapul, a rendészettudomány felől értelmezi az iratokat, ugyanakkor kétségkívül hasznos és tanulságos történeti munka. A szerző szövege ugyanis érdemben kapcsolódik a jelenkortörténeti diskurzushoz. A hivatkozások között az állambiztonság történetével kapcsolatos mérvadó publikációkat olvashatunk, legyen szó a Betekintő cikkeiről, tanulmánykötetokről vagy monográfiákról. A szerző precizitását első átlapozásra érzékelteti a kötetben szereplő 911 aprólékos lábjegyzet. Ezek legnagyobb részben forrásmegjelölések, ám az érdemi szakirodalmi hivatkozások mellett fogalommagyarázatokat is olvashatunk a hivatkozásokban. Így akár ezek a tudományos munkákban meghatározó „apró betűs részek” is kirajzolják azokat a megközelítéseket, amelyeket a szerző a disszertációjában érvényesített. Ám akárhonnan is nézzük, összességben a könyv egy igen fegyelmezett szerzői, szerkesztői teljesítmény, s a tudományos kiadványok minden alapvető formai kritériumának megfelel. Alábbiakban ennek jegyében foglalkozom vele.

= = A tényfeltárás eredményei

A szaklevéltárban kutathatóvá váló állambiztonsági történetek elsődleges feldolgozása értelmezhető egyszerű tényfeltárásként is.⁷ A megismerhető elemi történetek, események vagy éppen adatok rendezése nélkülözhetetlen a titkosszolgálatoktól ránk hagyott dokumentumok elemzéséhez. Mezei József a kémelhárítás világának temérdek strukturális jellemzőjét (belső szabályait) és működési adatát dolgozta fel és értelmezte munkájában.

Vajon mit mond el a kádári kémelhárításról, hogy éves átlagban csak 14 főt szervezett be 1975 és 1985 között? S az, hogy az adott évtizedben összesen behálózott 144 külföldi személy közül ötven volt osztrák, huszonöt NSZK- és hét olasz állampolgár?⁸ A vonatkozó fejezetek részletes elemző munkája ilyen, a BM III/II. Csoportfőnökség mindennapi működésével kapcsolatos kérdések megválaszolásához vihet közelebb. A könyvben közölt adatok révén az is feltárul, hogy a hazai aktivitás mellett milyen határon túli hatókörrel rendelkeztek a különböző állambiztonsági részlegek. Kétségtelen, a kémelhárítás a hidegháborús transzferek egyik meghatározó szereplőjeként is vizsgálható. Populárisabb megközelítésben a korszak kémjátszmáinak háttere tárul fel a kötet lapjain. Az adatgazdag munka ugyanakkor a korabeli magyar társadalomról is láttelepet ad. A kötet hatástörténetéről spekulálva felmerült bennem, hogy vajon mennyien és milyen közegben fogják idézni, hogy egy évtized alatt a hálózatból kizártak (1629 fő) kapcsán 265 esetben rögzítettek valamilyen „negatív okot”? (Az állambiztonsági kategorizálás szerint „meg-

7 = = A tényfeltáró munka kezdeteiről ld. Révai (szerk.), 1991.

8 = = Mezei, 2024: 129.

bízhatatlan”, „feladatát nem teljesítő”, az „együttműködést megtagadó” állampolgárookra utaltak ezzel a számmal.⁹⁾

A kötet első része a kémelhárítás szervezetének kialakulását és az egyes részlegek feladatköreit mutatja be részletesen. Az alapvetően a belső parancsok (normák) alapján ismertetett struktúrát a kémelhárítás világa iránt érdeklődők bizonyosan haszonnal forgatják majd. A 44. oldalon táblázatban is összefoglalt szervezettörténet különösen praktikus segítség minden kutatónak.

A részlegek feladatkörével, az éves beszámolókból megismerhető tevékenységformákkal foglalkozó fejezetek kutatói kérdéseket inspiráló megállapításokat is tartalmaznak. Néhány terminológiai pontatlanság azonban sajnálatosan a fejezet-címekben is fellelhető. A BM III/II. Csoportfőnökségen aligha beszéltek „magyar érdekről” (az emigránsok megfigyelése kapcsán), a „nemzetgazdaság” helyett pedig a szerv (önértelmezése szerint) a népgazdaságot védelmezte.

A kötet második felének elemző szakaszai a szervezet általános tevékenységével kapcsolatos kérdéseket járnak körül, ám a szűkebb szakmai, szaktörténeti állításokon túl a szerző gondolatvilágában jól érzékelhetően jelen van a szélesebb társadalomtörténeti igény is. A kémelhárítás működésének számadatai például összevethetők a Magyar Népköztársaságba beutazó külföldiek adataival. 1975-ben ez a szám meghaladta a 9,5 milliót, és egy évtized alatt a másfélszeresére nőtt. Innen nézve a beutazók tengerében (látszólag) elvesznek a kémelhárítás kapcsolatai.¹⁰

Fontos azonban megjegyezni, hogy a rendelkezésre álló hálózati és operatív statisztikák nem szólnak az állambiztonság összes erőforrásáról. A hivatalos, alkalmi és társadalmi kapcsolatok számáról csak sporadikus adatok állnak rendelkezésre más forrásokból. A szigorúan titkos (SZT) állomány szerepéről viszont több publikáció is megjelent,¹¹ és az eddigi áttekintések nyomán megállapítható, hogy ez a kontingens igazán fontos feladatot éppen a kémelhárítás területén lát(hat)ott el. Az SZT-tisztek működésének bemutatása nélkül nem lehet teljes a szervezet tevékenységének (és hatástörténetének) ismertetése.

Ettől eltekintve a kötetből immár számszerűsítve is kirajzolódik, hogy kik álltak a Magyar Népköztársaság kémelhárítóinak célkeresztjében. Első megközelítésben a feltáruló összefüggések nem szolgálnak meglepetéssel. A kémelhárítás „cél-személyei” között a diplomaták, a külkereskedők, valamint a be- és kiutazó ösztöndíjasok voltak a legtöbben. Ugyanakkor a részletes adatszerű megközelítés akár mélyebb mintázatok is feltárhat, és a kádári (kül)politika kontextusában is vizsgálható: miként viszonyultak ezek a statisztikai adatok a korszak külpolitikai ori-

9 == Uo. 134.

10 == Uo. 145.

11 == Orgoványi, 2011. További publikációk: <https://www.betekinto.hu/hu/taxonomy/term/121> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

entációjához vagy akár a Varsói Szerződésen belüli titkosszolgálati munkamegosztáshoz? A válaszok a diplomáciatörténettel vagy a nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozók számára is fogódzókát jelenthetnek.¹²

= = = Mozaikok vagy átfogó elbeszélés?

Az állambiztonság történeteiről szóló terjedelmes irodalom döntő mértékben ügyközpontú leírásokat tartalmaz.¹³ A személyes (egyéni) kutatási tervek nyomán, illetve az adott kutatási lehetőségek révén az elmúlt két évtizedben főként esettanulmányok, illetve egy-egy szűkebb területet bemutató publikációk születtek.¹⁴ S bár több projekt is nekifutott az állambiztonság szervezettörténetének leírásához, a BM III. Főcsoportfőnökség egységeinek bemutatásáról még nem áll rendelkezésre átfogó összefoglalás. Ez a kötet a korábbi fontos részeredményeket¹⁵ bővíti, illetve teszi teljesebbé a kémelhárítás világával kapcsolatban. (A munka nemcsak a BM III/II. Csoportfőnökség 1975 és 1985 közti struktúráját tárja fel, hanem áttekintést ad a kémelhárítás részlegeinek átalakulásáról is a teljes korszakban.) Azonban a szerző nem élt azzal a lehetőséggel, hogy a kémelhárítás eddig feltárt történeteit az immár precízebben látható struktúrában elhelyezze.

A vonatkozó fejezetek kisebb részben jogszabályokra, döntően (a levéltárban rendezett és nagyrészt digitalizált) parancsokra támaszkodnak. Így ezek a szakaszok hasznosak lesznek majd mindazoknak, akik részletesebben akarnak eligazodni a kémelhárítás struktúráiban. Például könnyeb lesz majd értelmezni az egy-egy fejeletben, megjegyzésben szereplő BM III/II-es megjelölést is. Ám az aprólékos kutatói teljesítményt értékelve felvethető, hogy a kémelhárítás bemutatásánál hiányoznak a szerv létszámadatai. Így a szervezet váza szépen kirajzolódik, de a nagysága, valódi méretei homályban maradnak. A jogszabályok, belügyi parancsok (normák) precíz leírásait olvasva felmerül(het) az olvasóban az a kérdés is, hogy a valóságos működés miként töltötte ki ezeket a strukturális kereteket. Remélhető, hogy a közeljövő kutatásaiban a szervezettörténeti és a különböző megközelítéseket alkalmazó esettanulmányok kölcsönösen erősítik majd egymást, így további érvényes leírások születhetnek a kémelhárítás mindennapi, gyakorlati munkájáról is.

Hasonló kérdések vethetők fel a pártirányítással kapcsolatban is. Itt a szerző a vonatkozó normaszövegek idézése mellett Finszter Géza rendszerváltáskori tanulmányára hivatkozik, noha a jelenkortörténeti irodalomban az állambiztonság

12 = = Az ilyen típusú megközelítésekkel kapcsolatban ld. Andreidesz–Madarász–Soós (szerk.), 2018.

13 = = A kivételek között említhető a kémelhárítás világával kapcsolatban: Ungváry, 2009.

14 = = Az állambiztonsági bibliográfia megtalálható a levéltár honlapján: <https://www.abtl.hu/allambiztonsagi-bibliografia/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

15 = = Tóth 2011; Cseh–Okváth (szerk.), 2013; Ehrenberger, 2018; Simon 2021. További publikációk: <https://www.betekinto.hu/hu/taxonomy/term/178> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

és a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) viszonyrendszere egy fontos, több publikációban is elemzett problémakör.¹⁶ Kutatóként hozzátehetjük, hogy a téma vizsgálatához máig kiaknázatlan forráscsoportot jelentenek a BM III/II. Csoportfőnökség MSZMP-szervezeteinek iratai.¹⁷

A könyv – címe szerint – a kémelhárítás világát 1975 és 1985 között tárgyalja. Ezeknek az időbeli határoknak az indoklása szerint a helsinki békefolyamat és Gorbacsov fellépése olyan politikatörténeti határpontok, amelyek döntő mértékben változtatták meg a titkosszolgálati munka külső feltételeit. Bár ennek a tézisnek a részletesebb kifejtése a szövegben leginkább elszórtan szerepel, bizonyosan alaposabban lehetne érvelni mellette (és ellene) más dokumentumokat is ismeretve. (Ehhez az ÁBTL-ben kutatható éves – statisztikai – összefoglalók és jelentések mellett a Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] Országos Levéltárában őrzött belügyi vezetői értekezletek anyagai szolgálhatnak hasznos munícióval.) Ugyanakkor kutatóként nehéz nem észrevenni, hogy a címben szereplő időhatárok megegyeznek a levéltárban fellelhető statisztikák évkörével. A jelenleg ÁBTL 1.II.10 (II.) irategyüttese alá besorolt egykorú statisztikák tartalomjegyzékében ugyan szerepelnek a korábbi évek anyagai is (1958-tól), ezek az iratok azonban nem találhatók meg az adott dossziékban.

A kötet elemző fejezetei tehát a levéltárban egy-két dobozban fellelhető, a BM III/II. Csoportfőnökségen készült, az 1975–1985-ös évekre vonatkozó, lepdőnyi statisztikai táblázatait dolgozták fel. A szerző különböző adatsorok révén szemléletes grafikonokat és ábrákat készített. Ezzel áttekinthetőbbé tette az egykorú terjedelmes, talán a részadatok miatt nehezen követhető jelentéseket is. A könyvben konkrét ügyek, nyomozások, eljárások, megfigyelések annyiban szerepelnek, amennyiben azok statisztikai háttéranyagokban megjelennek. Az eddig feltárt egyedi esetek, esettanulmányok megállapításai jórészt hiányoznak a munkából.¹⁸

A könyvben közölt elemzések a statisztikai lapok rendjét követik. A fő fejezetek is az elsődleges források világát idézik, a szakzsargonból vett kifejezéseket tartalmaznak. Igaz, ennek köszönhetően az állambiztonsági aktivitás számszerűsíthető területei fegyelmezett rendben sorakoznak egymás után. A kötetben összesen 47 diagram szerepel. Így az adott forrásbázison a kémelhárítás világának számszerű bemutatása kifejezetten széleskörű. (A statisztikai megközelítéseket nem kedvelők számára bizonyosan kimerítő.) Az adatok visszakereshetők, ellenőrizhetők, mivel a lábjegyzetek jelentős része az adott statisztikai lapra történő hivatkozás. A szö-

16 == Krahulcsán, 2014.

17 == Igaz, az irattározás rendje miatt több forrásegyüttes 1983-ig maradt fenn, illetve került egykor a Magyar Országos Levéltárba. MNL OL 841. fond. (A BM III/II. Csoportfőnökség Bizottsága).

18 == Ezzel kapcsolatban a Betekintő „kémelhárítás” témakörbe sorolt publikációi jó szívvel ajánlhatók.

veg elemző részei ezekhez a számsorokhoz, összefoglaló megállapításokhoz fűznek magyarázatokat, kommentárokat.

= = Az adatokon túl – a továbblépés lehetőségei

A könyv második részének elemzései egyszerre jelenthetnek kapaszkodót és erősíthetik meg a kutatói kérdésfeltevést (gyanút): Vajon a „termelési adatként” is olvasható beszámolók mögött milyen valós aktivitás zajlott? Mivel azonban a temérdek adat e munka alapján nem vethető össze az emberi erőforrásokkal (az egykori megfogalmazásban az operatív erők nagyságrendjével), számos alapvető kérdés megválaszolása marad a későbbi elemzések számára: Vajon a kádári kémelhárítás túl-méretezett vagy visszafogott szervezet volt? Összességében hatékony vagy slampos működés jellemezte? Ha előre tekintünk: bárki is fogalmazzon meg ezzel kapcsolatos állításokat, vagy vizsgálja a közkézen forgó sommás ítéleteket, ezt immár statisztikai adatokkal is ütköztetheti. Sőt némi számolással megválaszolhatók a kíváncsi diákokat, levéltár-látogatókat, filmnézőket, forgatókönyvírókat érdeklő „tényszerű” kérdések is: egy tartótisztnak mennyi hálózati embere volt, illetve hány ügygyel foglalkoztak egyszerre? Mi lehet igaz az állambiztonsággal kapcsolatos szóbeszédemből: voltak túlterhelt egységek, vagy „kávéházi csekistaként” működtek a magyar szervek? Ám hogy ne pusztán a személyeket érintő kérdéseknél maradjak: a kutatható akták révén részben azonosíthatók a kémelhárítás különböző titkos helyszínei (elsősorban a K- és T-lakások) is. Így ezek sem pusztán számadatként léteznek, hanem akár vizuálisan (topgrafikusan) is megjeleníthetők.¹⁹ Mindezek a példák tehát azt mutatják, hogy ha a szervezet működésének alapvető kereit kívánjuk körüljárni, akad még hozzáférhető forrás.

Ráadásul a hivatkozott irategyüttes esetében a bürokrácia működésének teljes(ebb) vertikuma is fennmaradt. Az éves statisztikai összefoglaló adatok és az egyedi ügyek közti kapcsolatot (a könyvben is idézett) statisztikai háttéranyagok jelentik. Az illetékesek (az operatív nyilvántartással megbízottak) aprólékosan beszámoltak a részlegek teljesítményéről, tételesen felsorolva például az év során kezdeményezett eljárásokat éppúgy, mint a megfigyelés alá vont állampolgárokat (valós névvel) és a beszervezett vagy kizárt hálózati embereket (fedőnévvel).²⁰

Így bár a statisztikai számsorok teljes ténszerűsége könnyen vitatható, az adatok érvényessége mellett is számos érv szól. A szervezet bürokratikus, fegyelmi rendje miatt az ismert egyedi ügyeket ott láthatjuk az összesített adatokban. A statisztikai rubrikák olykor keszokusza számai mögött valós személyek, nyomozások,

19 = = Az állambiztonság helyszíneit bemutató legfrissebb digitális fejlesztés a szaklevéltár honlapján található: <https://www.abtl.hu/topotema/> (utolsó letöltés: 2025. augusztus 10.).

20 = = Az idézett statisztikai változásjelentések mutatnak rá arra, hogy miként lesz egy állambiztonsági eseményből (legyen az egy eljárás elindítása vagy hálózat bármilyen változása) több helyen rögzített adat.

manipulatív kezdeményezések, magyarán a mindennapi titkosszolgálati munka állt. E logikát másként alkalmazva, egy-egy ügy, eljárás vagy hálózati személy szerepe a statisztikák szerint (vitatható pontossággal²¹) elhelyezhető az állambiztonság össz-tevékenységében is.

A könyv kapcsán érdemes szót ejteni az állambiztonság történeteinek dekódolásáról is. A BM III. Főcsoportfőnökség aktivitásának leírásai a dokumentumok többségében fedőnevekkel és egyéb technikákkal védett történetként maradtak ránk. A titkosszolgálatok logikája szerint az egyes intézkedések elbeszélhetők konkrét nevek, helyszínek, kapcsolódó események stb. nélkül. Ennek mintaképei a pártállami vezetés számára készített Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ),²² amelynek ismert formája a kötet által tárgyalt időszakban alakult ki (és ugyancsak hasznosak lehetnek a kémelhárítás általános tevékenységének bemutatásához). A különböző esetleírások így sok esetben „légüres terekben” maradtak, tág teret kínálva az olvasói interpretációknak (rosszabb esetben a fantáziának). A kötetben részletesen elemzett statisztikák első megközelítésben szintén megfogható konkrétumok nélkül beszélnek a kémelhárításról. Így a különböző források összekötése, a strukturális kapcsolatok feltárása elemi kutatói feladat. Mezei József munkája ebben az aprólékos forráskritikai munkában a kezdeti lépéseket segítheti.

A könyv az ÁBTL *Közelmúltunk hagyatéka* címet viselő sorozatában jelent meg, megerősítve a szaklevéltár helyét a meghatározó jelenkortörténeti műhelyek között. Az igényes kötetet forgatva nem feledkezhetünk meg a könyv másik kiadójáról (több intézmény koprodukciós partneréről): a pécsi Kronosz nem először járul hozzá a maga eszközeivel a tartalmas tudományos diskurzushoz.

Talán nem felesleges (sem közhelyszerű) a könyv bemutatása kapcsán is megerősíteni, hogy a történeti kutatómunka, a levéltári tevékenység és az állampolgárok kiszolgálása (az egyéni és közösségi információs kárpótlás) leghatékonyabban szerves egységben működhet. Hiszen ez a könyv éppúgy segítheti az iratok kezelését, mint a komplexebb kutatást vagy egy-egy személyes (család)történet értelmezését.

= = = Zárszó helyett óhaj

A kötet egyszerre egy megbízható adattár és egy aprólékos (de nem végleges) szervezettörténeti összefoglaló. Önálló szakmunka, egyszersmind a későbbi elemzések hasznos segédlete. Történeti munkaként egy elsődleges elemzési kísérlet a kémelhárítás működésének átfogó, adatszerű értelmezésére.

21 == A különböző számok tényyszerűségéről bizonyára még hosszas viták folynak majd. Nyilván másként értelmezhetők például a beszervezési módszerekre, a hálózati személyek nyelvtudására vagy éppen az állampolgárságukra vonatkozó adatok.

22 == Müller, 1999.

A könyvet olvasva csak megerősödhet néhány régóta megfogalmazott kutatói óhaj. A felhasznált alapvető statisztikai összefoglalók (részben vagy egészben, adatsorokként vagy szkennelve) digitalizálásra, online publikálásra érdemesek. Talán az állambiztonsággal kapcsolatos történetek racionalizálását is segítené, ha az egyébként semmilyen szenzitív adatot nem tartalmazó statisztikák publikálásra kerülnének. Addig is Mezei József munkáját forgatva, a kötet tapasztalatait és tanulságait hasznosítva folytathatjuk a kutatói munkát a hatékonyabb szakmai párbeszéd és kooperáció reményében.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁBTL 4.I. A-anyagok

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)
MNL OL 84I. fond. (A BM III/II. Csoportfőnökség Bizottsága)

=== Hivatkozott irodalom ===

Andreidesz–Madarász–Soós (szerk.), 2018
Diplomácia – Hírszerzés – Állambiztonság. Szerkesztette: Andreidesz Gábor, M. Madarász Anita, Soós Viktor Attila. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.

Cseh–Okváth (szerk.), 2013
A megtorlás szervezete: a politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. Intézménytörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz, Okváth Imre. ÁBTL–L' Harmattan, Budapest.

Ehrenberger, 2018
Ehrenberger Róbert: A BM III/V. Csoportfőnökség szervezettörténete 1971–1990 között. Betekintő, 1. sz. 1–15.

Krahulcsán, 2014
Krahulcsán Zsolt: A párt belügye. A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban (1956–1962). L' Harmattan, Budapest.

Mezei, 2024
Mezei József: Kémelhárítás Magyarországon 1975–1985. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs.

Müller, 1999

Müller Rolf: Napi Operatív Információs Jelentések, 1979–1989. In *A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* (Trezor, 1.) Szerkesztette: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 251–284.

Orgoványi, 2011

Orgoványi István: A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének szigorúan titkos állománya. *Betekintő*, 1. sz. 1–15.

Révai (szerk.), 1991

Törvénytelen szocializmus. A [Németh-kormány által kinevezett] Tényfeltáró Bizottság jelentése. Szerkesztette: Révai Valéria. Zrínyi Kiadó – Új Magyarország Kiadó, Budapest.

Simon, 2021

Simon István: III/1. A Belügyminisztérium vizsgálati osztálya 1962–1990. L'Harmattan, Budapest.

Tabajdi, 2008

Tabajdi Gábor: Állambiztonság – propaganda – történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965–1980). *Betekintő*, 2. sz. 1–9.

Tóth, 2011

Tóth Eszter: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. *Betekintő*, 2. sz. 1–40.

Ungváry, 2009

Ungváry Krisztián: A Kádár-rendszer kémelhárítása. In *Évkönyv XVI. Kádárizmus – mélyfúrások.* Szerkesztette: Tischler János. 1956-os Intézet, Budapest, 353–409.

Kulcsszavak

=====

Kádár-rendszer, kémelhárítás, politikai rendőrség, recenzió

= ***Spy Stories with a Difference?*** =

/// A BOOKREVIEW ON

**József Mezei: *Kémelhárítás Magyarországon, 1975–1985*.
[Counterintelligence in Hungary, 1975–1985].**

ÁBTL-Kronosz, Budapest, 2024. 232 p.

József Mezei's *Counterintelligence in Hungary, 1975–1985* offers a data-rich analysis of the operations of the Ministry of Interior's Department III/II. In contrast to thematically focused historical studies, this work provides a comprehensive overview of a decade of Hungarian counterintelligence activity, covering the period between the Helsinki Conference and Gorbachev's *perestroika*.

Its conclusions – grounded in meticulous statistical analysis – and the accompanying chapters, which present a detailed account of the organizational structure, also serve to outline new directions for research. However, the synthesis of these data series (and additional statistical materials) with the existing knowledge of the history of the state security could yield a more precise and realistic picture of the everyday operations of counterintelligence under the Kádár regime.

Vágner Anna, az illegális *Beszélő* folyóirat
gépirónője, 1987.

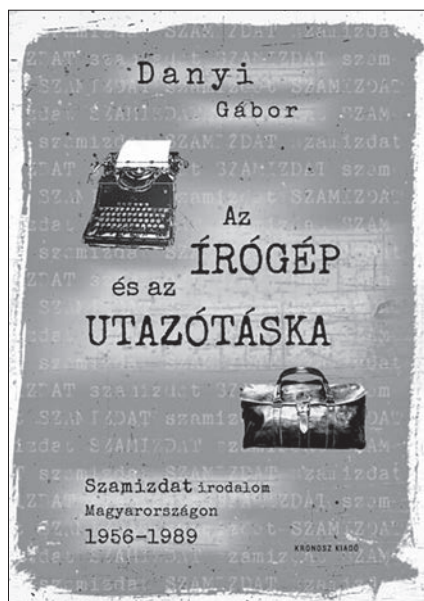
Fortepan / Hegedűs Judit

/// Pap Péter István

=== A másik Magyarország: textuális mikrokozmosz? =

Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska.*
Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023, 618 oldal

Az illegális úton előállított, hivatalos csatornákat megkerülve sokszorosított és terjesztett kiadványok az ellenzékiesség jellegzetes attribútumainak számítottak a szovjet típusú rendszer történetében. A korábbi szakirodalomban ezen kiadványok készítése és disztribúciója *elsősorban* politikai, sőt morális tettként, gesztusként jelent meg, és legfeljebb egy-egy programadó, a saját korában komolyabb hatás kiváltó szöveg vált a történeti interpretáció szerves részévé.¹ A kiadványok előállítása, terjesztése, az ebben közreműködők részletes története még kevésbé volt jelen a kutatói érdeklődésben. Ennek persze nemcsak a politikai folyamatokra redukált figyelem állt a háttérben, hanem az is, hogy az alacsony példányszám, az esetleges terjesztés mi-

att e szövegek akkor és ma is nehezen hozzáférhetőek, kanonizációjuk nem történt, nem történhetett meg.

Feltehető a kérdés – és néhányan fel is tették már az elmúlt években –, hogy mi történik abban az esetben, ha a szamizdat szövegek a maguk komplexitásában –

¹ = Például a *Beszélő* híres, 1982-es vitája az ellenzéki stratégiáról: *Beszélő* szerkesztői, 1992 [1982].

technikatörténeti háttérrel, a terjesztési hálózatok feltárásával, a szövegek irodalomtörténeti (textuális és részben intertextuális) elemzésével – válnak a vizsgálat tárgyává, nem mellőzve természetesen a politikai kontextust sem. Ennek kiderítésére vállalkozott Danyi Gábor vaskos, részben fizikai, részben tartalmi attribútumai alapján is lexikonszerű könyvével. Bár *Az írógép és az utazótáska*, mint az a fogalmi bevezetőből és egyéb utalásokból is kiderül, elsősorban irodalomtörténeti ihletésű, a hazai jelenkortörténeti diskurzus kapcsán is releváns. Sem a Kádár-korszak ellenzéki, félellenzéki mozgalmaival, sem a '80-as évek politikai átmenetével kapcsolatban nem bővelkedik a szakirodalom újabb munkákkal, s e két téma egymáshoz való komplex viszonyának mélyebb értelmezésére is kevés kísérlet történt eddig.² Ha jelenkortörténeti perspektívából tekintünk a kötetre, akkor az újszerűség, sőt előzménynélküliség is világos. Nem csoda, hogy Danyi Gábor problémaérzékeny könyve eddig alapvetően pozitív visszhangokat keltett a jelenkortörténeti szcénában is.

Az írógép és az utazótáska – melynek voltaképpen tárgya az előállítástól a hatósági represszióig, az eszméktől a kivitelezésig terjedő szamizdat-mikrokozmosz – egy-egy rövid bevezetőből, valamint öt törzsfelvezetből áll. Az első fejezet – *Mi is az a szamizdat?* címmel – a kötet tárgyának fogalmi kérdéseiről szól, a középpontban a nyelv, az előállítás, a terjesztés, a mű társadalmi használata, valamint a hatósági represszió absztrakt kérdéseivel. Danyi megközelítése valójában egyszerre strukturalista és posztstrukturalista, hiszen egyszerre gyökerezik az erőforrások, a technikai kérdések, az anyagszerűség problémáiban, valamint az ágencia és a személyközpontú hálózatok kérdéseiben. Elméleti kiindulópontja alapvetően irodalomelméleti-irodalomtörténeti, kiegészítve a szovjetunióbeli szamizdat-praxis fogalmi rendszerével. A szerteágazó, mély elméleti igényről, széles körű szakirodalmi tájékozottságról tanúskodó bevezető fő kérdése talán abban ragadható meg leginkább, hogy a szovjet típusú rendszer diktatórikus működése által kikényszerített elkülönülésből hogyan lett identitás és praxis. S ennek folyamányai tovább rajzolják a fogalmi bevezető – néha beláthatatlanul burjánzó – kérdésfelvetéseit: a fizikai elkülönülés által életre hívott materiális színvonaltalanság (rossz minőségű papír), az olvashatóság (elmosódó betűk, minimális sorköz), továbbadási kényszer (olvasásra jutó idő), a morális pozíció (az egykorú kritikai olvasatok nehézségei, a szamizdat fetisizálása, aurája), a nem konvencionális terjesztői és olvasóközönség, a konspiratív-underground készítés (paranoid reflexek), vagy éppen a magas szintű tartalom és a gyakran rossz minőségű anyag közötti feszültség. Mindezek szinte automatikusan életre hívják a kötetnek azon technikatörténeti vonulatát, amelyet a szerző minuciózusan végig is vezet, és ami komoly nóvum a hazai jelenkortörténet-

² = = E témákról legújabban lásd: Bozóki, 2019; Szécsi, 2024.

írásban.³ A digitális korszakban ezen technikaitörténeti szempontok egyre inkább pótolhatatlan és rögzítendő historikumává válnak.⁴) Szóba kerül a nyomtatási technikák evolúciója (írógép, stencil, ramka, később ofszet, fénymásolás), és ezek kreatív alkalmazási kényszerekkel és eszközhiányos állapottal kísért elterjedése a keleti blokkban. A materiális kérdések felvetésének kiindulópontja és egyben következménye is a művészi szöveg-performance problémája, melyet a szerző Dmitrij Prigov orosz konceptuális művész egyik műve kapcsán mutat be igen érzékletesen (32–34.). Itt a betűk, maga a vékony papír, az indigó és tűzőkapocs is művészi eszközzé váltak, a művészi elrendezés pedig mindezekből a technikai kérdésekből egy csapásra poétikai jelentéstartományba és mindezeknek a szamizdat szemiotikájára gyakorolt hatására vezet át, s egyben jelzi: a szerző számára a szamizdat egy politikai kategóriánál sokkal tágabban értelmezendő fogalom. Így válhat a kötet egyik fő témájává az underground művészek által készített illegális nyomtatványvilág is. A kötet áttekintést nyújt a szamizdat kiadványok tipológiájáról is. Világossá válik a rádióadásokból készült leiratok (radizdat), a magnófelvételek és leirataik (magnitizdat) és a külföldre kicsempészett, majd ott kiadott és a kiadott műként visszajuttatott kiadványok (tamizdat) közötti különbség. A szerző finom distinkcióval szól az ún. „másodlagos szamizdat” kategóriájáról is. Interpretációjában idetartoznak „mindazok a könyvek, amelyek hivatalosan jelentek meg ugyan, de kereskedelmi forgalomba nem kerültek, vagy amelyeket előbb-utóbb a könyvtárak zárt osztályára száműz-

3 = = A technikaitörténeti mélység érzékeltetésére álljon itt egy rövid idézet a kötetből: „Bár az írógép billentyűi a manapság használatos számítógépek billentyűzetéhez hasonló műveleti területet hoztak létre, természetesen híján voltak az elektronikus átvitelnek, így csupán a fizikai átviteli erőre hagyatkozhattak, amely az egyes betűképeket egy »mikroszintű nyomtatás« révén jelenítette meg. A billentyű lenyomásakor a betűkarszerkezet a billentyűkar betűfejét a festékszalagon keresztül a papírhoz nyomta. Ez a fajta kézi átvitel a billentyűkarokat mozgásba hozó ujjhegyektől teljesen más jellegű mozdulatokat követelt meg, hiszen gyakran a leütés erősségétől függött a szöveg olvashatósága, különösen az utolsó indigós másolati oldal esetében. Az írógéphez hozzátartozott a billentyűkarok viszonylag erős hanghatással járó kopogása is, ami kétségkívül hátrányt jelentett abban a környezetben, ahol a lehallgatások és az állambiztonsági megfigyelés miatt konspiratív szabályokat kellett alkalmazni.” (50.)

4 = = A kötet egyfajta leletmentésként vagy inkább a szamizdat mulandóságával dacolni kívánó „katalógusként” is értelmezhető. Mint a szerző írja: „Szemiotikai szempontból így azt mondhatnánk, hogy a szamizdat médiumában elrendezett szövegek materiális tulajdonságai (»aurája« vagy »bibliográfiai kódrendszere«) az anyag történeti értékét helyezik előtérbe. Ez az anyag olyan olvasásmódot inspirál, amelyben a szamizdat mint hordozó eszköz a kontextus összetevőjévé válik, hiszen tárgyi tulajdonságai az intézményes nyomtatás kultúrájának elfojtására és romlásba vitelére figyelmeztetnek. A szamizdat olvasása soha nem függetleníthető ettől a kontextustól: aurája mindig tartalmaz valamit abból a feszültségből, amely a nyomtatás kultúrája által birtokolt anyagi erőforrások hiányából fakad. A szamizdat materiális tulajdonságai ily módon a romlás lehetőségét sokkal inkább magukban foglalják, mint a megőrzését.” (20–21.)

tek, és a katalógusokból is töröltek – beleértve a kommunista időszak előtt megjelent kiadványokat, az államszocializmus könyv- és folyóirat-kiadásának valamilyen okból utólag betiltott termékeit, de részben idetartoztak a hivatalos forgalomba nem kerülő belső anyagok is (a kényes szociológiai felmérések vagy a pártelit tájékozódását szolgáló bizalmas anyagok, amelyek sok esetben kiszivárogtak és az értelmiség szélesebb köreihez is eljutottak)” (36.). A hazai jelenkortörténet-írásban gyakran hiányolt összehasonlító módszert alkalmazza a szerző a kötet egyik legsikerültebb alfejezetében ahol a szocialista országok független könyv- és folyóirat-kiadását, illetve azok egymásra hatását mutatja be. Így választ kaphatunk a művész- és irodalmárvilág által uralt, exkluzív és magas esztétikai tartalommal rendelkező csehszlovák, illetve a tömegességgel, széles körű aktivizmussal, strukturált mozgalommal és több tízezres példányszámmal jellemezhető lengyel szamizdat kapcsán felmerülő kérdésekre, valamint arra is, hogy miért nem terjedt el az illegális szövegkiadás Romániában és Bulgáriában.

A könyv második fejezete – *Hogyan kutassuk a szamizdatot?* – a kötet forrásaiba és az alkalmazott módszerekbe vezeti be az olvasót, aki mélységes empátiával szemlélheti a szerző által írt sorokat a szamizdatarchiválás és a szamizdatkutatás nehézségeiről, egyes anyagok hozzáférhetetlenségéről, a térben is szerteágazó archívumi helyzetről. Nem véletlen, hogy a szerző mindezek mellett az állambiztonsági iratokra is nagyban támaszkodik, amelynek episztemológiai és módszertani kérdéseiről (például az iratok redukált szemléletéről és bürokratikus kategorizálásának problémáiról) is megfontolandó sorokat vetett papírra. Danyi külön szól a transzferek, transznacionális kapcsolatok szerepéről, melyeknek a szocialista blokkot összekötő, de a vasfüggönyön túlmutató dimenziói is voltak. (A nyugati magyar emigráció, valamint a lengyel ellenzék hatása olyan csomópont, amelyre a kötet rendre vissza is tér a későbbiekben.) A kötet abbéli pozíciója is ebben a fejezetben válik világossá, hogy a szamizdat anyagok tartalomelemzését csak a legszükségesebb mértékben tartja szükségesnek – részben a kiterjedt fókusz miatt ennek terjedelmi okai is lehetnek, másrészt mindezt már egy-egy kiemeltebb szamizdatszöveg kapcsán a már e hasábokon is megidézett Bozóki András nemrég elvégezte. Ezzel szemben a szerzőt – a Torontói Egyetem szovjet szamizdat irodalommal foglalkozó, magyar származású kutatója, Ann Komáromi, valamint Sükösd Miklós médiakutató, politikatudós nyomán – egyértelműen az „előzetes autorizáció hiányából fakadó episztemológiai instabilitás” (67.) foglalkoztatja igazán. Pontosabban az, hogy a kiterjedt pártállami propaganda és a nyomtatott szó lassú hiteltelenedésének korában miként tudott – anyagszerűségében, technikatörténeti értelemben is – létrejönni egy horizontálisan szerveződő, országhatárokon is átívelő civil „tiposzféra”, vagyis a szamizdat-mikrokozmosz. Saját szemléleti struktúráját ebből kiindulva az irodalomelmélet irányába (szerzőség, hitelesség) építi tovább a kötet, kiemelten az autorizált szöveg – par excellence irodalomtörténeti – kérdésfelvetéseivel, melyek kapcsán a szerző elszórtan még újkori, reformkori kontextusokat is felvillant.

De szól arról is, hogy miként illeszkedett be az egykorú nyilvánosságba a szamizdat, valamint nem mulasztja el feltenni az egyik legérzékenyebb és egyben legnehezebben kutatható kérdést: kik és hogyan olvastak szamizdatot? Itt nem csak a kis példányszámú szövegek informális (terjesztési és közös olvasási) hálózatokkal összekapcsolt szűkebb létszámú elsődleges olvasóközönségre tér ki, hanem a szamizdat-szövegek rádiós beolvasása nyomán létrejövő „közvetett olvasókra”, valamint a lefoglalt példányokat kézbe vevő állambiztonsági hivatásokra és politikusokra is. A szerző igyekszik bemutatni azt a kérdést is, hogy mégis miben állt a szamizdat és a szamizdatkészítők ellenzékiisége: inkább a horizontálisabb kulturális ellenállás vagy a közvetlen politikai opposíció volt-e a jellemzőbb. (Erre a kérdésre nemcsak itt, a módszertani bevezetőben, de az ötödik fejezetben, a *Szétfolyóírat* című szamizdat kezdeményezéssel összefüggésben is választ keres a szerző.) A módszertani fejezet által ajánlott operacionalizálás a technikatörténeti nézőpont, a kritikai diskurzusok elemzése, valamint a kiadvány-előállítás, a civil innováció és információ-megosztás hármasan alapszik.

A szamizdat késői elterjedése Magyarországon című harmadik fejezet a fogalmi és módszertani fejezeteket követően a konkrét (elő)történeti kontextust mutatja be, azzal a kérdésfeltevéssel, hogy Magyarországon miért csak ilyen későn – a hetvenes évek második felétől – terjedt el a szamizdat. „Az 1956-os megtorlások után a hatvanas évek enyhülést hozó légköre – a nyugati kapcsolatokkal kiegészülve – olyan információs környezetet eredményezett, amely, szemben a térség elszigeteltebb országaival, nem tette szükségessé kiterjedt alternatív információs hálózat – vagyis a szamizdat második nyilvánosságának – kiépítését. 1956 emlékezete ugyanakkor a kádárizmus egész időszakát meghatározta. A Kádár-rendszer valósága – amelynek döntő elemét képezte a szovjet intervenció és a kádári megtorlás tapasztalata – jó ideig elfojtotta a disszidens magatartásformákat, amelyek csupán egy újabb, 1956-os tapasztalatokkal nem rendelkező nemzedék színre lépésével éledtek újra az 1970-es években” (488.) – így szól a szerző a lehetséges magyarázatokról a kötetet lezáró összegzésben. Az erről szóló törzsfejezetben ehhez az általánosabb érvényű magyarázathoz még hozzáteszi, hogy a Szabad Európa Rádió (SZER) Münchenből sugárzott magyar adása az 50-es, 60-as években valószínűleg még önmagában is képes volt kielégíteni az alternatív információk után vágyakozókat. Egyfajta proto-szamizdatként kerülnek szóba az 50-es években indexen lévő írók művei, a pornográf(nak minősített) irodalom, a desztalinizáció radikálisabb dokumentumai. Ebben a fejezetben ugyanakkor megjelennek már a saját útjukat kereső experimentális művészek, irodalmárok (Erdély Miklós, Szentjóby Tamás, Maurer Dóra és mások), akik saját szubkultúrát kezdtek el kialakítani, s ezzel együtt nemzetközi (főleg inkább regionális, keleti blokkon belüli) kapcsolatrendszer is kiépíteni. Ezzel együtt is a 60-as évekbeli, 70-es évek legeleji underground világ szerényebb szövegtermésének publikálásához még elég differenciált volt az első és másfeledik nyilvánosság – vagy más olvasatban: ekkor még sokan hittek a Kádár-kori informális

kegygazdálkodás ígéreteiben. A konszolidáció Magyarországnak relatív információbőssége ugyanakkor teret nyitott az újabb generációknak, akik már többet akartak annál, mint amit a 70-es évek eleji nyilvánosság biztosítani akart számukra – a terrorral való fenyegetőzés pedig egyre hatástalanabb volt, így Danyi. Az irodalmár, sőt bibliofil szerző az 1960-as évekbeli és 70-es évek eleji sajtó- és könyvkiadói világának elemzése során azt is megállapítja, hogy az underground művészvilág alapozó munkája és a generációs okok mellett a filozófia és a szociológia felől érkező kihívás is katalizálta végül a 70-es évek legelején a szamizdat-mozgalom kibontakozását – hiszen ezzel a két területtel nem tudott mit kezdeni az érett kádári hatalom.

A könyv negyedik, egyben leghosszabb, bizonyos értelemben kiemelt fejezete – *A magyar nyelvű szamizdat története* címmel – a magyar szamizdat kibontakozásától a 80-as évek legvégéig tárgyalja a történetet. Rövid felvezetés után – generációs okok, a hatalom és a hivatalos kultúra konformizmusának erősödése – a magyar nyelvű szamizdat valóságos enciklopédiáját tárja elénk a szerző bő kétszáz oldalon. A tematikus és kronologikus bontás szerint felépített fejezet – időnként egy-egy rövid értelmező résszel kiegészítve – valójában egy kiterjesztett annotált bibliográfia, amely kiadónként/kiadványonként veszi végig a szövegkorpusz elemeit. A kettős szempontú tagolás kissé problémás: míg a vallási közösségek és művészcsoportok szamizdatjait (például a Bokor Közösség, a Galántai György – Klaniczay Júlia páros, az Inconnu Csoport vagy a különféle neodadaista csoportok, mint a Hejtes Szomlyazók kiadványait, illetve a mail art alkotásokat, poszterújságokat és egyéb művészi szövegperformance-okat) tematikus módon, egyben, egészen a nyolcvanas évekig jutva elemzi, addig a direkt politikai oppozícióval jellemezhető kiadványoknál egy két részre osztott kronologikus elrendezést alkalmaz a szerző. Az első korszak eszerint a „gépiratos hőskor” a 70-es évek elejétől (olyan munkákkal, mint a *Darabbér*, a *Bibó-émlékkönyv* vagy a *Kelet-Európai Figyelő*), a második pedig a „szamizdat intézményesülése” a 80-as évek legelején, melynek legmarkánsabb elemei a *Beszélő*, a Rajk-butik vagy AB Független Kiadó. Nagy erény a kiadványok elemzésén konzekvensen végigvezetett, formalizált szempontrendszer. Ez az alábbi kérdésekre tér ki: kik készítették (a szamizdatot kitermelő alkotók, alkotói közösségek hálózatelemzési és ideológiai szempontokat sem nélkülöző rövid jellemzése); milyen körülmények közt és milyen ütemben állították elő; hogyan terjesztették; hogyan alakították ki és működtették a kapcsolatrendszert; rövid tartalmi ismertetés és bibliográfiai jellemzés; létrehozott diskurzustér és olvasókkal való viszony (esetleges visszacsatolások); hatósági repressziók; kiadványok későbbi sorsa. Alapvető kérdésfeltevés, hogy az experimentális művészet szamizdatkultúrája mennyiben előtörténete a későbbi demokratikus ellenzéknek – műfajként, a technikai tudás terjesztésének egy módjaként, illetve a személyes kapcsolatrendszeren keresztül (186–187.). A fejezetben folyamatosan jelen van a lengyel hatás kérdése (mind technikai, mind taktikai, mind stratégiai kérdésekben) is. A 80-as évekbeli szamizdatvilágot bő 50

oldalon keresztül mutatja be a kötet, e sokszínű világot jól reprezentáló arányérzékkel. A szerző hosszan elemzi a *Beszélőt*, de a zsidósággal, határon túli magyarokkal és a környezetvédelemmel foglalkozó szamizdatok sem maradnak ki. A fejezetben helyet kapott néhány rövid elemző rész is a szamizdatosok által folytatott stratégiákról (pl. legalizmus), illetve a hatalom stratégiáiról (pl. szelektív elnyomás).

A könyv körülbelül 160 oldalas ötödik fejezete a *Szamizdatpraxisok* címet viseli, és három, az elméleti keretekhez szorosan (a negyedik fejezetben lévő szamizdat-enciklopédiához pedig valamivel lazábban) kapcsolódó esettanulmányt tartalmaz. Az underground művészek által létrehozott *Szétfolyóirat*, mint művészeti projekt, kapcsán a szamizdatba kényszerülés sajátos útjai tárulnak az olvasó elé. A szerző érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, melynek során a hatalom konformizmus és értetlensége represszióba csap át, és amelynek hatására az önkifejezés extravagánsabb módjait célul kitűző művészek – akik nem akartak a szó szűkebb értelmében politizálni – az illegális kiadványok útját kénytelenek választani. Fontos és jól kibontott kérdéscsoport, hogy e kezdeményezés hatása a korszakban miért nem terjedt túl a művészek és az underground közegén, és hogy mindez milyen összefüggésben áll az ágensek saját társadalmi hálózatával. Feltehető, hogy az integratív és interaktív, az olvasóval cselekvő, kooperatív viszonyt kialakítani akaró koncepcióra nemcsak a hatalmi gépezet reagált ingerülten, de talán még a szűken vett értelmiségi társadalom sem volt rá kész.

Az *Egy szamizdatkiadó működése: a „Magyar Október” Szabadsajtó* címet viselő, aprólékosan kidolgozott, az egész kötet által felvetett szempontokat precízen érvényre juttató, bő százoldalas esettanulmány Krassó György és a Magyar Október Kiadó tevékenységét elemzi, fókuszban Krassó és a kiadó 1982 és 1985 közötti szövegkiadási tevékenységével. A kötet egyik legerősebb részének tekinthető fejezet Krassó ellenzéki identitásának forrásvidékeire és jellegére, az általa létrehozott és működtetett, 1956-os forradalommal kapcsolatos magánarchívumára (amely szövegkiadói tevékenységének is bázisa és előfeltétele volt) is kitér. A kiadói működés kapcsán a szövegek beszerzése, a szerkesztés folyamata, a hatósági represszió módzatai, a kiadványok mediális karaktere, a technikai-materiális praxisok és a rendszerhez való viszony kérdései is gondosan mérlegre helyeztetnek. Összefoglaló jelleggel a Magyar Október Kiadó által kiadott szövegek jó részét is ismerteti a kötet. Az esettanulmány legfőbb forrásbázisa az állambiztonsági anyag – a Krassó megfigyelési anyagait összegyűjtő, tizenhárom kötetes dossziésorozat –, melyet a szerző rendkívül disztिंगáltan, ugyanakkor intenzíven hasznosít (fókuszban a represszió konkrét lépéseivel, a szereplők közti interakciókkal, a hálózati személyek dekonspirálódásának kérdéseivel). Az egyébként is igen színvonalas fejezetből kiemelkedik a kiadó gazdasági modelljével (árazás, cserefolyamatok) és Krassó anyagi helyzetével foglalkozó mintegy húsz oldal. Érzékenyen mutatja be a szerző az üzletember, sőt a csempész Krassót is, aki több szinten is összekapcsolta tevékenységét a korabeli második gazdasággal, „feketézéssel”, „fusizással” – s mindez nem szégyellni való bűnként

jelent meg a vizsgált közegben, hanem az illegitimnek tartott hatalom jogos kiját-
szásaként. Megvilágító erejű felvetések olvashatók annak a kényes egyensúlyi hely-
zetnek a kapcsán, amely a politikai küldetés és a rentabilitás között húzódott. Krassó
és kiadójának története ebben az olvasatban a cselekvőség egy szélsőségesen akti-
vista példája, amelynek keretében tisztán kitapinthatók az – egyébként a generációs
szempontból a korszakbéli szamizdatkészítők legidősebbjeihez tartozó – ágens sok-
színű, rugalmas, innovatív és kreatív (hálózat)szervezési, sokszorosítási, terjesztési,
konspirációs, jogi megoldásai, valamint Krassó viszonya a demokratikus ellenzék-
hez és a nyugati magyar emigrációhoz is.

A záró esettanulmány a SZER 1956-os emlékműsoraival, különös tekintettel
az 1986-ossal foglalkozik. A szerző kiindulópontja a forradalommal kapcsolatos
hivatalos narratíva alakulása az 1980-as években, illetve az ennek kontextusát je-
lentő médiaviszonyok, s ezzel – mintegy az 1956 értelmezésében meglévő hiánnyal,
kereslettel és manipulációval – állítja szembe a SZER emlékműsoraikat mint a hiva-
talan emlékezet kihívóját. Ez az esettanulmány nemcsak a SZER adásainak elem-
zését vállalja, hanem megpróbál a hallgatottság és főleg az üzenetrögzítői rend-
szeren keresztül megvalósult hallgatói visszacsatolás kérdéseiben is megfogalmaz-
ni néhány releváns állítást. Ez utóbbi kérdéskör – a SZER magyarországi hatástörté-
nete – nagyon fontos, de alultárgyalt és a tiltott és konspirált tevékenység miatt
nehezen kutatható és forráshiányos eleme a 80-as évek historikumának. Különö-
sen érdekes és a radizdat kérdéskörét élesen megvilágító fejtegetések olvashatók
a SZER-ben bejátszott eredeti, 56-os hanganyagokkal kapcsolatban, amely kérdés-
kör elvezet a rádióadások hitelességének és hivatalos tiltásának összefüggéseihez,
a forradalommal kapcsolatos személyes emlékezet továbbéltetésének (és így egy em-
lékezeti közösség fenntartásának) módozataihoz, valamint a hanganyag írott szö-
veggé alakításának hallgatók ezreiben megképződő vágyához.

A kötetet mérlegelve elmondható, hogy egyik legerősebb vonulata egyben a leg-
nagyobb hátránya is. A hömpölygő és a konkrét történeteket néha váratlanul meg-
szakító (irodalom)elméleti fejtegetések, közbevetések néhol megnehezítik az olva-
sást. A fogalmi-absztrakt megközelítések effajta áradásában a vizsgálat fókusza időn-
ként elhomályosul. A kompaktság hiánya persze a könyv multiplikált szerkezetéből
fakad: a negyedik (szamizdat-enciklopédia) és az ötödik (esettanulmányok) fejezet
egy-egy önálló életet élő fejezet (erre a szerző is utal a legelején), a bevezető részek
pedig mindkettőhöz kapcsolódnak. Kissé problémás, hogy a szerző alig-alig hasz-
nálja a nemzetközi szovjetológia és a hazai jelenkortörténet-írás néhány releváns
megközelítését, fogalmi keretét, amelyek segíthettek volna a kompaktabb és néhol
pontosabb elbeszélés kialakításában. Ennek kapcsán felettébb kétséges eljárás, hogy
a szerző több helyen is a szovjet típusú rendszer szinonimájaként használja a *kom-
munizmus* szót (48., 83., 309., 389., 453., 491.), amely a hazai történészdiskurzusban
legfeljebb az ideológiáról és az utópiáról szólva kerül elő. A kötet középpontjában,
az egyébként rendkívül újszerűnek ható technikátörténeti megközelítésen túl,

a cselekvő ember, az ágens áll, aki – készítőként, de akár olvasóként is – szövegeken és az ezekre épülő információmegosztáson keresztül hatni akar a környezetére, és mindezekért a legkülönbözőbb materiális alkalmazkodási folyamatokba bocsátkozik és veszélyeket, hatósági repressziót is vállal. Ezt figyelembe véve nehezen érthető, miért nem összegezte ezt a kérdéskört a *Historical Agency* (történelmi cselekvőség) történettudományban újszerű és bizonyos értelemben az e kötetben ismertett történetekhez nagyon is illő keretében.⁵ Kérdéses az is, hogy a szamizdat 1980-as évek legeleji intézményesülésével összefüggésben még csak utalás sem történik a magyar kultúrában éppen ekkor végbemenő generációs, szemléleti váltásra, melyre – és egyben a Kádár-kori konform beszédmód kiürülésére – legélesebben az egyébként egy helyen Danyi által is hivatkozott György Péter hívta fel a figyelmet egy 2014-es könyvében.⁶ A 80-as évekkel összefüggésben elmaradt a szamizdatba lépés dilemmájának érzékeltetése is – azokra az esetekre, amikor ez a lépés felmerült, de végül nem valósult meg. Bár a József Attila Kört (162–163.), a kettős publikálás tilalmát (312.) és a *Mozgó Világ*ot ért 1983-as hatalmi önkényt (378–380.) érintve jelzi a szerző, hogy a hatósági represszió nyomán előálltak olyan helyzetek, melyekben az első vagy a „másfeledik” nyilvánosság szereplői (főleg a nép-nemzeti értelmiség egyes tagjai) erősen fontolgatták a szamizdatba vonulást, ez többnyire mégsem történt meg – a szamizdatközösségek invitálása, bátorítása ellenére sem. Hiányként mutatkozik az is, hogy a szamizdat önlegitimáló szerepének 1990 utáni történetére csak elszórt utalás történik (187.), pedig az, hogy miként vált a szamizdatos múlt politikai legitimációs eszközzé a Szabad Demokraták Szövetsége egyes – szamizdat mozgalomban nem is feltétlenül részt vevő – vezetőinél, a szamizdat emlékezete (és annak kisajátítása) szempontjából sem lett volna érdektelen. Némileg az is zavarba ejtő, hogy bár hangzó anyagokról, képzőművészeti alkotásokról, performance-okról is hangsúlyosan szó esik, a kötet alcíme mégis csak szamizdat *irodalomról* beszél – például szamizdat *mikrokozmosz* helyett.

Mindezek azonban legfeljebb apró mellékkörülmények. Nem kérdés, hogy Danyi Gábor számos eredményt, nívumot tudott kötetében az olvasó elé tárni. A szamizdattal foglalkozó eddigi történészi értékelés enyhe rendszerváltás-teleológiája helyett ő egyértelműen az egypártrendszer diktatórikus kontextusában helyezi el a folyamatot, melynek hozzájárulása persze a politikai átmenethez nem jelentéktelen, de önmagában nem is döntő és közvetlen. A kötetből az is világos lehet, hogy a sok fontos kérdésfelvetés közül is kiemelten foglalkoztatja Danyit, milyen hatások mutathatók ki az underground művészek és a politikai opposíció szamizdatkultúrája között, máshogy fogalmazva: hogy valóban a demokratikus ellenzék kezdte-e a szamizdat kultúráját, és ha nem, hogy értelmezhető e mikrokozmoszban játszott kétségkívül nagyon jelentős szerepe. E gondolatok óvatossá kell tegyék a téma azon

5 = = A Historical Agencyhez lásd például: Gyáni, 2020: 204–212.

6 = = György, 2014.

kutatóit – köztük e sorok íróját is –, akik a demokratikus ellenzék és a szamizdatos ellenzék fogalmakat szinonimaként használják. E téma, valamint a technikatörténeti megközelítés mellett a transzferek szerepe (Nyugat-Európa, nyugati magyar emigráció, szovjet, lengyel, csehszlovák szamizdatkultúrával való összevetés), valamint a cselekvőség kérdése tartozik még a kötet fő vonulatai közé. A munka fő forrásai az állambiztonsági levéltári anyagok, a hazai és nemzetközi szakirodalom, visszaemlékezések és persze maguk a szamizdat produktumok. Ezek beszerzése és lehivatkozása önmagában is bravúros tett, a hivatkozási konvenció tekintetében a szerző a kötet elején transzparens módon fel is tárja azt módszert, ahogy a szamizdat kiadványokra utal a lábjegyzetekben.

Mindent egybevetve nem kérdés, hogy *Az írógép és az utazótáska* egy meggyőző erejű, komplex, sokszínű, adatokban rendkívüli mértékben bővelkedő, a kurrens irodalom- és kultúrtörténeti elméletek ismertetésében pedig igen gazdag könyv. Nagyon jelentős hozzájárulás ahhoz, hogy minden utólagos önlegitimáló szándéktól vagy rosszindulatú politikai támadástól függetlenül annak láthassuk a magyarországi szamizdat-mozgalmat, mint ami: néhány (olykor egymással is vitában álló) bátor előállító, terjesztő és náluk valamivel több szabadságvágyó olvasó információmegosztáson alapuló, proaktív közösségteremtő cselekvéssorozata, valamint szellemi és materiális értelemben vett erőfeszítéseiknek civil módon, horizontálisan szerveződő összefüggésrendszere.

=== Hivatkozott irodalom ===

Beszélő szerkesztői 1992 [1982]

Hogyan keressünk kiutat a válságból? A *Beszélő* javaslatai. In: *Beszélő összkiadás*, I. kötet. Szerkesztette: Havay Fanny. AB-Beszélő Kiadó, Budapest. 233–238. (Eredetileg: *Beszélő*, 5–6. sz.)

Bozóki, 2019

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest.

Gyáni, 2020

Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.

György, 2014

György Péter: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957–1980 között*. Magvető, Budapest.

Szécsi, 2023

Szécsi Árpád: *Rendszerváltó mozgalom. A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990*. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, Budapest.

= The Other Hungary: A Textual Microcosm =

/// A BOOKREVIEW ON

**Gábor Danyi: *Az írógép és az utazótáska.*
Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.
[Gábor Danyi: *The Typewriter and the Travel Bag.*
Samizdat Literature in Hungary, 1956–1989]**

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023, p. 618

Published in 2023, Gábor Danyi's book, *Az írógép és az utazótáska* (The Typewriter and the Travel Bag), covers the history of samizdat literature in Hungary, primarily from a perspective of literary and cultural history. The book is divided into five major chapters, the first of which deals with conceptual questions, the second with methodology, and the third with the direct prehistory of Hungarian samizdat. The longest, fourth chapter is a real encyclopedia of samizdat in the 1970s and 1980s (authors, production phases, bibliographic data, distribution, authorities' repressions), while the fifth contains three case studies. Based on memoirs, literature, state security sources, and the samizdat publications themselves (which were not easy for the author to obtain and reference), the work takes an extremely complex approach to the illegal publication of texts in Hungary under the Soviet-type system. The author does not give a primarily descriptive account of the content of the publications, but rather examines aspects of the materiality of their production and the network of distribution, with particular attention to the agency of those who produced samizdat. The author's main question is perhaps how horizontally organized civil communities – even a kind of microcosm – could be created through practices of sharing printed information that bypassed the official public sphere.

Kulcsszavak

=====

ellenzék a Kádár-korszakban, samizdat, recenzió

= = = E számunk szerzői = = =

EDL ANDRÁS: történész, világűrbiztonság-kutató, NKE Eötvös József
Kutatóközpont, Távközlési-, Légi- és Világűrjogi Kutatóintézet

KISS SZANDRA: történész, PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész-
és Társadalomtudományi Kar, Jelenkortörténeti és Összehasonlító Történet-
tudományi Doktori Program

NAGY PÉTER: történész, levéltáros, MNL Pest Vármegye Levéltára; PhD-hallgató,
PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori
Program

PAP PÉTER ISTVÁN: történész, ÁBTL; PhD-hallgató, EKE Bölcsészettudományi
Kar, Magyarország története a reformkor végétől napjainkig Doktori Program

POÓR PÉTER: történész, PhD-hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelen-
kori Egyetemes Történeti Doktori Program

SZEKÉR NÓRA: történész, ÁBTL

TABAJDI GÁBOR: történész, NEB

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.